

**İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ PROGRAMLAR ENSTİTÜSÜ
HUKUK YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

**KLASİK KAMUSAL ALANDAN SANAL KAMUSAL ALANA:
DEMOKRASİ VE İNSAN HAKLARI İDEALİ İÇİN NORMATİF BİR
DEĞERLENDİRME**

**Cemre Edip YALÇIN
119612006**

Prof. Dr. Turgut TARHANLI

**İSTANBUL
2022**

**Klasik Kamusal Alandan Sanal Kamusal Alana: Demokrasi ve İnsan Hakları
İdeali için Normatif Bir Değerlendirme**

**From the Classical Public Sphere to the Virtual Public Sphere: A Normative
Assessment for the Ideal of Democracy and Human Rights**

Cemre Edip YALÇIN
119612006

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Turgut TARHANLI (İmza)
İstanbul Bilgi Üniversitesi

Jüri Üyeleri : Dr. Öğr. Üyesi Cansu MURATOĞLU KAÇAR (İmza)
İstanbul Bilgi Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Alper IŞIK (İmza)
Sakarya Üniversitesi

Tezin Onaylandığı Tarih : 26 Ocak 2022

Toplam Sayfa Sayısı : 227

Anahtar Kelimeler (Türkçe)

1) Kamusal Alan

2) İnternet

3) Sanal Kamusal Alan

4) Birleşmiş Milletler Rehber İlkeleri

5) İnsan Hakları

Anahtar Kelimeler (İngilizce)

1) Public Sphere

2) Internet

3) Virtual Public Sphere

4) United Nations Guiding Principles

5) Human Rights

ÖNSÖZ

Bu çalışma, hazırlık aşamasından itibaren hukuk alanında disiplinlerarası bir çalışma yürütme amacını merkeze almıştır. Bu bağlamda çalışmanın ana omurgasını kamusal alan kavramsallaştırması oluşturmaktadır. Bununla beraber günümüz koşullarındaki sanal kamusal alanı etraflıca analiz edebilmek ve onun imkanlılığını tartışabilmek için şirket aktörlerinin kamusal alan üzerinde nasıl etkilerinin olduğunun tarihsel süreç göz önünde bulundurularak açığa çıkarılmasının gerekliliği ekseninde hareket edilmiştir. Bu noktada çalışma, söz konusu meseleyi şirketlerin insan haklarına saygı gösterme sorumluluğu ve Birleşmiş Milletler'in yürüttüğü çalışmalar kapsamında değerlendirmektedir.

Henüz çalışmaya başlamadan önce; ufuk açıcı soruları, eleştirel bakış açısı ve her daim insan haklarını önceleyen tutumuyla demokrasi ve insan hakları ilkeleri üzerinde yükselen “başka bir dünyanın” mümkün olabileceğini gösteren; tez danışmanlığımı üstlendiği süreçte ise akademik birikimini cömert ve mütevazı bir şekilde benimle paylaşan kıymetli hocam Prof. Dr. Turgut TARHANLI'ya,

Tez savunma jürimde yer alma nezaketini gösteren sayın Dr. Öğr. Üyesi Cansu MURATOĞLU'ya,

Hem tez savunma jürimde yer alma nezaketini gösteren hem de akademik hayata ilk adımımı attığımdan itibaren rehberliği, desteği ve anlayışı ile üzerimde büyük emeği olan kürsü hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Alper IŞIK'a,

Tezimin titizlikle son okumasını yapan, teze dair eleştirel fikirleriyle bana yol gösteren ve hoş sohbetiyle manevi desteğini esirgemeyen kürsü hocam sayın Dr. Emre PARTALCI'ya,

Yürüdüğüm yolda, aldığım tüm kararlarda maddi ve manevi desteklerini her daim arkamda hissettiğim, üzerimdeki emekleri tarifsiz olan sevgili AİLEM'e sonsuz şükranlarımı en içten şekilde sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	viii
ABSTRACT	viii
ÖZET	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
KAMUSAL ALANI KAVRAMSALLAŞTIRMAK: KAMUSAL VE ÖZEL ALAN AYRIMI.....	4
1.1. BİR KAVRAMSALLAŞTIRMA ÇABASI: KAMUSAL ALAN	4
1.1.1. Tartışmalı ve Disiplinlerarası Bir Kavram Olarak Kamusal Alan	4
1.1.1.1. Bir Literatür Analizinin Düşündürdükleri	4
1.1.1.2. Kamu Kavramından Doğan Bir Kamusal Alan	6
1.1.2 Kavramlar Evreninde Kamusal Alanı Konumlandırmak	10
1.1.2.1 Normatif Bir İlke ve Demokratik Bir İdeal Olarak Kamusal Alan ...	10
1.1.2.2. Kamusal Alanın Sivil Toplumla İlişkisi	15
1.2. KAMUSAL ALAN VE ÖZEL ALAN AYRIMI	20
1.2.1 Tarihsel Süreçte Kamusal ve Özel Alan Ayrımında Bazı Önemli Dönüm Noktaları.....	20
1.2.2. Kamusal ve Özel Alan Kavramlarının Ayrımında Yardımcı Kriterler ...	29
İKİNCİ BÖLÜM.....	34
KLASİK KAMUSAL ALAN MODELLERİNİN İNCELENMESİ.....	34
2.1. KAMUSAL ALAN MODELLERİNE DUYULAN İHTİYACIN BELİRLENMESİ.....	34
2.2. HANNAH ARENDT'İN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMI.....	35
2.2.1. Arendt'in Kamusal ve Özel Alana Dair Yaklaşımının Genel Çerçevesi	35
2.2.2. Arendt'in Kamusal ve Özel Alan Ayrımı.....	37
2.2.2.1. Arendt'te Özel Alanı Oluşturan Unsurlar	40
2.2.2.1.1 Emek Unsuru	40
2.2.2.1.2. İş Unsuru	42
2.2.2.2. Arendt'te Kamusal Alanı Oluşturan Unsur: Eylem.....	44

2.2.3. Arendt'in Agonistik ve Birleşimsel Kamusal Alanı Karşısında Toplumsal Alan	46
2.3. LİBERALİZMİN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMI.....	49
2.3.1. Liberal Düşüncenin Kamusal Alana Dair Yaklaşımının Genel Çerçevesi	49
2.3.2. Klasik Liberal Düşüncede Kamusal Alana Dair Bazı Önemli Önemli Yaklaşımlar	53
2.3.2.1. John Locke'un Toplum Sözleşmesi Kuramında Kamusal ve Özel Alanın İzleri	53
2.3.2.2. John Stuart Mill'in Düşüncesinde Toplumsal Alan ve Siyasal Alan Ekseninde Kamusal Alanın Rolü.....	54
2.3.3 Çağdaş Liberal Düşüncede Rawls'un Örtüşen Konsensus ve Kamusal Akıl Kavramları Ekseninde Legalistik Kamusal Alan	55
2.3.3.1. Rawls'un Adalet Teorisi'nin Genel Hatları.....	55
2.3.3.2. Rawls'un Örtüşen Konsensüs Kavramı	57
2.3.3.3 Rawls'un Kamusal Akıl Kavramı.....	59
2.4. JÜRGEN HABERMAS'IN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMI.....	61
2.4.1. Habermas'ta Kamusal ve Özel Alan Ayrımı: Tarihsel Süreçte Burjuva Kamusunun Doğuşu ve Yükselişi	61
2.4.1.1. Burjuva Kamusunun Ortaya Çıkış Koşulları.....	61
2.4.1.2. Burjuva Kamusal Alanının Genel Özellikleri.....	66
2.4.2 Habermas'a Göre Burjuva Kamusal Alanın Dönüşümü	73
2.4.2.1. Yeniden Feodalleşme: Kamusal ve Özel Alan Ayrımının Bulanıklaşması.....	73
2.4.2.2. Görünüşte Bir Kamusallık ve Rıza Mühendisliği Olarak Kamuoyu	77
2.4.3. Habermas'ın Söylemsel Kamusal Alan Modeli	82
2.4.3.1. Söylemsel Kamusal Alanın Normatif Yapısı ve Teorik Temelleri ..	82
2.4.3.2. Söylemsel Kamusal Alanın Sunduğu İmkanlar	87
2.5. ALEXANDER KLUGE VE OSCAR NEG'TİN PROLETER KAMUSAL ALAN MODELİ.....	91
2.5.1. Bir Karşıt Kamusal Alan Modeli Olarak Proleter Kamusal Alanın Kazandırdığı Perspektif.....	91
2.5.1.1. Kamusal Alan Tartışmalarında Proleteriyayı Merkeze Almak	91
2.5.1.2. Karşıt Kamusal Alanlar Yaratmak.....	93

2.5.2. Kluge ve Negt'in Tespit Ettiği Üçlü Kamusal Alan Tipi.....	95
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	101
SANAL KAMUSAL ALAN TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA İNTERNET ARACI ŞİRKETLERİNİN İNSAN HAKLARINA SAYGI GÖSTERME SORUMLULUĞU: BİRLEŞMİŞ MİLLETLER PERSPEKTİFİNDEN BAKIŞ	101
3.1. SANAL KAMUSAL ALANIN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ.....	101
3.1.1. Klasik Kamusal Alan Modellerinin Aşılması ve Sanal Kamusal Alana Giriş.....	101
3.1.2. İnternet Mimarisi, İnternetin Dünü ve Bugünü	108
3.1.2.1. İnternetin Özgün Mimarisi ve Temel Dizayn İlkeleri	108
3.1.2.2. İnternetin Ortaya Çıkış Süreci ve Web 1.0 Dönemi	113
3.1.2.3. Web 2.0 Dönemi ve Sosyal Medya Kavramının Karakteristiği	116
3.2. SANAL KAMUSAL ALANIN İMKANLILIĞI SORUNU.....	126
3.2.1. Ağ Toplumu Kavramı ve Ağ Bağlantılı Kamuların Sahneye Çıkışı.....	126
3.2.1.1. Ağ Toplumu Kavramının Genel Çerçevesi ve Kamusallıkla İlişkisi	126
3.2.1.2. Sanal Kamusal Alanın Portalı: Ağ Bağlantılı Kamular.....	131
3.2.2. Sanal Kamusal Alanın İmkanına Dair Görüşler.....	135
3.2.2.1. İyimser Yönde Görüşler	135
3.2.2.2. Temkinli Yönde Görüşler	143
3.2.2.3. Şüpheli Yönde Görüşler.....	152
3.3. SANAL KAMUSAL ALANDA İNSAN HAKLARININ ULUSLARARASI KORUNMASI: BİRLEŞMİŞ MİLLETLER PERSPEKTİFİNE BAKIŞ	161
3.3.1. İnternet Aracı Şirketlerini Sanal Kamusal Alan ve İnsan Hakları Bakımından Düşünmek	161
3.3.2. BM Düzeyinde Koruma Çalışmalarının Çerçevesi	176
3.3.2.1. BM Küresel İlkeler Sözleşmesi (“ <i>Global Compact</i> ”)	176
3.3.2.2. BM Rehber İlkeleri (“ <i>Guiding Principles</i> ”)	178
SONUÇ.....	191
KAYNAKÇA	199

KISALTMALAR

ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e	:	adı geçen eser
ARPA	:	Advanced Research Projects Agency
bkz.	:	Bakınız
BM	:	Birleşmiş Milletler
C.	:	Cilt
CERN	:	The European Organization for Nuclear Research
çev.	:	Çeviren
ed(s).	:	Editör(ler)
HTML	:	Hyper Text Markup Language
HTTP	:	Hyper Text Transfer Protocol
IP	:	Internet Protocol
M.I.T	:	Massachusetts Institute of Technology
M.Ö	:	Milattan Önce
MSHS	:	Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
No.	:	Number
NSF	:	National Science Foundation
para.	:	Paragraf
S.	:	Sayı
s.	:	sayfa
TCP	:	Transmission Control Protocol
TDK	:	Türk Dil Kurumu
URI	:	Uniform Resource Identifier
URL	:	Uniform Resource Locator
V.	:	Volume
vd.	:	ve diğerleri
www	:	World Wide Web

ABSTRACT

The phenomenon of the public sphere is a concept that requires interdisciplinary approach in the field of social sciences. At the same time, the normative substance of the phenomenon of public sphere has been conceptualized in different ways by thinkers from diverse thought traditions and has gained a unique place in the conceptual universe, as a controversial phenomenon. However, the normative substance of the phenomenon has somehow managed to preserve its characteristics as a normative principle in order to achieve the ideal of democracy, despite the fact that changing conditions and emerging current phenomena depending on social and economic developments. In order to understand concerned characteristics of the phenomenon, it should be taken into consideration that, it is required to initially comprehend how the differentiation between the public and private spheres took place in the historical process.

The normative substance of the phenomenon has been thereafter revealed more depending on a certain historical process and factual developments by examining the models, which are derived from different thought traditions and named herein as “classical public sphere models” in the thesis. It has been nevertheless concluded that, the determinations of the examined four public sphere models with respect to the normative substance of the public sphere phenomenon are insufficient to profoundly explain the phenomena formed by today’s dominant social and economic developments.

In the following section, it is therefore discussed whether the public sphere is in a new transformation process with the spread of the internet by making reference to the conceptualization of virtual public sphere. Starting from the authentic architecture of the internet, Web 1.0 and Web 2.0 periods were elaborated from this point on and particularly focused on the fraction created by social media applications in virtual space. Some sociological conceptualizations, such as the network society and networked publics, have been applied to

comprehend concerned transformation. Moreover, the optimistic, cautious and skeptical viewpoints of the relevant literature on the possibility of virtual public sphere were referred.

The relationship between internet intermediary companies and the virtual public sphere and some risks said companies accordingly create on the virtual sphere are elaborated in the last section. In this context, the necessity of focusing more on the responsibilities of internet intermediary companies to respect human rights has been touched upon in order for the virtual public sphere to maintain its characteristics as a normative principle for the ideal of democracy. In conjunction with this matter, in order to strengthen the normative value of the virtual public sphere, the responsibilities of business to respect human rights have been examined within the scope of the ongoing actions of the United Nations.

In particular, the significance of the mechanism that the multi-stakeholder, inclusive and holistic approach of the Guiding Principles, which builds on three pillars; namely, protect, respect and remedy against the risks of human rights violations, was emphasized. All in all, it has been concluded that the way to protect the normative value of the public sphere in concern with the democracy ideal in the 21st century conditions is through the strengthening of human rights on a global scale, under the leadership of the United Nations by taking into account the interests of all stakeholders and carrying out inclusive deliberation processes.

ÖZET

Kamusal alan kavramı, sosyal bilimler alanında disiplinlerarası incelemeyi gerektiren bir kavramdır. Aynı zamanda kamusal alan kavramının normatif içeriği, farklı düşünce geleneklerinden beslenen düşünürler tarafından farklı şekillerde kavramsallaştırılmış olup tartışmaya açık bir fenomen olarak kavramlar evreninde kendisine hususi bir yer edinmiştir. Bununla beraber kavramın içeriği, toplumsal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak değişen koşullara ve ortaya çıkan yeni olgulara rağmen demokrasi idealine ulaşmak için normatif bir ilke olma niteliğini bir şekilde korumayı başarmıştır. Kavramın bu niteliğini anlamak için kamusal ve özel alan arasındaki ayrımın tarihsel süreç içerisinde nasıl gerçekleştiğinin öncelikle anlaşılması gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Ardından farklı düşünce geleneklerinden beslenen ve çalışmada “klasik kamusal alan modelleri” olarak isimlendirilen modellerin incelenmesiyle kamusal alan kavramının normatif içeriği belirli bir tarihsel süreç ve olgusal gelişmelere bağlı olarak daha açık bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Bununla beraber incelenen dört kamusal alan modelinin de kamusal alan kavramının normatif içeriğine dair yapmış oldukları belirlemelerin, günümüzün hâkim toplumsal ve ekonomik gelişmeleri doğrultusunda biçimlenen olgularını tam anlamıyla açıklamakta yetersiz olduğu kanaatine varılmıştır.

Bu nedenle takip eden bölümde, sanal kamusal alan kavramsallaştırmasına başvurularak internetin yaygınlaşmasıyla beraber kamusal alanın yeni bir dönüşüm süreci içinde olup olmadığı tartışılmıştır. Bu noktada internetin özgün mimarisinden başlayarak Web 1.0 ve Web 2.0 dönemleri incelenmiş ve özellikle sosyal medya uygulamalarının sanal uzamda yaratmış olduğu kırılmaya odaklanılmıştır. Bu dönüşümü anlamak için ağ toplumu ve ağ bağlantılı kamular gibi bazı sosyolojik kavramsallaştırmalardan faydalanılmıştır. Ayrıca sanal

kamusal alanın imkanlılığına dair literatürde hâkim olan iyimser, temkinli ve şüphecî yöndeki görüşlere başvurulmuştur.

Son bölümde ise internet aracı şirketlerinin sanal kamusal alanla kurdukları ilişkiye ve onların sanal kamusal alan üzerinde yarattıkları birtakım risklere yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda sanal kamusal alanın demokrasi ideali için normatif bir ilke özelliğini sürdürebilmesi adına, internet aracı şirketlerinin insan haklarına saygı gösterme sorumlulukları meselesine daha fazla odaklanılmasının gerekliliğine temas edilmiştir. Bağlantılı olarak sanal kamusal alanın normatif değerinin güçlenebilmesi için iş dünyasının insan haklarına saygı gösterme sorumluluğu Birleşmiş Milletler'in sürdüregeldiği çalışmalar kapsamında incelenmiştir.

Özellikle Rehber İlkeler'in çok paydaşlı, kapsayıcı ve bütüncül yaklaşımının, insan hakları ihlalleri risklerine karşı koruma, saygı gösterme ve telafi etme olmak üzere üç sac ayağı üzerine inşa ettiği mekanizmanın önemi vurgulanmıştır. Neticede demokrasi ideali bakımından kamusal alanın normatif değerinin 21. yüzyıl koşullarında korunabilmesinin yolunun Birleşmiş Milletler'in öncülüğünde, tüm muhatapların çıkarları dikkate alınarak ve kapsayıcı müzakere süreçleri yürütülerek, insan haklarının küresel ölçekte güçlendirilmesinden geçtiği sonucuna varılmıştır.

GİRİŞ

Kamusal alan kavramı hakkında sosyal bilimler literatüründe pek çok çalışma yürütülmüş ve kavramın farklı boyutlarına ışık tutulmuştur. Bununla beraber kavramın tüm boyutlarıyla anlaşılabilmesinin ancak disiplinlerarası bir yaklaşımla mümkün olabileceği düşünülmektedir. Bu bakımdan kamusal alanı önce kavramsallaştırabilmek, ardından kavramın zaman içerisinde dönüşen içeriğini anlayabilmek ve günümüzde kamusal alanın imkanlılığını tartışabilmek için siyaset bilimi, siyasal iletişim, medya, sosyoloji ve hukuk disiplinlerinden yararlanılması gerekmektedir. Söz konusu disiplinlerarası yaklaşımın çalışmaya layıkıyla yansıtılabilmesi için sadece siyaset bilimi ve insan hakları kuramıyla sınırlı bir çalışma yürütülmemiştir. Çalışmada, aynı zamanda politik ekonomi, siyasal iletişim, yeni medya çalışmaları ve sosyoloji gibi disiplinlerin kamusal alan, internet, medya, kapitalizm ve demokrasiye dair yaklaşımlarına da yer verilmiştir. Bu sebeple çalışmanın kapsamı ve hacmi bir miktar genişlemiştir.

Disiplinlerarası bir metodoloji çerçevesinde bu çalışma, kamusal alanın zaman içerisinde geçirdiği dönüşümlerle beraber demokrasi ve insan hakları ideali için normatif bir değerinin bulunup bulunmadığını değerlendirmektedir. Bu kapsamda çalışma, kamusal alan kavramının nasıl kavramsallaştırılabileceği, kamusal alan hakkında yapılan modellemelerin hangi tarihsel olgulara dayandığı, 21. yüzyılda kamusal alandan bahsedilip bahsedilemeyeceği, günümüz koşullarında kamusal alanın karşılaştığı tehlikelerin neler olduğu ve bunların aşılması için insan hakları hukukunun ne gibi imkanlar sağladığı gibi sorgulamalardan yola çıkmaktadır.

Dolayısıyla çalışma, kapsamlı ve kesin bir kamusal alan tanımı sunmayı hedeflememektedir. Daha ziyade kamusal alan kavramı üzerine yapılan tartışmaları tarihsel bir akış içerisinde ortaya sererek kavramın içeriğini, bir anlamda kavramın daima ilişkilendirildiği demokrasiyle olan ilişkisini, aydınlığa kavuşturma amacıyla yazılmıştır. Ayrıca kavramın zamanın ruhuna göre dönüşen

içeriğinin izi sürülürken bu dönüşüme sebep olan olgulara karşı eleştirel bir şekilde yaklaşmaya önem verilmiştir. Bu bağlamda tarihsel akış içerisinde yaşanan gelişmelerin ve ortaya çıkan olguların ekonomi politik eleştirisi göz ardı edilmemeye gayret edilmiştir.

Çalışmada, kamusal alanı açıklamak için önerilen modellerden herhangi biri diğerine kıyasla makbul görülmemiş, daha çok farklı düşünce geleneklerinden gelen düşünürler tarafından önerilen modellerin kamusal alanı nasıl ele aldıkları ve demokrasiyle nasıl normatif bir ilişki kurdukları meselesine odaklanılmıştır. Benzer şekilde günümüzde bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan hızlı gelişmelerin kamusal alanı nasıl etkilediği incelenirken de meselenin özü olan kamusal alanın demokrasi ideali bakımından normatif değeri sorgulanmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin getirmiş olduğu en önemli hizmetin internet olduğu kabul edilmekle beraber internetin, demokrasi teorisi üzerindeki kapsamlı etkilerine odaklanılmamıştır. Çalışma kapsamında yalnızca internetin kamusal alan dolayısıyla demokrasi ideali üzerindeki etkileri belirlenmeye çalışılmış ve çalışmada sanal kamusal olarak nitelendirilen bu sanal uzamın normatif değeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Diğer taraftan kamusal alan ile insan hakları arasındaki ilişki, daha çok sanal kamusal alanın imkanlılığı sorunsalı bağlamında kurulmuştur. Bununla birlikte tarihsel süreç içerisinde ekonomik ilişkiler kamusal alanı dönüştürmeye devam ederken, kamusal alana demokrasi ideali için normatif değer kazandıran en önemli özelliklerden birinin insan haklarının gerçekleştirilme alanı vasfı olduğu daima akılda tutulmuştur. Günümüzde ise insan hakları meselesinin tek muhatabının devletler olmadığı özellikle sanal kamusal alanda şirketlerin insan haklarına saygı gösterme yükümlülüklerine dikkat çekilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu açıdan önem arz eden iki hak kategorisinin mahremiyet hakkı ve ifade özgürlüğü olduğu tespit edilmiştir. Ancak sanal kamusal alan bakımından daha çok ifade özgürlüğü ve onun çeşitli görünümününün çalışmanın konusuyla bağdaşacağına kanaat getirilmiştir.

Bu kapsamda insan hakları bahsinde ise sadece Birleşmiş Milletler'in konu hakkındaki yaklaşımına yer verilmiştir. Uluslararası insan hakları koruma mekanizmaları bağlamında önemli aktörler olan Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği gibi örgütlerin de konu hakkında şüphesiz kayda değer birtakım çalışmaları bulunmaktadır. Ne var ki hem söz konusu örgütlerin bölgesel örgütler olması hem de sanal kamusal alanda insan haklarının korunması için meselenin tüm aktörleri tarafından üzerinde geniş bir uzlaşmaya varılan ve etkili bir koruma sağlayan mekanizmanın yalnızca küresel ölçekte faaliyet gösteren uluslararası bir aktör tarafından sağlanabileceği düşünüldüğünden incelemeler Birleşmiş Milletler'in faaliyetleriyle sınırlandırılmıştır.

Nitekim çalışma boyunca kamusal alan kavramının demokrasi için normatif bir ilke olarak değerlendirilmesi hususunda olabildiğince ulusal veya bölgesel gelişmelere, olgulara dayanılmamaya gayret sarf edilmiş ve meseleye evrensel bir perspektiften teorik açılımlarda bulunulmuştur. İnterneti dünyayı sarıp sarmalayan sanal bir ağ olarak kabul ediyorsak ve ulusötesi faaliyet gösteren şirketlerin insan hakları sorumluluğundan bahsediyorsak, çalışmanın evrenselliği ön planda tutması kaçınılmazdır. Bu yönüyle çalışmanın, bir anlamda evrensel gelişmeleri ve kaygıları disiplinlerarası bir yaklaşımla anlamak, değerlendirmek ve bunlara evrensel hukuk normlarına uygun çözüm önerileri sunmak gibi birtakım amaçları taşıması sebebiyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMUSAL ALANI KAVRAMSALLAŞTIRMAK: KAMUSAL VE ÖZEL ALAN AYRIMI

1.1. BİR KAVRAMSALLAŞTIRMA ÇABASI: KAMUSAL ALAN

1.1.1. Tartışmalı ve Disiplinlerarası Bir Kavram Olarak Kamusal Alan

1.1.1.1. Bir Literatür Analizinin Düşündürdükleri

Kamusal alan kavramı, sosyal bilimler alanının en popüler ve tartışılan kavramlarından bir tanesidir. Kamusal alan kavramının muhtelif tanımlamalara uygun karmaşık içeriği ve değişen koşullara göre zaman içerisinde kavramsal açıklığının değişmesi gibi nedenlerden dolayı tartışmalı bir kavram olduğu kabul edilmektedir¹. Rauchfleisch 2017 yılında yapmış olduğu araştırmada, ortak alıntı analizi yaparak yirmi yıllık süreç içerisinde (1996-2015) İngilizce literatürde kamusal alan kavramı hakkında ne kadar akademik çalışma yapıldığını ve aslında kavramın ne kadar tartışmalı bir içeriği olduğunu açıklamaya çalışmıştır². Söz konusu çalışma kapsamında 4.740 akademik makale, 439 kitap bölümü ve 203 kitap taranmış, kamusal alan kavramına 267.092 atıf yapıldığını tespit etmiş ve literatürde en çok atıf yapılan eserin, İngilizce'ye ilk kez 1989 yılında tercüme edilen, ilk versiyonu 1962 tarihinde Jürgen Habermas tarafından kaleme alınan “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”³ (“*Strukturwandel der Öffentlichkeit*”, “*The Structural Transformation of the Public Sphere*”) olduğu sonucuna ulaşmıştır⁴.

¹ Adrian RAUCHFLEISCH, “*The Public Sphere as an Essentially Contested Concept: A Co-Citation Analysis of the last 20 years of public sphere research*”, *Communication and the Public*, Vol. 2, No. 1, 2017, s. 6.

² RAUCHFLEISCH, s. 7.

³ Jürgen HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, (çeviren: Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, 2018.

⁴ RAUCHFLEISCH, s. 7-9.

Rauchfleisch, literatürde kamusal alan üzerine yapılan çalışmaların hangi camialar tarafından yapıldığını da sorgulamış, neticede; tarihsel kamusal alan, uluslararası kamusal alan, çevrimiçi kamusal alan, siyaset kuramı, post-yapısalcılık, dini ve geleneksel kamusal alan olmak üzere toplamda yedi topluluk tarafından çalışıldığını ortaya çıkarmıştır⁵. Bu yedi topluluk tarafından kamusal alan kavramı, başta iktidar, internet, siyasal müzakere, seçimler, medya, kent mekanı, edebiyat, postkolonyalizm ve toplumsal cinsiyet çalışmaları olmak üzere çok geniş bir izlek etrafında ele alınmaktadır⁶.

Çok farklı disiplinlere inceleme konusu olan kamusal alan kavramı, tam da bu sebeple sabit ve durağan bir kavramsallaştırmaya olanak tanımamıştır. Bununla beraber bir kavrama ilişkin farklı algılamaların olmasının, o kavramın kuralsız bir alana ait olduğu çıkarımını yapmaya cevaz vermeyeceği de ileri sürülmektedir⁷. Minarlı'nın da benzer yönde belirttiği üzere, kamusal alana yönelik teorik yaklaşımlardaki farklılıklar kamusal alanın kavramsal olarak zayıflığına işaret etmez, tam aksine kamusal alanın özellikle siyaset teorisinde geniş bir kapsama sahip olduğuna işaret etmektedir⁸.

Kamusal alan kavramının bu zengin anlam dünyasına giriş yapabilmemiz ve onu kavramsallaştırmaya başlayabilmemiz için belli başlı referans noktalarımızın olması gerektiği düşünülmektedir. Bu noktada kavramın teorik olarak taşıyıcı kolonları olan kökenlerini, tarihselliğini ve demokrasi idealiyle olan ilişkisini yakından incelememiz gerekmektedir. Aksi halde kavramın sınırlarını tespit edemediğimizde, yakın ilişki içinde bulunduğu diğer kavramlarla farklılıklarını ortaya çıkaramadığımızda kamusal alan, belirsiz, temelsiz ve akışkan bir kelime olarak kavramlar dünyasında içeriği boş bir fenomene dönüşecektir.

⁵ RAUCHFLEISCH, s. 10-11.

⁶ RAUCHFLEISCH, s. 12.

⁷ Nazım ONAT, "*Kamusal Alan ve Sınırları: Hannah Arendt ve Jürgen Habermas'ın Yaklaşımları*", Durakİstanbul, 1. Baskı, İstanbul, 2013, s. 10.

⁸ Mustafa Ali MİNARLI, "*Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları*", İnsan ve İnsan, C. 6, S. 21, 2019, s. 583.

1.1.1.2. Kamu Kavramından Doğan Bir Kamusal Alan

Kamusal alanın sosyal bilimler literatüründeki yaygın kullanımına paralel olarak kavramda zamanla bir anlam genişlemesi yaşandığını söylemek mümkündür. Bu bakımdan referans alabileceğimiz noktalardan biri kamusal alanın lafzi karşılığını tespit etmektir. Türk Dil Kurumu'nun hazırladığı çevrimiçi Güncel Türkçe Sözlük'te kamu kelimesi “1. Halk hizmeti gören devlet organlarının tümü. 2. Bir ülkedeki halkın bütünü, halk, amme. 3. Hep, bütün” anlamına gelmektedir⁹. Kamu kelimesinin Türkçe etimoloji kökenleri ile “kamağ” ve “kamuğ” sözcüklerine uzanmakta ve “kam” (toplamak, biriktirmek) fiilinden türediği kabul edilmektedir. Türklerin Orta Asya'dan Batı coğrafyasına göç etmesine rağmen orijinal anlamını bir şekilde muhafaza ederek günümüze kadar geldiği ancak anlamının ifade edilışinde bir çoğullaşma olduğu kabul edilmektedir¹⁰.

Osmanlı Türkçesinde ise kamu kelimesi yerine daha çok, Nişanyan Sözlük'te Arapça “mm” kökünden türediği belirtilen “kamu, halk, herkes”¹¹ anlamına gelen “umum” kelimesi ile yine aynı Arapça kökünden türeyen “kamu, halk, özellikle sıradan halk, avam”¹² anlamına gelen “amme” kelimesi kullanılmıştır. Başlı başına “kamu” kelimesi, devletin tüzel kişiliğini, devlet organlarını, devlet idaresini, idarenin teşkilatlanmasını, kamu hizmetlerini, kamu görevlilerini ve en geniş anlamıyla salt bireye ait olmayan ilişkileri nitelemek için günlük konuşma dilinde kullanılmaktadır. Türkçede kamu kavramı, hukuki ve politik bir bağlamda kullanıldığında ise yine devletle olan bir ilişkiselliği çağrıştırmaktadır.

⁹ “Kamu”, TDK Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.09.2021.

¹⁰ MİNARLI, “Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları”, s. 580.

¹¹ “Umum”, Nişanyan Sözlük, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=umum>, Erişim Tarihi: 27.12.2021.

¹² “Amme”, Nişanyan Sözlük, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=amme&lnk=1>, Erişim Tarihi: 27.12.2021.

Kamu kelimesinin Latincedeki karşılığı “*publicus*” olup devlete, halka ait, genel, yaygın, kamu görevlisi gibi anlamlara karşılık gelmektedir¹³. Minarlı’nın tespitine göre, Eski Latince’de “*poplicus*” kelimesinden türeyen “*publicus*” kelimesinin Batı dillerinde kullanımını 13. yüzyıla kadar geriye götürmek mümkündür. Batı dillerinde 14. yüzyıl itibariyle “*publicus*” kelimesi “*genel tartışmaya açık*” anlamında kullanılmaya başlamıştır¹⁴.

Richard Sennett ise 17. yüzyılın sonlarından itibaren kamu ve özel karşıtlığının bugünkü kullanımlarına benzer bir biçime geldiğini, “kamusal” kelimesinin herkesin denetimine açık olan anlamında kullanılırken “özel” sözcüğünün kişinin ailesi ve arkadaşları ile sınırlanan mahfuz bir yaşam bölgesi anlamına karşılık geldiğini belirtmektedir¹⁵. Sennett’in kamusal olan ile özel olan arasındaki ayrımın 17. yüzyılın sonlarına doğru belirginleşmeye başladığı ve bu dönemden itibaren günümüzdeki anlamlarına kavuştukları yönündeki tespiti, aslında kamusal alanın tarihsel bir fenomen olarak ortaya çıkışına da referans yapmaktadır.

Nitekim kamusal alan kavramının ortaya çıkışı, Batılı Aydınlanma Çağı’nın tarihselliğine dayanmaktadır. Bu sebeple kamusal alan kavramı modernitenin içerisinde kavramsal sınırlarını ve anlam içeriğini bulmuştur. Diğer taraftan Türkçede kamusal alan kavramının içeriğine karşılık gelecek özelliklere dair “*kamu*”, “*kamuoyu*”, “*alenî*”, “*umumî*”, “*amme*” gibi terimlerin birbirine alternatif olarak farklı bağlamlarda kullanıldığı bilinmektedir¹⁶. Türk Dil Kurumunun hazırladığı çevrimiçi Güncel Türkçe Sözlük’te belirtildiği haliyle kamusal alan ise “*kamuya ait, kamu ile ilgili işlerin yapıldığı yer*” olarak

¹³ Ülker YÜKSELBABA, “*Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*”, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 2008, s. 45.

¹⁴ MİNARLI, “*Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları*”, s. 581.

¹⁵ Richard SENNETT, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, (çeviren: Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2020, s. 31.

¹⁶ Meral ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 32-33.

tanımlanmıştır¹⁷. Bu tanımlama ilk bakışta kamusal alan kavramının iki boyutuna referans etmektedir. Bunlardan ilki kamunun bir parçası olma anlamına karşılık gelirken, ikincisi fiziksel olarak bir mekana karşılık gelmektedir.

Kamusal alanın fiziksel bir mekana karşılık gelen anlam boyutu bizlere kent mekanı kavramını da bir hayli çağrıştırmaktadır. Esasında bu çok da doğal bir çağrışımdır. Zira tarihsel olarak baktığımızda kamusal alan kavramının, Antik Yunan'a kadar giden bir kavram olduğu bilinmektedir¹⁸. Ancak bu çalışmada kamusal alanın, özellikle mimarlık ile şehir ve bölge planlama çalışmaları kapsamında incelenen kent yaşantısının ortak alanları ve kent mekanları boyutları üzerinde durulmayacaktır. Bunun yerine kamuyu, yani herkesi, ilgilendiren işlerin yapıldığı yer olarak kamusal alanın, toplumsal ilişkilerin meydana geldiği yer olarak kabul edilmesi bizlere betimleyici olarak bu aşamada bir fikir verecektir.

Diğer yanda kavramın kamusal mekan niteliğini ön plana çıkaran bu anlam boyutu da toplumsal hayatta fikirlerin ve tecrübelerin üretildiği, bunların dışa vurulduğu, paylaşıldığı, tartışıldığı ve yerelden ulusala, hatta küresel düzleme kadar uzanan kolektif gövdelerin meydana geldiği yeri de kavramsallaştırmaktadır¹⁹. Bu bağlamda kamuyu ilgilendiren konular hakkında söz söylenen, eylemde bulunulan, insanların kamuya dair meseleler hakkında bir şekilde etkileşim içine girdikleri, gerek fiziksel gerek kurgusal, en geniş haliyle tüm platformları kamusal alan olarak değerlendirmemiz mümkündür.

Yukarıda da belirtildiği üzere kamusal alan kavramı, sosyal bilimler alanında özellikle disiplinlerarası çalışmalar bağlamında sıklıkla kullanılmaktadır. Dolayısıyla kavramın, “*kamuya ait*” olma anlam boyutunu anlayabilmek için kamunun hangi bağlamda kullanıldığını tespit etmenin önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu bakımdan kamu kelimesini salt hukuk terminolojisi bağlamında düşünmemek, bununla beraber kamusal alan kavramsallaştırmasının

¹⁷ “*Kamusal Alan*”, TDK Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.09.2021. Benzer yönde, Kubbealtı Lugatı'nda “*Kamusal alan*” için “*kamuya âit işlerin yapıldığı yer.*” tanımına yer verilmektedir, bkz. <http://lugatim.com/s/KAMUSAL>, Erişim Tarihi: 27.12.2021.

¹⁸ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 10.

¹⁹ ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 42.

siyasal ve sosyolojik boyutunu sürekli göz önünde bulundurmak oldukça kritiktir.

Kamu belirli özellikleri taşıyan bir sosyal gruptur ve özellikleri şunlardır:

- (i) “Aralarında duygu ve çıkar birliği söz konusudur.
- (ii) Belirli bir kamusal sorunun çözümünde diğerlerinden farklı, çeşitli çıkar ve tavırları vardır.
- (iii) Fiziksel olarak ayrı yerlerde bulunmaları nedeniyle birbirlerini etkilemeleri son derece güçtür.
- (iv) Aralarındaki ilişki gevşek olduğundan, ortak hareket etmeleri her zaman söz konusu değildir.
- (v) Kamuyu oluşturan bireyler farklı meslekten, sınıftan, kültür ve yaşam düzeyinden gelmektedirler.
- (vi) Kamu grupları belli bir konuda kurallar ve usul üzerinde anlaşmış isimsiz gruplardır²⁰.”

Kamu kavramına bu perspektiften bakıldığında, günlük dilde hep kullanılagelen devlet erkinin alanı anlamından başka bir şeyin ifade ettiğimiz netleşmektedir. Günümüz kamu hukukunda, modern devletin eylemlerine ve kurumlarına kamusal atfedilmesini, anayasal hukuk devleti olmanın doğal bir sonucu olarak görmek mümkündür. Nitekim kamu erkinin alanı olarak devlet, hukukun üstünlüğü ilkesinine uygun olarak teşkilatlanır ve eylemlerini hukukun üstünlüğüne aykırı olarak gerçekleştiremez. Kamu hukukunda, devletin eylemlerine ve teşkilatlanmasına kamu veya kamusal sıfatının eklenmesinin altında yatan sebebin demokratik bir ilkeye işaret ettiğini, devlet erkinin kamu yararına toplumsal görevleri üstlenmiş olduğunu, böylece devletin bir meşruiyet kaynağına dayanmasının mümkün hale geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır²¹.

Kamusal alanın, kamu hukuku anlamında devletle eş tutulmaması adına, Özbek’in önerisini takip edecek olursak, devletin gücünün kullanıldığı kurumsal yerleri işaret ederken “*kamu erkinin (otoritesinin)*” alanı kavramını kullanırken, “*politik kamusal alan*” kavramını ise toplumdaki “*demokratik katılım ve eleştirel*

²⁰ Nermin ABADAN, “*Halk Efkari, Meşhuru ve Tesir Sahaları*”, Ankara, 1956, s. 30’ dan aktaran Bihterin DİNÇKOL, “*Yönetilenlerin ‘Öz’ Yönetimi- Kamuoyu*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 5, S. 10, 2006, s. 50.

²¹ Şeyhmus DEMİR ve Mutlu SESLİ “*Kamusal Alan (Türkiye’de Kamusal Alan Kavramlaştırılmasının Muhtevası: Tektiplilik mi, Çoğulculuk mu?)*”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 1, 2007, s. 278.

söylem alanı” olarak kullanmak yerinde bir tercih sayılabilecektir²². Dolayısıyla kamusal alan kavramına politik sıfatını eklediğimizde aslında pek çok anlam karışıklığı giderilmektedir. Aynı zamanda politik kamusal alan ifadesini kullanmak onu sosyal, yazınsal ve kültürel nitelikli iletişimin alanı olan ve daha çok fiziksel, coğrafi çağrışımlar yapan kamusal mekanlardan analitik bir şekilde ayırt etmeyi de kolaylaştırmaktadır²³. Özbek’in önerdiği “politik kamusal alan” kavramının bu içeriği ve kullandığı bağlamı kabul edilmekle beraber, çalışma boyunca yeknesaklığın sağlanması ve literatürdeki yaygın kullanıma uyumlu olunması kaygısı gereğince politik sıfatını eklemeyen “kamusal alan” kavramı tercih edilecektir.

1.1.2 Kavramlar Evreninde Kamusal Alanı Konumlandırmak

1.1.2.1 Normatif Bir İlke ve Demokratik Bir İdeal Olarak Kamusal Alan

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa kamusal alanın daha çok siyaset felsefesinin ontolojisine işaret eden anlam boyutunun, normatif bir ilkeyi ve esasında demokratik bir ideali içerdiği söylenebilir. Jürgen Habermas tarafından ilk kez ortaya çıkarılan kamusal alan kavramının Almanca orijinali “*öffentlichkeit*” kelimesidir. Kamusal alan kavramının orijinal dilindeki etimolojik kökenleri de kavramın normatif bir ilkeye ve demokratik bir ideale gönderme yaptığını destekler yöndedir. Kamusal alan kavramsallaştırmasında “*öffentlichkeit*” kelimesinin anlam dünyasını anlamak, kavramın kamu hukukunu aşan bir şekilde doğrudan siyaset felsefesi ve sosyoloji arasındaki bağlantısını kurabilmek, ayrıca kavramın tarihsel olarak normatif bir ilkeyi barındırdığını özümseyebilmek adına oldukça önemlidir.

Nitekim bu kelimenin ne Türkçe karşılığı olan kamusal alan kelimesi ne de İngilizce literatürde kullanılmakta olan “*public sphere*” kelimesi aynı anlamı tam olarak karşılayabilmektedir. Almancada kamu kavramının karşılığı olan “*öffen*” kelimesi 18. yüzyılda “*publicite*” ve “*publicity*” kavramları ile bir bağdaşım

²² ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 35.

²³ ÖZBEK, a.g.e, s. 35.

kurularak türetilmiş ve özgül bir şekilde burjuva toplumuna ait bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştır²⁴. Özbek'in belirttiği şekliyle “*öffen*” kelimesi aleni, açık, ortak ve eleştirel olana açık anlamını taşımaktadır²⁵. Çevrimiçi Langenscheidt Almanca-Türkçe sözlüğe göre “*öffentlich*” kelimesi Türkçeye “*kamusal*” olarak tercüme edilirken²⁶, “*öffentlichkeit*” kelimesi ise “*kamuoyu*”, “*kamuoyuna duyurmak*”, “*alenen, herkesin gözü önünde*” anlamına gelecek şekilde tercüme edilmiştir²⁷.

Tüm bunlar göz önüne alındığında, kavramın orijinal dilindeki anlamının aleniyet ve umumiyet mefhumlarıyla doğrudan ilişkili olduğu ileri sürülmektedir²⁸. Diğer taraftan “*Öffentlichkeit*” kelimesi Almancada hem tarihsel hem toplumsal olanı açıklamak, ayrıca olması gereken ideal durumu belirtmek için eleştirel bir kavramsal araç ve normatif bir ilke olarak kullanılmaktadır²⁹. Habermas “*öffentlichkeit*” kavramını:

“Birtakım fenomenleri düzenlemek ve bunları kategorik bir çerçevenin parçası olarak hususi bağlamlara oturtmak için kullanılan bir araçtır ve ayrıca kavramın kaçınılmaz normatif sonuçları bulunur, bunlar da normatif politik kuramdaki belirli konularla ilişki içindedir” şeklinde tasvir edilmiştir³⁰.

Dolayısıyla, kamuya ait, kamuyla ilişkili, kamunun bir parçası anlamıyla kamusal alan denildiği zaman esasında birtakım fenomenlerden ve normatif sonuçlardan bahsettiğimizi söyleyebiliriz. Bu doğrultuda, Habermas'ın kavramsallaştırdığı şekliyle kamusal alanın tanımı şu şekildedir:

²⁴ Zafer YILMAZ, “*Hannah Arendt’te Özel Alan- Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alan*”, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Erzurum, 2007, s. 2.

²⁵ Meral ÖZBEK, “*Çevirmen Notu*”, içinde “*Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge’nin ‘Kamusal Alan ve Tecrübes’i: Değişken Karşılımlar ve Genişlemiş Alanlar*”, HANSEN, Miriam, içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 141.

²⁶ “*Öffentlich*”, çevrimiçi Langenscheidt Sözlük, <https://en.langenscheidt.com/german-turkish/oeffentlich#%C3%B6ffentlich>, Erişim Tarihi: 26.09.2021,

²⁷ “*Öffentlichkeit*”, çevrimiçi Langenscheidt Sözlük, <https://en.langenscheidt.com/german-turkish/oeffentlichkeit#%C3%96ffentlichkeit>, Erişim Tarihi: 26.09.2021.

²⁸ MİNARLI, “*Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları*”, s. 581.

²⁹ ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 41.

³⁰ Jürgen HABERMAS, “*Further Reflections on the Public Sphere*”, içinde “*Habermas and Public Sphere*”, ed. Craig CALHOUN, M.I.T Press, 4. Edition, Cambridge, 1996, s. 462-463.

“Kamusal alan kavramıyla, her şeyden önce, toplumsal yaşamımız içinde, kamuoyuna benzer bir şeyin oluşturulabileceği bir alanı kastederiz. Bu alana tüm yurttaşların erişmesi garanti altına alınmıştır. Özel bireylerin kamusal bir gövde oluşturarak toplandıkları her konuşma durumunda, kamusal alanın bir parçası varlık kazanmış olur[...] Yurttaşlar ancak, genel yarara ilişkin meseleler hakkında kısıtlanmamış bir tarzda, yani toplanma, örgütlenme, kanaatlerini ifade etme ve yayınlama özgürlükleri garantilenmiş olarak tartışabildiklerinde kamusal bir gövde biçiminde davranmış olurlar. Bu tür bir iletişimin daha genel bir kamusal gövde içinde gerçekleşmesi, bilginin muhataplarına aktarılmasını ve onların etkilenmesini mümkün kılacak özgül araçları gerektirir³¹.”

Habermas’ın yapmış olduğu bu kamusal alan kavramsallaştırmasında göze çarpan unsurlar; herkese açık olma, toplumun bireylerine karşı sorumlu olma, siyasal denetim, ortak çıkarlar gibi hususlardır³². Habermas’ın “*öffentlichkeit*” kavramının kökenine dair yorumundan ve onun yukarıda verilen tanımından yola çıkarak kamusal alanın, bir araya gelen toplulukların fikir, duygu ve düşüncelerini serbestçe ifade edebildikleri ve bu toplulukların birbirleriyle etkileşim içine girerek çeşitli tartışmalar yapabildikleri demokratik bir platform niteliğini taşıdığı sonucuna ulaşmamız mümkündür³³.

Dikkat edilirse burada kamusal alanın sosyolojik, hukuki ve siyasal boyutlarına vurgu yapılmaktadır. Öncelikle toplumu oluşturan bireylerin bir araya gelmesi, kısaca kamusal bir gövde oluşturması söz konusudur. Ardından bazen münferit olarak bazen de bir grup olarak ama mutlaka bir toplumsallık durumu içinde fikir ve kanaatlerini özgürce ifade etmesi gerçekleşmektedir. Son olarak bu bir araya gelme, fikir açıklama ve tartışma içerisinde olma durumunun belirli bir amacı bulunmaktadır ki buradaki amaç toplumun genelini ilgilendiren siyasal bir olay veya olgu hakkında muhataplara bilgi aktarımı veya muhatapların etkilenmesini sağlamaktır.

³¹ Jürgen HABERMAS, “*Kamusal Alan*”, (çeviren: Meral Özbek), içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 95.

³² ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 12.

³³ İrem ERBUYURUCU, “*Hannah Arendt Düşüncesinde Kamusal Alan ve İnsanlık Durumu*”, içinde “*Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk*”, ed. Ülker YÜKSELBABA, Tekin Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2017, s. 116-117.

Benzer doğrultuda Eric Dacheux'nün kamusal alan hakkında farklı kuramsal geleneklerden beslenen Arendt, Habermas ve Sennett'in fikirlerinden hareketle ulaştığı üç farklı tanım, bizlerin kamusal alanı esas olarak siyasetin, hukukun ve sosyolojinin konusu olarak ele almamıza yardımcı olacaktır:

“1. Politikanın meşrulaştırıldığı yer. Yurttaşların tartışabilmek, bir fikir sahibi olabilmek ve politik iktidarı uygulayacak olan kişileri seçmek için, politik enformasyona kamusal alan aracılığıyla erişir. Yine kamusal alan aracılığıyla ki kendilerini, sadece yasaya maruz kalan kişiler olarak değil, aynı zamanda bu yasanın yapıcıları olarak hissederler. 2. Politik cemaatin temeli. Kamusal alan, farklı etnik dinsel cemaatlere ait olan bireylerin ortak politik bir topluluk oluşturmak amacıyla kendi aralarında ilişki kurmalarına olanak sağlayan simgesel bir alandır. 3. Politikanın görünürlük kazandığı bir sahne. Kamusal alan, politik aktörlerin sahne aldıkları ve kamusal sorunların görünür ve algılanabilir hale geldiği yerdir³⁴.”

Bu bağlamda, kamusal alan toplumsal yaşantıyla bağlantılıdır ve modern toplumlarda demokratik bir örgütlenme alanı olarak gelişmiştir³⁵. Modern toplumlarda, eşit ve özgür şartlar altında yurttaşların ortak sorunlarını ifade ettikleri ve eylemleriyle bu ortak sorunları aştığı yer kamusal alandır. Modern bir toplumda, kamusal alanın sınırlarını o toplumun ifade, örgütlenme, toplanma ve diğer insan hak ve özgürlüklerinin gelişmişliği belirler³⁶.

Bu haliyle kamusal alan kavramıyla tarihsel bir kategori olarak normatif bir ilkeyi, demokratik bir ideali ve siyasal bir içeriği işaret ettiğimizde; insanların çeşitli ortak sorunlarına söz, söylem ve eylem yoluyla eşit ve özgür bir katılım sağlayarak çözüm üretmeye çalıştıkları, mutlaka fiziksel mekanda bir araya gelmeyi veya fiziksel ortak bir yeri paylaşmayı zorunlu kılmayan, kurgusal bir kavram olarak algılayarak mevzubahis kavramın siyasal, sosyolojik, hukuki ve elbette felsefi boyutuna vurgu yapmış oluruz. Sonuçta kamusal alan kavramı, hem

³⁴ Eric DACHEUX, “Kamusal Alan: Demokrasinin Anahtar Bir Kavramı”, içinde “Kamusal Alan”, (çeviren: Hüseyin Köse), ed. Eric DACHEUX, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 21.

³⁵ ONAT, “Kamusal Alan ve Sınırları”, s.11.

³⁶ ONAT, a.g.e, s. 11.

somut bir toplumsal tarihsel gerçekliğe hem de demokratik bir yaşam idealinde normatif bir kavramsallaştırmaya çok boyutlu bir gönderme yapmaktadır³⁷.

Kamusal alanı farklı anlam boyutlarıyla ele aldığımızda birbirinden ayrı kamusal alan tanımlarına ulaşmamız da mümkündür. Ancak kamusal alan kavramının genel hatlarıyla fizikî veya gayri fiziki bir alana, enformasyon paylaşımına, kamusal iletişime ve siyasallığın geliştiği bir mekana göndermede bulunduğu kabul edilmektedir³⁸. Nitekim Antonio Rappa'ya göre kamusal alanın bağlamına göre beş farklı tanımını sunmak mümkündür:

“(1) İnsan iletişiminin, bilginin ve etkileşimin fiziksel bir alan, (2) insan faaliyetlerinin karakteristiğini taşıyan, fiziksel olmayan, metaforik veya siber uzamsal bir alan (3) iki taraf arasında en azından bir tür bilgi alış verişinin gerçekleştiği bir alan, (4) şiddet içeren, şiddet içermeyen (veya hem şiddet içeren hem de içermeyen) çıkarların ifade biçimlerinin gerçekleştiği ve entelektüel ya da entelektüel olmayan tartışmaların meydana geldiği alan, (5) hem devlet hem de devlet dışı aktörler tarafından planlanmış veya planlanmamış politika konularının sonuçlarıyla birlikte ortaya çıktığı bir alan³⁹.”

Kamusal alanın anlam içeriğine dair Rappa'nın yaptığı bu tanımlamalar kavramın temas ettiği toplumsal, iletişimsel ve siyasal temalara işaret etmekle beraber aynı zamanda kavramın sınırlarını da belirtmektedir⁴⁰. Bununla birlikte kamusal alan kavramını bu tematik sınırlarla nitelemek, kamusal alan hakkında herkes tarafından kabul edilebilecek, genelgeçer bir tanımın kolaylıkla yapılacağı anlamına gelmemektedir. Nitekim aşağıdaki bölümlerde görüleceği üzere, kamusal alana yönelik oldukça çeşitli ideolojik yaklaşımlar ve buna bağlı önerilen farklı kamusal alan modelleri bulunmaktadır. İdeolojik kökenleri her ne kadar birbirinden farklı olsa da tüm kamusal alan modellerinin paylaştığı olduğu birtakım ortak özellik vardır ki bu bize kamusal alanın kavramsallaştırılmasında mihenk taşı olacaktır. İlk olarak, Özbek'in vurguladığı üzere kamusal alan

³⁷ DACHEUX, “Kamusal Alan: Demokrasinin Anahtar Bir Kavramı”, s. 14.

³⁸ MİNARLI, “Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları”, s. 583.

³⁹ Antonio L. RAPPÀ, “Modernity and the Politics of Public Sphere: An Introduction”, The European Journal of Science, Vol. 15, No. 1, 2002, s. 7. Ayrıca bu yönde bkz. Ahmet KARADAĞ, “Kamusal Alan Modelleri: Çoğulcu Perspektifinden Bir Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 58, S. 3, 2003, s. 172.

⁴⁰ MİNARLI, a.g.e, s. 583.

kavramı 18. yüzyılda Batılı Aydınlanma Çağı'ndan ve doğal olarak onun felsefesinden kaynaklanan modern bir fenomen olup esasında sekülerlik, özerklik, eleştirelilik, farklılık, çoğulluk ve özyönetim gibi kavramları içeren bir metafordur⁴¹. İkinci olarak, kamusal alan kavramını toplumsal ve siyasi bakımdan anlamlı bir yapı haline getiren temel iki ilke eşitlik ve özgürlüktür⁴².

Bu bağlamda kamusal alanı; tarihsel ve ilkesel biçimde devlet aygıtında yoğunlaşan keyfi ve baskıcı siyasi iktidarı eleştirel bir şekilde denetleme gücünü elinde bulunduran, aynı zamanda siyasi iktidarı dönüştürme potansiyeline sahip özerk, çoğulcu ve demokratik muhalefetin alanı şeklinde kavramak yerinde olacaktır. Bunlara ek olarak kamusal alanın tüm heterojenliğiyle eşit ve özgür yurttaşların, çeşitli sınıfların ve grupların politik söylem ve eylemleriyle iştirak ettiği bir hegemonya mücadelesi alanı olduğunu kabul etmek, kamusal alanın normatif bir ilke ve demokratik bir ideal olduğunu bizlere göstermektedir⁴³.

1.1.2.2. Kamusal Alanın Sivil Toplumla İlişkisi

Kamusal alanın normatif bir ilkeyi ve demokratik bir ideali kavramsallaştırması sebebiyle, bu çalışma boyunca kamusal alanın siyaset bilimi ve hukukla olan bağlantısını daima akılda buldurmamız gerekecektir. Bununla beraber kamusal alan, aynı zamanda toplumun tüm aktörlerine potansiyel olarak açık, gelişme içindeki toplumsal bir yapıdır⁴⁴. Dacheux'nün de altını çizdiği üzere, kamusal alanın en önemli işlevlerinden biri de kolektiviteden doğmuş sorunların gündeme getirilerek bu sorunların çatışan görüşler etrafında ele alınıp işlendiği yer olmasıdır⁴⁵. Dolayısıyla kamusal alan kavramını toplumsal yaşantıdan bağımsız bir şekilde değerlendirmemiz de mümkün gözükmemektedir. Moderniteyle beraber kamusal alanın, toplumlar için devlet ile özel alan arasında demokratik bir örgütlenme alanı olarak ortaya çıktığı ve yurttaşların siyasi

⁴¹ ÖZBEK, “Giriş: Kamusal Alanın Sınırları”, s. 44.

⁴² MİNARLI, “Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları”, s. 583.

⁴³ ÖZBEK, a.g.e, s. 34.

⁴⁴ DACHEUX, “Kamusal Alan: Demokrasinin Anahtar Bir Kavramı”, s. 21.

⁴⁵ DACHEUX, a.g.e, s. 21.

sorunlar hakkında açıkça müzakere ettikleri toplumsal bir mekan işlevini sağladığı bahsettiğimiz boyutun bir yansımasıdır⁴⁶.

Diğer taraftan sivil toplum kavramı da kamusal alan kavramı kadar tartışmalı, çok katmanlı ve akışkan bir kavramdır. Modern liberal demokratik devletin ortaya çıkış sürecinden itibaren; siyasal toplum, politik anlamda devlet ve toplumun bütünlüğü anlamına gelirken onun karşısında ise sivil toplum politik anlamda devlet ile toplumun farklılaşma ve ayrışma sürecinin başlangıcı ve bir aşaması olarak karşımıza çıkmıştır⁴⁷. Bu sebeple sivil toplum kavramı sosyolojik bakımdan doğa dönemi, siyasal toplum dönemi ve son aşamada sivil toplum dönemi olarak incelenen insanlığın var oluş sürecinin bir aşaması olarak ortaya çıkmıştır⁴⁸. John Keane'e göre, Batı'nın devrimler çağı olarak adlandırdığı 1750-1850 yıllarından beri sivil toplum ("*societas civilis*"), siyasi iktidarla karşılaştırıldığında, bölgesel devlet kurumlarından kurumsal olarak ayrılmış bir sosyal yaşam alanı, borsaları, hayır kurumları, kulüpler ve gönüllü dernekler, bağımsız kilise organizasyonları ve yaynevleri dahil olacak şekilde, anlamına gelmektedir⁴⁹.

Sivil toplum kavramıyla günümüzde; şiddet içermeyen, kendi kendini örgütleyen ("*self-organizing*"), öz-düşünümsel ("*self-reflexive*"), hem birbiriyle hem de devlet kurumlarıyla daimi bir gerilim içinde olma eğiliminde olan, hukuki olarak korunan, hükümet dışı kurumların faaliyetlerinin çerçevesini çizen ve aynı zamanda onların faaliyetlerini mümkün kılan karmaşık, dinamik bir topluluğu tanımlanmaktadır⁵⁰. Bu açıdan sivil toplum, siyasal toplumun devlet aygıtının karşısında ama devletin belirlediği yasalar çerçevesinde tanımlanan haklar yoluyla özgürce örgütlenebilme özerkliğine sahip örgütlenmiş bir toplumdur⁵¹. Sivil

⁴⁶ DACHEUX, "*Kamusal Alan: Demokrasinin Anahtar Bir Kavramı*", s. 15-16.

⁴⁷ Nuri DEMİREL, "*Kuramsal ve Tarihsel Aşamaları ile Sivil Toplum ve Türkiye*", (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2009, s.16.

⁴⁸ DEMİREL, "*Kuramsal ve Tarihsel Aşamaları ile Sivil Toplum ve Türkiye*", s. 17-18.

⁴⁹ John KEANE, "*Civil Society, Definitions and Approaches*", içinde "*International Encyclopedia of Civil Society*", eds. Helmut ANHEIER ve Stefan TOEPLER, Springer, 1. Edition, New York, 2009, s. 461,

⁵⁰ KEANE, a.g.e, s. 461.

⁵¹ DEMİREL, "*Kuramsal ve Tarihsel Aşamaları ile Sivil Toplum ve Türkiye*", s. 22.

toplum hakkında bu genel çerçeveyi çizdikten sonra sivil toplum ile kamusal alan kavramlarının birbirleriyle olan ilişkisini incelememiz daha kolay olacaktır.

Kamusal alan ve sivil toplum kavramsallaştırmaları birbirleriyle ilişkili fakat ayrı kategorilerdir⁵². Bernard Floris'e göre kamusal alanın sivil toplumla olan ilişkisini, kamusal alanın sivil toplum ile devlet arasındaki aracılığın mekanı olması niteliğiyle özetlemek mümkündür⁵³. Benzer doğrultuda Craig Calhoun'a göre, kamusal alan fikrinin demokrasiye dair umutların gelişmesi için önemi büyüktür. Zira devlet kurumlarının yönetiminin tüm yurttaşların çıkarlarına hizmet edecek şekilde tasarlanması gerektiği yönündeki ilkeyle beraber kamusal anlayış, sivil toplum ile devleti birbirine bağlamıştır⁵⁴. Dolayısıyla bu anlamıyla kamusal alan, modern liberal demokratik devletin kurulması sonrasında birbirinden özerkleşen devlet aygıtı ile sivil toplumun etkileşime girmesine imkan tanıyan adeta bir aracılık alanıdır. Buradan anlaşılacağı üzere sivil toplum, tıpkı kamusal alan gibi, devletten bağımsız bir toplumsal alana karşılık gelmektedir. Bununla beraber sivil toplum, politik toplumu etkilemek ve ona ulaşabilmek için gönüllü, kendi kendini oluşturan, ortak değerler paylaşımıyla sınırlı olan, özerk, örgütlü grup ve sınıfları içermektedir⁵⁵.

Buradan hareketle sivil toplumun, devlet aygıtı haricinde kalan çok geniş toplumsal yapıları içerebilmesi kabiliyeti sebebiyle kamusal alana kıyasla daha geniş ve kapsayıcı bir kavram olduğu sonucunda ulaşılabilir. Daha da önemlisi, iki kavram arasındaki fark normatif boyutta kendisini göstermektedir. Kamusal alan kavramının içeriği daha çok özgür ve eşit bireylerin kamusal müzakere süreçlerini kullanarak rasyonel ve eleştirel söylem geliştirmelerini içerdiği için demokratik bir ilke olarak değer kazanmaktadır Diğer taraftan sivil toplum ise

⁵² ÖZBEK, “Giriş: Kamusal Alanın Sınırları”, s. 35.

⁵³ Bernard FLORIS, “Kamusal Alan ve Ekonomik Alan”, içinde “Kamusal Alan”, (çeviren: Hüseyin Köse), ed. Eric DACHEUX, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 67.

⁵⁴ Craig CALHOUN, “Civil Society and the Public Sphere”, içinde “The Oxford Handbook of Civil Society”, ed. Michael EDWARDS, Oxford University Press, 1.Edition, New York, 2011, s. 312.

⁵⁵ Seyfettin ASLAN, “Türkiye’de Sivil Toplum”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 9, S. 31, 2010, s. 261-262.

toplumsal örgütlenme alanı olarak mahremiyet ve mülkiyet ilişkilerinin yoğunlaşmış olduğu özel alanda kavramsal olarak temellendirilmektedir⁵⁶.

Aşağıdaki bölümlerde daha detaylı şekilde görüleceği üzere, Habermas'ın perspektifinde de kamusal alan, sivil toplumun içinden ortaya çıkmış bir alan olarak görülür. Sivil toplumun, 17. ve 18. yüzyıllarda devlet karşısında konumlanan, otonom, özgün bir alan olarak geliştiği, kapitalist pazar ekonomisinin sivil toplumun temellerini şekillendirdiği, fakat sivil toplumun ekonomiyle yalnızca gevşek bir biçimde ilişkili olan bazı toplumsallık ve söylemsel kurumları içerdiği iddia edilmektedir⁵⁷. Bununla beraber ilerleyen zamanlarda ekonomide yaşanan dönüşümlerin tüm sivil toplumda da dönüşümler ürettiği ileri sürülmektedir⁵⁸. Benzer şekilde sivil toplum kavramının son yıllarda çok farklı bağlamlarda kullanılan, aslında kullanım tercihlerine bağlı olarak gittikçe muğlaklaşan ve kavramsal içeriği boşalan bir kavram haline geldiği söylenebilir.

Son yıllarda neoliberal politik söylemlerin devletin küçülmesi gerektiği yönündeki uygulamaları tetiklemesi pek çok kamu hizmetinin serbest piyasa aktörlerine devredilmesini ve bu kapsamda ciddi özelleştirme hamlelerinin yapılmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda Özbek'in isabetle tespit ettiği şekilde, özellikle neoliberal politikalar sonucunda egemen olan söyleme bağlı olarak sivil toplum, kendisini çeşitli ekonomik ilişkiler ağının içinde, serbest piyasa etkinliklerinin, aktörlerinin ve çıkarlarının muhatabı olarak bulmuş, devletin üzerinden atmaya çalıştığı kimi kamusal görev ve hizmetleri gönüllü olarak üstlenir konuma gelmiştir⁵⁹. Söz konusu dönüşüm sürecinin neticesinde ise sivil toplum kavramının bir anlamda dejenere olduğunu, neoliberal politikalarının kristalleşmesi için anti-kapitalist bir içerikten arındırılmaya çalışıldığını, sonuçta neoliberal politikalar lehine işlevsel bir alana oturtulduğunu öne sürmek mümkündür. Oysa kamusal alan, demokratik politikanın asli koşulu ve zemini

⁵⁶ YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 80.

⁵⁷ Craig CALHOUN, “Introduction”, içinde “Habermas and Public Sphere”, ed. Craig CALHOUN, M.I.T Press, 4. Edition, Cambridge, 1996, s. 7-8.

⁵⁸ CALHOUN, a.g.e, s. 8.

⁵⁹ ÖZBEK, “Giriş: Kamusal Alanın Sınırları”, s. 25-26.

olup ilkesel olarak sadece anti-demokratik, ceberrut, baskıcı siyasal iktidara değil, aynı zamanda sermayenin egemenliğine, salt kâr mantığına, metalaşmaya ve ticarileşmeye karşı da kurulması gereken eşitlikçi ve özgür söylemin alanıdır.

Diğer yandan Yükselbaba'nın saptadığı üzere, günümüzde sivil toplumun özellikle otoriter rejimler karşısında eleştirel bir tavır ve eylemlilik geliştirilmesi açısından hala çok önemli bir yeri bulunmaktadır⁶⁰. Ne var ki zaman içerisinde sivil toplumun büyük bir anlam genişlemesine uğraması ve neredeyse devletin karşısında olan her durum veya toplumsal hareketi kapsayacak şekilde kullanılması, kavramın sosyal bilimler için analitik bir ölçü olma özelliğini aşındırmıştır. Buna mukabil siyaset felsefesi açısından, liberal demokrasi için normatif bir ilke özelliğini koruyan kamusal alan kavramına daha fazla vurgu yapılmasına sebep olmuştur⁶¹. Nitekim kamusal alanın, iki kutuplu dünyanın çözülmesi, kapitalizm ve komünizm arasında üçüncü bir yol arayışının somutlaşması, neoliberal ekonomi politikaları sebebiyle refah devletinin çökmesi, küreselleşme ve yerelleşme arasında artan gerilim sonucunda şeffaflık, diyalog ve müzakere yoluyla ortak bir fikre ulaşmanın hem siyasal hem de kuramsal karşılığı haline gelmesi gibi gelişmeler, kamusal alanın eleştirel tavır, müzakere ve eylemsellik işlevleri bakımından ön plana geçmesine sebep olmuştur⁶².

Neticede kamusal alan kavramının, sivil toplum kavramına göre daha özelleşmiş bir alana karşılık geldiği çıkarımını yapmak mümkündür. Sivil toplum, siyasal toplumun haricinde kalan geniş bir toplumsallık içeriğine sahiptir. Her ne kadar sivil toplum, tarihsel olarak siyasi iktidara karşı hak sahibi yurttaşların ve çeşitli grupların özgürce örgütlenebildiği bir alana karşılık gelse de günümüzdeki ekonomik ilişkiler sivil topluma teşmil edilerek sivil toplum içerisinde de birtakım dönüşümlere sebep olmuştur. Bu nedenle tarihsel olarak sivil toplumun içerisinden çıkan kamusal alan, zaman içerisinde başlı başına normatif bir ilke, demokratik bir ideal olarak siyaset yapmanın asli alanına dönüşmüştür.

⁶⁰ YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 79.

⁶¹ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 79.

⁶² Aykut ÇELEBİ, “Kamusal Alan ve Sivil Toplum: Siyasal Bir Değerlendirme”, içinde “Kamusal Alan”, içinde “Kamusal Alan”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 295.

Dolayısıyla kamusal alanın, hem söz konusu ilkesel özellikleri hem de sivil toplum ile devlet aygıtı arasında bir etkileşim bağlamı oluşturması gibi özellikleri kavramsal bakımdan kendine özgü bir yere sahip olmasını sağlamıştır.

1.2. KAMUSAL ALAN VE ÖZEL ALAN AYRIMI

1.2.1 Tarihsel Süreçte Kamusal ve Özel Alan Ayrımında Bazı Önemli Dönüm Noktaları

Kamusal alan kavramı kullanıldığı zaman onun zıt anlamı olarak özel alan kavramı da akıllara gelmektedir. Kamusal olanı aleniyet, herkese açık olma, ortak çıkarlar, toplumla ilişkili olma bağlamında nitelendirdiğimiz takdirde; özel olanı aksi yönde mahrem, kişisel ve kişisel hayatla ilgili bir konuma yerleştirmiş oluruz. Yükselbaba'nın belirttiği üzere, özel kelimesinin Latince karşılığı olarak "*privatim*" ifadesi kullanılmakta ve Türkçede bu kavrama karşılık "*kişisel*", "*bireysel olarak*", "*resmi olmayan*" ifadeleri kullanılmakta, kişi bakımından kullanıldığında ise "*hususî*", "*mahrem*" anlamı kast edilmektedir⁶³. Nitekim Türk Dil Kurumunun hazırladığı Güncel Türkçe Sözlük'te de "*özel*" kelimesi "*yalnız bir kişiye, bir şeye ait veya ilişkin olan*", "*bir kişiyi ilgilendiren, hususî, zatî*", "*devlete değil, kişiye ait olan, hususî, resmî karşıtı*" olarak tanımlanmıştır⁶⁴.

Tüm bu tanımlamalarla beraber, neyin kamusal neyin özel olduğu büyük oranda kişinin dünya görüşüne bağlı olarak farklılaşabilmekte ve bu göreceliliğin beraberinde getirdiği bir tehlike olarak herkesin üzerinde uzlaşabileceği kesin bir tanımlama sunmak mümkün olmamaktadır⁶⁵. Bu zorluğu aşmanın bir yolu olarak her iki kavramın da tarihsel bir kategori olarak karşımıza çıktığını kabul etmek bir çözüm yaratabilir. Böylece iki kavram arasında bir ayrıma gitmek çok daha mümkün hale gelebilecektir.

⁶³ YÜKSELBABA, "*Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*", s. 47.

⁶⁴ "*Özel*", TDK Güncel Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

⁶⁵ YILMAZ, "*Hannah Arendt'te Özel Alan- Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alan*", s. 2.

Kamusal ve özel alan kavramlarının günümüzdeki içeriklerine kavuşması 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında gerçekleşmiş olsa bile, her iki kavram tarihsel kategoriler olarak ilk olarak Antik Yunan döneminde birbirlerinden ayrıştırılarak kullanılmaktadır. Antik Yunan'ın şehir devletlerinin (“*polis*”) özgün işleyişine bağlı olarak kamusal ve özel olanın ayrıştırıldığını söylemek mümkündür. Aslına bakılırsa Antik Yunan'ın kamusal ve özel alanı ayrıştırmasının kökenleri Antik Yunan'ın yaşam kavramına karşı geliştirdikleri ikili ayrıma dayanmaktadır. Giorgio Agamben'in ifade ettiği gibi Antik Yunan'da yaşam kelimesini karşılayan tek bir sözcük bulunmamaktadır, bunun yerine Antik Yunan'da “*bios*” ve “*zoë*” kelimeleri kullanılmıştır⁶⁶. *Bios*, bireyin veya grubun belirli bir özelliği olarak yaşam biçimine karşılık gelirken; *zoë* ise bütün canlı varlıkların ortak özelliği olan, daha çok canlı olma durumuna karşılık gelen, biyolojik, yalın yaşamı işaret etmektedir⁶⁷.

Zoë, *polis* ile karşılaştırıldığında çok daha sınırlı bir alan olan *oikos*'un (“*hane*” veya “*ev*”) içerisinden çıkmaktadır⁶⁸. Diğer taraftan, *bios* ise hak ve yükümlülükler göre düzenlenmiş siyasi bir yaşam alanından kaynaklanan bir yaşam formudur⁶⁹. Nitekim kamusal ve özel ayrıştırmasının kökenlerini Antik Yunan'ın ünlü düşünürü Aristoteles'in haz-siyaset-*theoria* (“*tefekkür*” veya “*temâşâ*”) olarak sınıflandırdığı üç yaşam tarzında da takip etmek mümkündür⁷⁰. Bağlantılı şekilde, Aristoteles'in özel alanı bedensel işlemlerle ilgili olarak sınırlandırdığını ve bu alanı en alttaki yaşam biçimi olarak nitelendirdiğini, fakat bu özel alanın gerekliliklerinden sıyrılan insanın ise siyasi yaşama alanına, diğer

⁶⁶ Giorgio AGAMBEN, “*Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*”, (çeviren: İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2020, s.9

⁶⁷ AGAMBEN, “*Kutsal İnsan*”, s. 9.

⁶⁸ Laurent DUBREUIL ve Clarissa C. EAGLE “*Leaving Politics: Bios, Zōē, Life.*” *Diacritics*, Vol. 36, No. 2, 2006, s. 84.

⁶⁹ Mete Ulaş AKSOY, “*Giorgio Agamben: Mesihçi Bir Siyaset Felsefesinde Kutsal İnsan ve İstisna*”, *Kaygı*, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, S. 27, 2016, s. 52.

⁷⁰ Uğur Köksal ODABAŞ, “*Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas*”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22 (Özel Sayı), 2018, s. 2052.

ifadeyle *polis*'e, yönelerek bir anlamda siyasetin yapıldığı kamusal alana yönelebileceğini söylemesi bu görüşü desteklemektedir⁷¹.

Bu doğrultuda Antik Yunan'da yaşam bir bakıma kamusal ve özel alan ayrımı üzerine inşa edilmiştir. Kamusal alanın özneleri, siyasi yaşama katılan özgür yurttaşlar olurken yurttaşlık hakkı kazanamayan kadın, çocuk, köle, yabancı gibi toplulukların kamusal alana katılımı mümkün olmamış ve özel alana hapsedilmişlerdir⁷². Dolayısıyla Aristoteles'in etik anlayışı, bu tarihsel olguya dayanmış, *polis*'in ortaya çıkışıyla özgürlük alanı içerisinde siyaset yapan insanlar kendilerini diğer canlılardan ayırt edecek özelliklere kavuşarak “*zoon politikon*” (“*siyasal hayvan*”) durumuna gelmişlerdir⁷³. Yine Aristoteles'in perspektifinden bakılacak olursa Antik Yunan'da iyi yaşam yalnızca *polis* alanında gerçekleştiğinden, kamusal alan da *polis* ile örtüştüğünden kamusal alan *bios* alanı olurken, yaşamın devamlılığını sağlamaya yönelik beslenme, üreme gibi ihtiyaçların toplamı *zoë* olarak tanımlanarak özel alanın sınırları içerisinde kalır⁷⁴. Bu bakımdan kamusal alan, insanın toplumsal varlığına karşılık gelerek insanı siyasal yaşamın içerisinde konumlandırırken; özel alan ise insanı alelade bir canlı türü olarak biyolojik ihtiyaçlarının giderilmesi yönüyle konumlandırmaktadır.

Roma İmparatorluğu'nun çeşitli dönemlerinde de kamusal alan ve özel alan ayrımının tıpkı Antik Yunan'ın şehir devletlerinde olduğu gibi mevcut olduğu, buna bağlı olarak kamusal alanın siyasal alanla bir tutulduğu söylenebilir. Roma'da kamusal ve özel şeklindeki ikili ayrımın *res publica* (“*kamusal*”, “*kamuya ait*”, “*kamusal iş ve olaylar*”) ve *res private* (“*özel*”, “*özele ait*”) olarak devam ettiği, Antik Yunan'daki agoralara benzer şekilde Roma'da da forumların

⁷¹ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 18.

⁷² ODABAŞ, “*Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas*”, s. 2052.

⁷³ ONAT, a.g.e, s. 19. Ayrıca Fatmagül Berktaş da Aristoteles'in insanı hem siyasal hayvan yönüyle “*zoon politikon*” hem de konuşan akıllı hayvan yönüyle “*zoon logon echon*” olarak tanımladığını belirtmektedir. Berktaş'a göre “*zoon politikon*” ile kast edilen; diğer hayvanların çoğunlukla hiyerarşik bir şekilde fakat yalnızca kolektif yaşama kapasitesi bulunması, buna karşılık insanların politik bir örgütlü bütünlük içerisinde birlikte yaşama kapasitesine sahip olması ve bu topluluk içerisinde insanların kendilerini benzersiz bireyler olarak algılamasıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Fatmagül BERKTAY, “*Politikanın Çağırısı*”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2016, s. 14-15.

⁷⁴ ONAT, a.g.e, s. 19.

bulunduğu bilinmektedir. Bu forumlarda siyasal sorunların tartışılıp karara bağlanarak bugünkü manasıyla siyasal meseleler hakkında bir kamuoyu oluşturulduğu ve halka duyurulduğu tarihsel bir olgu olarak tespit edilmektedir⁷⁵. Roma'nın cumhuriyet döneminde siyasal yaşama katılmak, tıpkı Antik Yunan'da olduğu gibi, insan olmanın bir gereğidir ve insanın *res publica*'daki yeri kişinin kimliğinin oluşturucu ögesi olarak karşımıza çıkar⁷⁶.

Bu doğrultuda, Roma'nın yurttaşları bireysel çıkarlarla ilgili bir uzama karşılık gelen özel alan ile yurttaş olmanın getirdiği ortak görevlerin, çıkarların ve siyasi iktidarla olan ilişkilerin uzamı olan kamusal alan arasında hem bir ayrım hem de bir işbirliği tarzı yaratmışlardır⁷⁷. Cicero, Roma özel hukuk geleneğinin "*dominium*" ("*mutlak anlamda özel mülkiyet*") kavramından yola çıkıp yurttaşın kendi özel mülkiyetinde bulunan mülklere gönderme yaparak *res private* ile kamunun mülkiyetinde bulunan *res publica* arasında bir ayrıma gitmektedir. Bu sebeple, kimi yazarlara göre Roma hukukunun *res private* ile *res publica* kavramlarından kaynaklanan bu derin hukuki ayrım, Antik Yunan'ın *oikos* ve *polis* ayrımını da aşan bir karaktere sahiptir⁷⁸.

Cicero *res publica* kavramını kullandığında, *res privatus* dışında kalan mekanların ve hayatın yönetimini, bunun da ötesinde rastgele bir topluluğu değil, uyum içinde, farklı ortak çıkarlar etrafında hukuki bir bağla birbirine bağlanmış eşit yurttaşlardan oluşan politik bir topluluğu tanımlamaktadır⁷⁹. Bu bağlamda, özellikle Roma'nın Cumhuriyet Dönemi'nde sadece hukuki bir boyuta indirgenemeyecek şekilde yurttaşları ve yöneticileri aşan bir kamusal alan kavramı gelişmiştir. Zabcı'nın tespitine göre, M.Ö. 27 yılından itibaren Augustinus Dönemi'nin sona ermesiyle beraber kamusal yaşam canlılığını

⁷⁵ ODABAŞ, "*Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas*", s. 2053.

⁷⁶ Filiz Çulha ZABCI, "*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı: Habermas ve Arendt*", (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 1997, s. 34.

⁷⁷ Mehmet Ali AĞAOĞULLARI, vd., "*Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*", ed. Mehmet Ali AĞAOĞULLARI, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011, s. 182.

⁷⁸ AĞAOĞULLARI, vd. a.g.e, s. 181.

⁷⁹ AĞAOĞULLARI, vd., a.g.e, s. 182.

yitirmeye başlamış ve cumhuriyet döneminde özgürleşme ile kamusal alan arasında kurulan ilişki giderek kaybolmaya başlamıştır⁸⁰.

Roma'da kamusal yaşamın bu şekilde sönümlenmesinin altında yatan sebeplerden biri de Hristiyanlığın etkisinin artmasıdır. Nitekim Hristiyanlık inancının etkisini toplum üzerinde arttırması dinsel ilkelerle yönetilen özel alanın genişlemesine ve ardından kamusal yaşamın da Hristiyanlık ilkelerine göre şekillenmesine yol açmıştır⁸¹. Sonuç olarak Antik Yunan ile Roma'nın özellikle cumhuriyet döneminin şehir devletleri arasında kamusal alanın algılanış biçimi bakımından büyük oranda benzerlikler bulunmaktadır. Dolayısıyla, Antik Çağ'ın en önde gelen iki uygarlığında kamusal alan ile özel alan arasında bir ayrımın yapıldığını, dahası bu ayrımın siyasal ve hukuki bir yansımasının olduğu, kamusal alanın özellikle iyi bir yaşam sürdürmenin, siyasete katılarak özgür olmanın sahası olduğu ileri sürülebilir.

Buna mukabil Orta Çağ'a gelindiğinde, feodal düzenin hâkim olmasıyla beraber hem devlet yönetiminde hem de toplumsal yapıda köklü bir değişiklik yaşanmıştır. Feodal düzende, antik dönemin şehir devletlerinin ve imparatorlukların güçlü şehir yaşantısı ve ticari ilişkilerinin yerini tarımsal üretime ve kır yaşamına dayalı, kapalı ekonomik ilişkilerin sürdüğü, toprağa sahip olanın ekonomiye ve genel olarak yaşama yön vermesi sebebiyle aynı zamanda kamu yetkisine de sahip olduğu bir siyasal yapı mevcuttur⁸². Feodal düzende temel toplumsal üretim ilişkileri de ("*senyör*", "*lord*" gibi unvanlara sahip) aristokratlar ile serfler arasındadır. Orta Çağ'da iş bölümü toplumsal olarak oldukça düşük seviyede olup bir toplulukta ihtiyaç duyulan mallar üretilip aynı topluluk tarafından tüketildiği için ticari ilişkiler asgari düzeydedir⁸³. Ayrıca merkezî devlet iktidarını oluşturan siyasal yetkiler parçalanmış halde bulunduğundan insanlar merkezî bir otoriteye değil; onun yerine toprak sahibi

⁸⁰ ZABCI, "*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*", s. 35.

⁸¹ ZABCI, a.g.e, s. 35.

⁸² Mehmet AKAD, Bihterin DİNÇKOL ve Nihat BULUT, "*Genel Kamu Hukuku*", Der Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2018, s. 44-45.

⁸³ Berch BERBEROĞLU, "*Küresel Çağda Siyasal Sosyoloji: Devlet ve Topluma Giriş*", (çeviren: Edip Sönmez), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s. 96-97.

senyörlere bağılıdır⁸⁴. Bu siyasal yapının bir sonucu olarak toprağın sahibi olan kişi aynı zamanda o topraklarda yaşayan insanlar üzerinde egemenlik hakkını elinde bulundurmaktadır⁸⁵.

Orta Çağ'ın böylesine farklı siyasal, toplumsal ve iktisadi koşulları altında, ne kendisinden önceki antik dönemle ne de moderniteyle kıyaslandığında, kamusal ile özel alanın birbirinden ayrılmasını sağlayacak gelişmeler yaşanabilmiştir. Bu sebeple kamusal ve özel alan, çok uzun bir süre boyunca oldukça sınırlı bir çerçevede kalmıştır. Yükselbaba'nın tespitine göre, Orta Çağ fermanlarında kamusal kelimesi hükmetme anlamında "*publicus*" kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmış, klasik anlamda kamusal ve özel alan farklılaşması gerçekleşmemiştir⁸⁶. Bir başka deyişle, feodal düzenin yukarıda bahsedilen tarihsel koşulları iktidar odaklarının ayrışmasını ve iktidar erkinin kurumlar arasında bölüşümünü engellemiş, bu sebeple özel ve kamusal alanlar iç içe geçmiştir⁸⁷.

Zabcı'nın Habermas okumasına göre, Orta Çağ'da kamusal ve özel alan arasındaki ayrımın silinmesinin altında yatan temel sebep özel yaşamın hâkimiyet kazanmaya başlamasıdır. Nitekim şehirlerin çöküşü ve kırsal yerleşim birimlerinin şehir yaşamının yerine geçmesi sonucunda özel yaşam, kamusal yaşamın yerini almış ve sonuçta özel çıkara dayanan düşünce ve pratiklerin hâkim bir paradigma olarak yerleşmesine sebep olmuştur⁸⁸. Bu gelişmelere bağılı olarak, özel yaşamın kamusal alanın önüne geçmesinin sonucunda artık siyasal iktidar da kişiselleşmiştir⁸⁹. Dolayısıyla kamusal alanın, Orta Çağ boyunca özel alandan ayrışmaması sebebiyle kamusal alanın da kişiselleştiği çıkarımını yapmak mümkündür. Orta Çağ'ın feodal düzeninde kamusal alan, senyör ve lordların kişiliğinde temsil edilmiş, söz konusu temsil kamusal alan bağlamında

⁸⁴ Ayferi GÖZE, "*Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*", Beta Yayınları, 17. Baskı, İstanbul, 2017, s. 78.

⁸⁵ GÖZE, a.g.e, s. 78.

⁸⁶ YÜKSELBABA, "*Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*", s. 51-52.

⁸⁷ ODABAŞ, "*Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas*", s. 2053.

⁸⁸ ZABCI, "*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*", s. 36.

⁸⁹ ZABCI, a.g.e, s. 36.

kurulmamış sadece senyör ve lordların statüsünü ifade eden bir araç olarak görülmüştür⁹⁰.

Orta Çağ boyunca senyör ve lordların egemenliğine delalet eden birtakım simgelerin, söz gelimi çeşitli seromonilerin, armaların, giyim-kuşamın, davranış kodlarının, ritüellerin kamuyu temsil ettiğini ve egemenin gücünün tebaası karşısında sadece kişisel bir gösteri, sunum olarak kamusal taşıdığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla Orta Çağ'ın koşullarında günümüzdeki anlamıyla bir kamusal alan veya özel alandan bahsetmek mümkün olmamıştır. Yüzyıllar boyunca iç içe geçip kaynaşan kamusal ve özel alanlar özellikle Reform hareketlerinin başlamasıyla yavaş yavaş birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Bunun başlıca sebebi Batı Avrupa'da dinî inancın bireyin iç dünyasına çekilmesidir. Bir başka ifadeyle Katolik kilisesinin Avrupa üzerindeki tekil gücünün zayıflamaya başlaması beraberinde toplum ve devlet arasındaki bölünmenin de ilk işaretlerini vermiştir.

Batı Avrupa'da feodal üretim modelinin ortadan kalkmasının ardından, 16. yüzyılda merkantilizm ile beraber ticaretin hızlı bir şekilde yoğunlaşp gelişmesi ve tüccar sınıfının giderek toplumsal ve siyasal olarak güç kazanması devletin otoritesini de güçlendirmiştir⁹¹. Orta Çağ'ın feodal yapısının bozulması toprak sahipliğinin ana zenginlik kaynağı olarak kabul edilmesini ortadan kaldırmış, merkantilizmle beraber sermaye biriktirmek, para sahibi olmak iktisadi bakımdan önem kazanmıştır. Erken dönem kapitalist ekonominin gelişimine paralel olarak Rönesans ve Reform hareketlerinin zemin hazırladığı koşullar aristokrasinin toprak egemenliğini sona erdirerek zamanla ulusal ve bölgesel devletlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Paralel şekilde aristokrasinin temsilî kamusu saraylara sıkışmış, devletle toplumun ayrışması başlayarak modern anlamıyla kamusal ve özel alanların birbirinden farklılaşması süreci ortaya çıkmıştır⁹².

⁹⁰ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 37.

⁹¹ BERBEROĞLU, “*Küresel Çağda Siyasal Sosyoloji: Devlet ve Topluma Giriş*”, s. 99.

⁹² YÜKSELBABA, “*Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*”, s. 54.

17. yüzyıldan itibaren ise kamusal alan ve özel alan kavramları gittikçe belirginleşmeye başlamış, günümüzdeki kavramsal içeriğiyle kamusal ve özel kavramları 18. yüzyılda Batı Avrupa düşünce hayatına girmiştir⁹³. Sennett'in tespit ettiği üzere, 17. yüzyılın sonlarından itibaren kamusal kavramı “*herkesin denetimine açık olan*” anlamını taşımaya başlarken, özel kavramı “*kişinin kendisi, ailesi, arkadaşları ile sınırlanan bir yaşam alanı*” olarak kullanılmıştır⁹⁴. Habermas ise bu kavramların özgül anlamlarını kazanmalarını somut bir tarihsel duruma dayandırmakta ve mevzubahis tarihsel durumu burjuva toplumunun ortaya çıkışı ile bu kavramların burjuva anayasal sistemlerine girmesine bağlamaktadır⁹⁵.

Gerçekten de özel yaşam ile kamusal yaşamın birbirinden ayrı yaşam alanları olarak algılanmasının temelinde, tarihsel bir olgu olarak yoğunlaşan ticarete bağlı şekilde gelişen kapitalist toplum yapısının ortaya çıkması bulunmaktadır⁹⁶. Kapitalist üretim ilişkilerinin beraberinde getirdiği pazar kavramıyla toplumu ve devleti dönüştürmesi, bir süre sonra devlet ile toplum arasında net bir ayrıma gidilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca kilisenin konumunun bütünüyle değişmesi, dinin kişinin özel dünyasına ait bir mesele olarak görülmeye başlanması, sivil toplumun ilk nüveleri olan meslekî örgütlenmelerin ortaya çıkması, kamu bütçesinin prensin özel hazinesinden ayrılması, bürokrasi, ordu ve mahkemelerin sarayın özelleşmiş alanından ayrılarak kamu erkinin bağımsız kurumları olarak örgütlenmesi gibi gelişmelerin neticesinde 17. yüzyılın ortalarından itibaren siyasal erkin alanı ile öznelerin yer aldıkları alan olarak toplum kesin çizgilerle birbirinden ayrılmıştır⁹⁷.

Burjuva sınıfının giderek güç kazanması bir anlamda toplumun da egemenin yönetiminden kendini ayırmasına öncü olmuştur. Yükselbaba'nın da altını çizdiği üzere toplumun, egemenden bağımsızlaşabilmesi ve kendi yasalarını

⁹³ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 10.

⁹⁴ SENNETT, “*Kamusal İnsanın Çöküşü*”, s. 32.

⁹⁵ HABERMAS, “*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*”, s. 96

⁹⁶ DEMİR ve SESLİ, “*Kamusal Alan: Türkiye’de Kamusal Alan Kavramlaştırılmasının Muhtevası*”, s. 279.

⁹⁷ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 43.

koyan bütüncül bir sistem oluşturabilmesinin koşulu ekonomik alanın ayrıştırılmasından geçmektedir⁹⁸. Bu sayede ekonomik sistemin ayrışması, kapitalizmin kendi kurallarını uygulaması gibi gelişmeler, bireyin toplumu kavrayışını değiştirmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler, toplumun ortak faillik alanı olarak görülmesini, hem yöneticilerin hem de onun dışındaki kimselerin toplumsala müdahale edebilmesinin belirli koşullara bağlanmasını hazırlayacak ortamı yaratmıştır⁹⁹.

Bu gelişmelere paralel olarak, doğal hak kavramının gelişmesi, hukukun üstünlüğü kavramının ortaya çıkması, siyasal iktidarın sınırlandırılmasının gerekliliği ve haklara anayasal belgelerde yer verilmesi burjuva sınıfını hukuki bakımdan da güçlendirmiştir. Haklarla donatılan bireyler, artık siyasal iktidarın keyfi eylem ve kararlarından korunur hale gelmiştir. Siyasal iktidarın dokunamayacağı temel hak ve özgürlüklerin ilk modern anayasalara girmesiyle beraber toplumun ayrı bir kamusal alan sahibi olarak korunması sağlanmıştır. Benzer şekilde devlet erkinin işlevlerinin anayasalarla sınırlandırılması sayesinde de kamusal alanın öznesi olan bireyin aynı zamanda özel alanı da yasalarla koruma altına alınmıştır¹⁰⁰.

Özetle ticaretin gelişerek kıta sınırlarını dahi aşmasıyla kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkması; burjuvazinin etkin bir sınıf olarak önce toplumda görünürlük kazanmasına, buna bağlı olarak yeni ekonomik sistemin yarattığı toplumsal koşulların, toplumun ve ekonominin siyasal iktidar sisteminden özerkleşerek kendi içkin kurallarıyla işleyen bir yapıya dönüşmesine, temel hak ve özgürlüklerin anayasal metinlere girmesiyle de bireyin hem kamusal alanın hem de özel alanın öznesi olarak dokunulmaz bir konum elde etmesine neden olmuştur¹⁰¹. Bu yönüyle kamusal ve özel alan ayrışması kökenlerini 17. ve 18. yüzyılın tarihsel koşullarında bulmakta ve moderniteye ait kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber sanayileşmenin, kırdan sanayi ve ticaret

⁹⁸ YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 54-55.

⁹⁹ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 55.

¹⁰⁰ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 55-56.

¹⁰¹ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 56.

merkezi olan şehirlere doğru göçün, artan nüfusun ve kapitalist üretim ilişkilerinin etkilerini 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren arttırması özel alanın kamusalın karşısında güçlenmesine, kamusal alan ile özel alan arasındaki ayrımın tekrar silinmeye başlamasına sebep olacaktır¹⁰². Aşağıda Habermas'a ilişkin yaptığımız incelemede daha detaylı olarak görüleceği üzere, burjuva kamusunda yaşanan bu köklü dönüşümle beraber özel alan kamusal alana karşı üstün gelmeye başlayacak, özel alanın genişlemesi ilerleyen yıllarda modernite içerisinde bambaşka çelişkileri ve açmazları beraberinde getirecektir.

1.2.2. Kamusal ve Özel Alan Kavramlarının Ayrımında Yardımcı Kriterler

Daha evvel vurgulandığı üzere, neyin kamusal neyin özel alana dahil olduğu kişinin dünya görüşüne göre değişebilmektedir. Ayrıca kamusal alan modellerindeki çeşitlilik de göz önünde bulundurulduğunda herkesin mutabık kalabileceği bir kamusal alan tanımı yapmak da oldukça güçtür. Öte yandan özel alana yönelik olarak da kesin sınırlar çizmek, neyin kişinin özel alanına dahil olduğunu belirlemek hayli zorlu bir çabadır. Aşağıda detaylı bir şekilde sunulacağı üzere, esasında kamusal alan ile özel alanın tarihsel süreçte bazen birbirinden ayrıştığı, çoğu zaman da iç içe geçtiği dönemler bulunmaktadır.

Buna mukabil, bu çalışma kapsamında önemli olan nokta kamusal ve özel alan kavramlarının kökenlerinin Aydınlanma dönemine ait olduğu ve aslında moderniteye ilişkin fenomenler olduğu hususunun daima göz önünde bulundurulmasıdır. Yine de bu aşamada bazı temel kriterlerin ortaya konulmasında şüphesiz fayda bulunmaktadır. Yukarıdaki kısımlarda önce kamusal alan kavramsallaştırması ile sonra da kamusal ve özel alanın tarihsel süreç içerisinde nasıl modernitedeki anlamlarına kavuştuğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kısımda ise en genel düzeyde kamusal ve özel arasında yapılan ayrımın temel kriterleri açıklanacak ve toplumsal ve siyasal analizde mevzubahis ayrıştırmayı

¹⁰² ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 56-57.

kolaylaştıracak farklı perspektifler sunulacaktır. Böylece çalışmanın diğer kısımlarına geçebilmek için gereken kavramsal bağlam sağlanmış olacaktır.

Kamusal ve özel alan ayrımı, dikotomik bir ilişki üzerine kurgulanmıştır. Özbek'in de belirttiği şekilde kamusal ve özel kavramları, verili bir çerçeve dahilinde birbirleriyle kurmuş oldukları karşıtlık ilişkisi bağlamında anlam kazanan kavramlardır. Bu iki kavramın günümüzde hangi bağlamlarda kullanıldığını tam olarak anlayabilmemiz için bu kavramların hangi perspektif içinden kullanıldığını, ne gibi esaslı unsurlarının göz önünde bulundurulduğunu karşılaştırmalı olarak bilmemiz gerekir¹⁰³. Literatürde, söz konusu iki kavramı birbirinden analitik olarak ayırabilmek için iki kriter saptanmaktadır: ilk kriter “görünürlük”, ikinci kriter ise “kolektifliktir”¹⁰⁴.

İlk kriter “görünürlük”, gizlenmiş veya kendi içine çekilmiş olan ile açık olan, ortaya çıkarılmış ya da erişilebilir durumda olanı birbirinden ayırt eder. İkinci kriter “kolektiflik” ise bireysel olan veya bireye ilişkin olan ile toplumsal olan ya da topluluğun ortak yararına yönelik olan arasında bir ayrımı ortaya çıkarır¹⁰⁵. Özbek'in vurguladığı şekilde kolektiflik kriteri, belirli bir sosyal kolektifin parçası olarak özel ile genel arasındaki ilişki biçimi şeklinde de kendisini gösterebilir¹⁰⁶. Bu iki kriter bizlere, en azından, kamusal alan ile özel alan arasında bir ayrıma giderken birer kavramsal çıpa olma görevini sağlayacaktır. Bununla beraber kamusal ve özel ayrımına dair farklı söylemler ve bağlamlar neticesinde kamusal ve özel alan zaman zaman iç içe geçebilir; her biri farklı biçimlerde ve boyutlarla değerlendirilebilir ya da birlikte kullanımları birden fazla anlamı çağrıştırabilir. Bu sebeple kamusal ve özel ayrımında çok farklı kriterlerin esas alınabileceği, dolayısıyla söz konusu ayrımın tekil değil

¹⁰³ ÖZBEK, a.g.e, s. 45.

¹⁰⁴ Jeff WEINTRAUB, “*The Theory and Politics of Public/Private Distinction*”, içinde “*Public and Private in Thought and Practice*”, eds. Jeff WEINTRAUB and Krishan KUMAR, The University of Chicago Press, 1. Edition, Chicago, 1997, s. 44. Ayrıca bu kapsamda belirlenen kriterler için bkz. YÜKSELBABA, “*Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*”, s. 76. Benzer yönde bkz. ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 45. YILMAZ, “*Hannah Arendt’te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı*”, s. 5.

¹⁰⁵ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 76. Ayrıca bkz. ÖZBEK, a.g.e, s. 45.

¹⁰⁶ ÖZBEK, a.g.e, s. 45.

çoğul biçimlerde de yapılabileceğinin altını bir kez daha çizmekte fayda bulunmaktadır¹⁰⁷.

Bu açıklamalar ışığında, kamusal ve özel alan ayrımını sistematik ve normatif bir şekilde modelleyebilmek adına literatürde tercih edilen sınıflandırma, Weintraub'un toplumsal ve politik analizde kamusal ve özeli birbirinden ayırtmak için öne sürdüğü dört model sınıflandırmasıdır¹⁰⁸. Weintraub'un önerdiği ve literatürde sıklıkla başvurulan mevzubahis dört model şunlardır:

1. Liberal ekonomist model: Bu modelde kamusal ve özel ayrımı, devlet idaresi ile pazar ekonomisi arasında bir ayrıma gider. Bu ayrıma bağlı olarak da devlet idaresi kamusal alana, pazar ekonomisi ise özel alana karşılık gelir. Özbek'in saptadığı şekilde liberal ekonomist modelin bu ayrımı günümüzde geçerli olan kamusal siyasa analizlerinde ve gündelik yaşamdaki hukuki ve politik tartışmalarda başvurulan en yaygın modeldir¹⁰⁹.

2. Cumhuriyetçi erdem modeli: Bu modelin kökenleri Antik Yunan'ın polisine ve Roma'nın şehir cumhuriyetlerine kadar uzanmaktadır. Bu model uyarınca kamusal alan, hem devlet idaresi hem de pazar ekonomisinden analitik bir şekilde ayrılan topluluk ve yurttaşlık alanıdır. Dolayısıyla kamusal alan başlıbaşına politikanın alanıdır ve bir anlamda yurttaşların kamusal alan yoluyla siyasete katılması sonucunda yurttaşların özyönetiminin alanı haline bürünür. Diğer taraftan özel alan ise ailenin, yakın ilişkilerin ve ekonominin alanı olarak belirlenir¹¹⁰. Cumhuriyetçi erdem modelinin, liberal ekonomist modelden ayrıldığı nokta ise kamusal alanın doğrudan politikanın zemini olması, kamusal olmayan alanların ise doğrudan politikanın dışındaki alanlar olarak sayılmasıdır; oysaki

¹⁰⁷ ÖZBEK, a.g.e, s. 45- 46.

¹⁰⁸ YÜKSELBABA, "Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı", s. 76. Benzer yönde bkz. ÖZBEK, "Giriş: Kamusal Alanın Sınırları", s. 46. YILMAZ, "Hannah Arendt'te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı", s. 6.

¹⁰⁹ ÖZBEK, a.g.e, s. 46.

¹¹⁰ ÖZBEK, e.g.e, s. 46.

liberal ekonomist modelde siyasi olan sadece kamu otoritesi ve devlet idaresini işaret etmektedir¹¹¹.

3. Sosyallik modeli: Bu modele göre kamusal alan, geniş ve planlanmamış sosyal etkileşimin, sosyallik içindeki yaşamın alanıdır. Bunun karşısında ise özel alan yer alır ve özel alan mahremiyet alanı olarak konumlandırılır¹¹².

4. Feminist model: Klasik feminist yaklaşıma göre özel alan ailenin içidir, evin dışında kalan ise kamusal alanı oluşturur. Bununla beraber bilhassa Marksist ve radikal feminizmlerin etkisiyle devlet ile toplumun ilişkisi yeniden sorgulanmış, bunun neticesinde aile ve aile dışı gibi ayrımlar yeniden yorumlanmıştır. Hatta Özbek'in ortaya koyduğu haliyle ikinci dalga feminizmin "*kişisel olan politiktir*" düsturuyla politikanın konuları artık kamusal ve özel ayrımına sıkışmaktan kurtulmuştur¹¹³. Benzer yönde, Özbek'in Seyla Benhabib'den aktardığı şekilde feminist kuramın özel alanı; aile hayatı, iktisadi alan ve sivil toplum örgütleri olmak üzere üçe ayırdığını ve bunların her birinin sosyolojik anlamda devlet ile farklı ilişkisellikler kurduğu vurgulanmaktadır¹¹⁴.

Bu çalışmanın kapsamı dahilinde kamusal alanın belirli kavramsal bir çerçeveye oturtulması ve özel alanla ayrımının yapılması adına yukarıda genel hatlarıyla açıklanan dört model arasından birisi tercih edilecektir. Bu tercih cumhuriyetçi erdem modelinin önermiş olduğu kamusal alan özel alan ayrımından yana olacaktır. Zira kamusal alan, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, eşit ve özgür bireyler arasında söz, irade ve eylem yoluyla ortak meselelere ilişkin siyasal katılımın, müzakerenin, kamuoyu oluşturmanın ve ifade özgürlüğünün gerçekleşme zeminini, demokrasi ve insan hakları ideallerinin siyaset alanında hayata geçirilmesini mümkün kılacak potansiyeli içerisinde barındıran normatif bir ilkeyi işaret edecek şekilde sunulacaktır. Bu bakımdan cumhuriyetçi erdem modelinin, kamusal alanı münferiden siyaset yapmanın alanı olarak kabul etmesi ciddi imkanlar sağlamaktadır.

¹¹¹ ÖZBEK, a.g.e s. 46. Ayrıca bkz. Yılmaz, a.g.e, s. 6.

¹¹² ÖZBEK, e.g.e, s. 46-47.

¹¹³ ÖZBEK, e.g.e, s. 47-48.

¹¹⁴ ÖZBEK, e.g.e, s. 47 ve özellikle aynı yerde dipnot 36'nın içinde.

Daha da önemlisi cumhuriyetçi erdem modelinin kamusal alanı, devlet aygıtından ve kapitalist pazar ekonomisinin karmaşık iktisadi ilişkilerinden ayrı bir yere konumlandırması, bu sayede kamusal alanı toplumun ve yurttaşlığın alanı olarak belirlemektedir. Böylece kamusal alanı, özerk bir şekilde konumlandırarak demokratik katılımı sağlamayı ve eleştirel söylemi geliştirmeyi mümkün hale getirmektedir.

Cumhuriyetçi erdem modelinin kamusal alanı esasında, hem devlet erkinin keyfi, ceberrut ve bürokratik hiyerarşisine hem de sermayenin egemenliğine, günlük hayatın ekonomikleşmesine ve karmaşık metalaşma süreçlerine karşı; tartışmaya, müzakere etmeye, şeffaflığa, denetime, eleştirel tutuma, çoğulculuğa, kamuoyu oluşturmaya, kolektif karar alma süreçlerine katılıma ve toplumu birlikte eyleme geçirmeye, hülasa bizzatihi siyaset yapmaya temel sunan yapısı en nihayetinde bireylerin kolektif özyönetimini amaçlamaktadır. Tüm bu açıklamaları aklımızda tutarak, kamusal alan ile özel alanı ayıştırdıktan ve kamusal alanı normatif ilke olarak kavramsal bir çerçeveye yerleştirdikten sonra klasik kamusal alan modellerini sunarak kamusal alanın içeriğini belirlemek gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK KAMUSAL ALAN MODELLERİNİN İNCELENMESİ

2.1. KAMUSAL ALAN MODELLERİNE DUYULAN İHTİYACIN BELİRLENMESİ

Kamusal alanın farklı disiplinlerdeki çalışmalara konu olması, durağan bir içeriğinin olmaması onu hayli tartışmalı bir kavram haline getirmiştir. Bu nedenle kamusal alan kavramını tanımlayabilmek, içeriğini belirleyebilmek ve fenomenler dünyasında onu konumlandırabilmek adına çeşitli felsefi modeller geliştirilmiştir. Söz konusu felsefi modeller bizlere kamusal alanı belirli bir bağlama oturtma imkanı tanımıştır. Bu nedenle kamusal alan kavramını kullandığımızda aslında ne demek istediğimizi ve hangi normatif ilkeye referans verdiğimizi ortaya koyabilmek adına farklı felsefi modellere başvurmak bizlere oldukça pratik bir kolaylık sağlayacaktır.

Bu noktada, çalışmamızın normatif yapısına uygun olarak, Seyla Benhabib'in kamusal alanın kültürel anlam boyutunu paranteze alarak kavramın normatif siyaset kuramını temel alan ayrımı bizlere yol gösterecektir. Benhabib, kamusal alana dair yaklaşımları Batı'nın politik düşünce dünyasında yer alan üç ana akım düşünceye dayandırmaktadır¹¹⁵. Benhabib'in modellemesini temel alan ancak bu üçlü modellemeyi geliştirecek şekilde ekleme yapan Yükselbaba'nın önerdiği kamusal alan modellemesi ise kamusal alanı daha geniş bir perspektiften kavramımıza yardımcı olacaktır.

Bu çerçevede söz konusu modellerin ilki, “cumhuriyeti ve sivil yaşamı erdeme dayandıran”, Hannah Arendt'in “*İnsanlık Durumu*”¹¹⁶ eserinde ortaya

¹¹⁵ ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 48.

¹¹⁶ Hannah ARENDT, “*İnsanlık Durumu*”, (çeviren: Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2021.

koymaya çalıştığı “agonistik (yarışmacı) ve birleşimsel” kamusal alan modeli; ikincisi kökenleri Immanuel Kant ile başlayıp John Rawls ile devam eden ve toplumsal sözleşmeci liberal düşünce geleneğinin “adil ve istikrarlı kamu düzeni” anlayışıyla şekillenen “legalistik” kamusal alan modeli; üçüncüsü Frankfurt Okulu’nun düşünce çizgisini takip eden Jürgen Habermas’ın geliştirdiği “geç dönem kapitalist toplumların demokratik-sosyalist bir yeniden yapılanışını” öngören “söylemsel” kamusal alan modeli ve son olarak Oskar Negt ve Alexander Kluge’nin “Kamusal Alan ve Tecrübe”¹¹⁷ isimli çalışmalarında sundukları, burjuva kamusal alanı tecrübesinin karşıtı olarak kamusal alanın üretimle ilişkisini kurarak tecrübe kavramını temel alan “proleter” kamusal alan modelidir¹¹⁸. Takip eden kısımda, Benhabib’in ve onun çizgisini takip eden Yükselbaba’nın önermiş oldukları toplamda dört kamusal alan modellemesi ışığında kamusal alan politik bir bağlamda incelenecektir.

2.2. HANNAH ARENDT’İN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMI

2.2.1. Arendt’in Kamusal ve Özel Alana Dair Yaklaşımının Genel Çerçevesi

Hannah Arendt’in kamusal ve özel alana dair yaklaşımı erdemi ön plana çıkaran cumhuriyetçi erdem modeline dayanmaktadır. Arendt’in, iki dünya savaşının yaşandığı dönemde gerçekleşen büyük insanlık trajedilerine, toplumsal acılara, soykırımlara ve eşi benzeri görülmemiş şiddet olaylarına tanıklık eden kişisel yaşam öyküsü onun düşünce dünyasını da derinden etkilemiştir. Arendt, felsefi olarak yaklaştığı sorunların temeline inmeyi, bu sorunlara eleştirel ve araştırmacı bir metotla yaklaşmayı önemsemiştir. Bu bakımdan, bir siyaset

¹¹⁷ Alexander KLUGE ve Oskar NEG, “Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusal Alanın Analizine Doğru”, (çeviren: Müge Atala), Nota Bene Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018.

¹¹⁸ Seyla BENHABIB, “Models of Public Sphere”, içinde “Habermas and Public Sphere”, ed. Craig CALHOUN, M.I.T Press, 4. Edition, Cambridge, 1996, s. 73. Ayrıca bkz. YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 96-97. YILMAZ, “Hannah Arendt’te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı”, s. 7. ONAT, “Kamusal Alan ve Sınırları”, s. 14-15. KARADAĞ, “Kamusal Alan Modelleri: Çoğulcu Perspektifinden Bir Değerlendirme”, s. 174-193.

kuramcısı olarak felsefenin bulanıklaştırmadığı bir bakış açısıyla siyasal olanı deneyimden yola çıkarak kavramaya çalışmış ve siyaseti salt düşünmenin konusu olarak ele almamış, bunun yerine siyasal olan bir düşünce tarzı geliştirmeyi amaçlamıştır¹¹⁹.

Arendt'in siyasete bakış açısında çıkış noktalarından bir tanesini “*insanlık durumu*” olarak nitelendirdiği, insan hayatının devamını sağlayan insan etkinliklerinin ve koşullarının neler olması gerektiği sorunsalı oluşturmaktadır. Bu çerçevede Arendt, insan etkinlikleri içerisinde siyaset yapmaya ayrı bir önem atfetmiştir¹²⁰. Arendt başta “*İnsanlık Durumu*” adlı yapıtı olmak üzere “*Geçmişle Gelecek Arasında*”¹²¹ ve “*Totalitarizmin Kaynakları*”¹²² isimli seri eserlerinde, kamusal ve özel alan ayrımını bir şekilde irdelemektedir. Arendt, söz konusu ayrımın izini Antik Yunan'dan itibaren sürmeye başlar ve moderniteye özgü yeni bir alan olarak ortaya çıkan toplumsal alanın doğuşuyla birlikte 20. yüzyılda kamusal alanın yıkıldığını ileri sürer. Böylece Arendt, kamusal alanın yokluğunda insanların birbirinden soyutlanarak dünyasız hale geldiklerini, siyasal bir varlık olmaktan çıkarak siyaset öncesi bir toplumsal örgütlenme biçimine gerilediklerini betimlemeye çalışır¹²³.

Kısaca, Yılmaz'ın tespit ettiği şekliyle Arendt'in başlıca hedefi kamusal alanın, daha doğrusu kamusal alanı eşitlediği siyasal alanın, ikili insan yaşamındaki yerini tespit etmek ve bunun önemini ortaya koymaktır¹²⁴. Nitekim, insan yaşamının çoğulluğunu ve bireyler olarak kim olduğumuzu açığa çıkarmanın yolu kamusal alandan geçmektedir. Bu alan, insana özgür olmayı,

¹¹⁹ YILMAZ, “*Hannah Arendt'te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı*”, s. 11.

¹²⁰ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 27.

¹²¹ Hannah ARENDT, “*Geçmişle Gelecek Arasında*”, (çeviren: Bahadır Sina Şener ve Onur Eylül Kara), İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2020.

¹²² Hannah ARENDT, “*Totalitarizmin Kaynakları 1/Antisemitizm*”, (çeviren: Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2018. Hannah ARENDT, “*Totalitarizmin Kaynakları 2/Emperyalizm*”, (çeviren: Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2018. Hannah ARENDT, “*Totalitarizmin Kaynakları 3/ Totalitarizm*”, (çeviren: İsmail Serin), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2018.

¹²³ YILMAZ, “*Hannah Arendt'te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı*”, s.12.

¹²⁴ YILMAZ, a.g.e, s. 12.

insani değerlerden faydalanması sağlar; birey kendi varlığını, özgünlüğünü sergiler¹²⁵. Aksi şekilde kamusal alanın önemi yok sayıldıkça insan hakları ve insan onuru gibi değerlerin sürdürülebilmesinin imkanı bulunmamaktadır¹²⁶.

Arendt'in kamusal alan ve özel alan yaklaşımının odak noktasını Antik Yunan'ın "*polis sistemi*" oluşturmaktadır¹²⁷. Bir adım daha ileriye taşıyarak Arendt'in kamusal alana dair tüm analizlerinin Antik Yunan'ın *polis* dolayımı politik deneyiminin idealleştirilmesine dayandığı bile söylenmektedir¹²⁸. Bu bağlamda *polis* kelimesi, Antik Yunan'da ilk olarak şehir kelimesinin karşılığı, ikinci olarak da üstün düzeyde yer alarak birtakım sosyal, ekonomik ve siyasi hakları haiz olan bireylerin meydana getirdiği topluluğun karşılığı olarak birden fazla boyutu olan bir kavramdır¹²⁹.

Arendt'e göre *polis* kavramı ev veya hanenin dışını temsil eder, bu alanda bireylerin doğal ihtiyaçlarını giderme kaygısı bulunmaz; eşitlik ve özgürlüğün hakim olduğu bir durum söz konusudur¹³⁰. Antik Yunan'ın şehir devletlerinin kurulması ile beraber *polis*'in alanı "*koine*" ile hanenin alanı "*oikos*" alanı şeklinde iki farklı yaşam biçimi ortaya çıkmıştır¹³¹. "*Koine*" özgür yurttaşların ortak kullandığı *polis*'in alanı olup kamusal alana karşılık gelirken, "*oikos*" münferit bireylere ait olduğu kabul edilen, hane hayatını temsil etmekte ve özel alana karşılık gelmektedir¹³². *Koine* ve *oikos* birbirinden ayrılmakla birlikte esasında ancak ikisinin varlığı halinde *polis*'in bir anlamı bulunmaktadır.

2.2.2. Arendt'in Kamusal ve Özel Alan Ayrımı

¹²⁵ ONAT, a.g.e, s. 28.

¹²⁶ YILMAZ, a.g.e, s. 12.

¹²⁷ Ülker YÜKSELBABA, "*Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları*", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 66, S. 2, 2011, s. 229.

¹²⁸ Cemile Zehra KÖROĞLU ve Muhammet Ali KÖROĞLU, "*Klasik Kamusal Alan Modelleri ve Türkiye'nin Kamusal Alan Tecrübesi Üzerine Genel Bir Değerlendirme*", The Journal of Academic Social Science Studies, C. 6, S. 4, 2013, s. 922.

¹²⁹ ERBUYURUCU, "*Hannah Arendt Düşüncesinde Kamusal Alan ve İnsanlık Durumu*", s. 120.

¹³⁰ ERBUYURUCU, a.g.e, s. 121.

¹³¹ Ahmet GÖZLÜ, "*Antik Yunan'da Polis Öncesi Bir Sosyo-Ekonomik Formasyon: Oikos*", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 60, 2018, s. 274.

¹³² YILMAZ, "*Hannah Arendt'te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı*", s. 14

Arendt, hanenin, yani özel alanın, ayırt edici özelliğini insanların burada istek ve ihtiyaçların güdümünde birlikte yaşıyor olmasına dayandırmaktadır¹³³. Esasında bu yaşamın sebep olduğu çeşitli zorlamaların sonucudur; çünkü bireyin yaşamını sürdürmesi ve türün bekası başkalarının ortaklığını gerektirmektedir¹³⁴. Bu birlikte yaşamda, erkek yiyecek sağlayıcı emeğiyle kadın ise doğurucu ve türünün devamını sağlayıcı emeğiyle hanenin görevlerini paylaşmaktaydı. Arendt, bu zorunlu ilişkiden yola çıkarak hanedeki doğal topluluğun zorunluluğun eseri olduğunu ve bu doğal toplulukta yerine getirilen tüm etkinliklere zorunluluk halinin hâkim olduğunu ileri sürer¹³⁵. Bir diğer ifadeyle, insanın doğduğu andan itibaren kendisini içerisinde bulunduğu bu toplulukta birlikte yaşamaktan başka bir seçeneğinin olmaması ve bu yaşamın zorunluluğa bağlı etkinlikler kapsamında sürdürülmesi netice olarak özgürlüğün yokluğuna sebep olur¹³⁶.

Arendt'e göre özgür olmak ile kast edilen durum, ne yaşamın zorunluluğuna veya başkalarının buyruklarına muhatap olmak ne de kişinin bizzat emir veren kişi konumunda olması demektir¹³⁷. Dolayısıyla Antik Yunan'da özgürlüğün yönetmek veya yönetilmekle bir ilişkisi yoktu. Oysaki özgürlüğün yolu zorunluluklardan sıyrılıp yani haneden ayrılarak herkesin eşit olduğu siyaset alanına girebilmekten geçmektedir. Arendt için özgürlük felsefi bir sorunsal olarak değil insanın var oluşunun siyasal boyutu açısından olmazsa olmaz bir değerdir¹³⁸. Bu sebeple Arendt, özgürlüğün siyasal bir deneyim olmaktan çıkarılarak salt felsefi bir konuya dönüşmesine de oldukça temkinli yaklaşmaktadır.

Özel alan, somut olarak hanenin mülkiyeti ile özdeşleştirildiği için yaşamın ve türün devamını sağlayan zorunlulukların üstesinden geldiği bir alandır. Dolayısıyla özel alan zorunluluğun güdümünde olduğu için zor ve

¹³³ ARENDT, "İnsanlık Durumu", s. 67.

¹³⁴ ARENDT, a.g.e, s. 67-68.

¹³⁵ ARENDT, "İnsanlık Durumu", s. 68.

¹³⁶ YILMAZ, "Hannah Arendt'te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı", s.15.

¹³⁷ ARENDT, a.g.e, s. 68.

¹³⁸ KÖROĞLU ve KÖROĞLU "Klasik Kamusal Alan Modelleri ve Türkiye'nin Kamusal Alan Tecrübesi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", s. 921.

şiddetin uygulanmasını insanlar sorgusuz olarak kabul etmektedir¹³⁹. Hanenin tek bir kanaat ve çıkar etrafında bir arada davranmasını sağlayan ve aile fertleri arasındaki olası bir parçalanmayı önleyen ise hane revidir¹⁴⁰. Bu bakımdan özel alan baskının ve şiddetin hakim olduğu bir alana karşılık gelmektedir. Şiddet ve zor kullanma, hane içerisindeki eşitsizlik üzerinden kaynaklandığından dolayı özel alana eşitsizlik hâkim olmaktadır. Bu alan, aynı zamanda gizlilik içinde geçirilen bir yaşam anlamına da gelmektedir¹⁴¹. Söz konusu gizlilik, saklanması gereken, bilgiye kapalı özel alan ile alenen gösterilecek, sergilenecek, ifade edilecek ve eylem içinde bulunulacak olan özgürlüğün alanı manasındaki kamusal alan arasında bir ayrıma işaret eder. Tüm bu yönleriyle zorunlulukların alanı olan özel alan, ekonomik meseleler dahil olmak üzere sadece gelip geçici, iz bırakmayan etkinliklere imkan tanır ve kişinin kendisinden ibaret tekil, yalıtılmış bir yaşam imkanı sunar¹⁴². Sonuçta özel alanda sadece bireysel özellikleri ile var olan insanlar, özgürlüğün, eşitliğin ve farklılıkların farkına varamazlar.

Arendt'in özel alanı ele alış biçimini genel hatlarıyla sunduktan sonra, Arendt'in "*vita activa*" kavramı ışığında özel alan ile kamusal alan arasındaki ayrımı üç temel insani etkinlik olarak emek, iş ve eylem üzerinden daha detaylı bir şekilde inceleyerek önce özel alanın unsurlarını ardından da kamusal alanı unsurlarını ve Arendt'e göre kamusal alanı özgün kılan özelliklere geçmek mümkündür. Arendt kamusal ve özel alan arasında ayrım yaparken ilk olarak felsefi olan ile siyasal olan arasında bir ayrıma, tıpkı yukarıda özgürlük yaklaşımında gördüğümüz gibi, gidilmesi gerektiğini ileri sürer. Bu noktada Arendt iki kavramı öne çıkarır: "*vita contemplativa*" ve "*vita activa*". İlk olarak *vita contemplativa*, düşünce merkezli bir durum olarak tıpkı Platon'un idealar dünyası olarak görülen, kişinin kendini dünyadan soyutlama, saf düşünce haline karşılık gelmektedir¹⁴³. Diğer taraftan, *vita activa* ise insanı hayvandan ayıran,

¹³⁹ ONAT, "Kamusal Alan ve Sınırları", s. 30.

¹⁴⁰ YILMAZ, a.g.e, s. 15.

¹⁴¹ ONAT, "Kamusal Alan ve Sınırları", s. 30.

¹⁴² YILMAZ, "Hannah Arendt'te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı", s. 29.

¹⁴³ Faysal ERDEM, "Hannah Arendt'te Politik Özgürlük", (Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Mardin, 2019, s. 13.

anlamli ve özgür varoluşunu gerçekleştirmesi için yaşamın sürdürülmesi bakımından insani etkinlikleri içeren bir kavramdır¹⁴⁴.

Arendt, *vita activa* kavramı ile üç insani etkinlik olan emek, iş ve eylemi ifade etmeyi önermektedir¹⁴⁵. Böylece Arendt *vita activa* durumunu üç asli insani etkinlikle sınırlandırarak bu etkinliklerin, insanların fenomenler dünyası ile kurdukları ilişkiler bağlamında bir inceleme yapmıştır¹⁴⁶. Arendt *vita activa* etkinlikleri olan emek, iş ve eylem arasında hiyerarşik bir ayrıma gitmiştir¹⁴⁷. Sonuçta Arendt, insani etkinlikler olarak nitelendirdiği emek, iş ve eylemin baskın oldukları alanlara göre kamusal ve özel alan ayırımına gitmektedir¹⁴⁸. Buna göre emek ve iş özel alana, eylem ise kamusal alana ait olan insani etkinliklerdir¹⁴⁹.

2.2.2.1. Arendt'te Özel Alanı Oluşturan Unsurlar

2.2.2.1.1 Emek Unsuru

Arendt'in önerdiği hiyerarşiye uygun olarak, incelenek olan ilk *vita activa* etkinliği özel alanı oluşturan iki unsurdan biri olan emektir ("*labor*"). En yalın tanımıyla emek, insanın yaşamını sürdürebilmesi için biyolojik ihtiyaçlarını gidermesine yönelik etkinlikleri içermektedir. Emek, tıpkı diğer canlı türlerinde olduğu gibi, insanın zorunlu olarak yaşamını sürdürmesi için ihtiyaç duyduğu tüketim ürünlerinin ortaya çıkmasına yol açar, böylece insan bir tür olarak kendi varlığını devam ettirebilir¹⁵⁰. Bu bakımdan emek bir insani etkinlik olarak çeşitli araç ve gereçlerin kullanılmasını zorunlu kılar. Arendt, "*İnsanlık Durumu*" isimli yapıtında emeği "*Büyümesi, metabolizması ve muhtemel çöküşü, yaşam süreci içerisinde emek yoluyla aynı anda üretilen ve beslenen yaşamsal zorunluluklara bağlı, insan bedeninin biyolojik (yaşam) sürecine karşılık gelen bir etkinliktir.*

¹⁴⁴ YILMAZ, a.g.e, s. 10.

¹⁴⁵ ARENDT, "*İnsanlık Durumu*", s. 35.

¹⁴⁶ ERDEM, "*Hannah Arendt'te Politik Özgürlük*", s. 5

¹⁴⁷ ERDEM, a.g.e, s. 10.

¹⁴⁸ YÜKSELBABA, "*Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*", s. 98.

¹⁴⁹ ONAT, "*Kamusal Alan ve Sınırları*", s. 32.

¹⁵⁰ ONAT, a.g.e, s. 43.

Emek harcamanın insani koşulu yaşamın kendisidir”¹⁵¹ şeklinde tanımlamıştır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere Arendt, emek kavramını biyolojik yaşamın tam da kendisiyle bağdaştırır ve bu bağlamda *animal laborans* (emek veren insan veya çalışan hayvan) terimini kullanır¹⁵². Bu doğrultuda Arendt’e göre, son tahlilde, *animal laborans* en yükseği olsa da yeryüzünde yaşayan hayvan türlerinden biridir¹⁵³.

Gerçekten de *animal laborans* kendi yaşamının devamlılığı için zorunlu olarak emek sarf etmek zorundadır. İnsanın biyolojik ihtiyaçlarını emek aracılığıyla gidermesi onu *animal laborans*’a dönüştürmektedir. Bu sebeple *animal laborans*, kişinin kişisel dünyasına hapsolmuş bir biçimde yaşamını devam ettirmektedir. *Animal laborans*’ın böylesine zorunlu ve biyolojik ihtiyaçlarını gidermeye odaklı bir etkinlikle insanlığa ilişkin ortak bir dünya kurabilmesi mümkün değildir. Bu sebeple *animal laborans*’ın dünyasında siyasete yer yoktur. Biyolojik ihtiyaçların emek aracılığıyla giderildiği dünya siyaset dışı bir dünya olup kamusal alanın dışında kalmaktadır¹⁵⁴. Emek faaliyetinin ait olduğu yer bu bağlamda haneden ileriye gidemeyecektir. Hatta Antik Yunan’daki kölelik olgusunu da bu bağlamda değerlendirmemiz mümkündür. Köleler, hanenin tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için vardır. Antik Yunan’da *animal laborans*’ın faaliyetlerinin bir bütün olarak yegane karşılığı köle sınıfında tezahür etmektedir. Bu yönüyle *animal laborans*, Antik Yunan’da yaşamın sürdürülmesi için tüketim ürünlerini üretir ve kamusal alana, diğer ifadeyle siyasete, asla katılamaz. Bunun aksine Antik Yunan’ın yurttaşı ise zorunlulukların ve tüketimin getirdiği emek yükünün etkinliklerinden uzak bir şekilde *polis*’te kamusal alana katılım göstererek siyaset yapar ve özgürdür¹⁵⁵.

Dikkat edilirse Arendt alışık olduğumuz emek tanımının tam aksi yönünde bir kavramsallaştırma geliştirmiş ve emeğin özel alana ait bir etkinlik olduğunu ileri sürmüştür. Hatta Arendt, “*İnsanlık Durumu*” yapıtının emeğe ilişkin

¹⁵¹ ARENDT, a.g.e, s. 35.

¹⁵² ERBUYURUCU, “*Hannah Arendt Düşüncesinde Kamusal Alan ve İnsanlık Durumu*”, s. 126.

¹⁵³ ARENDT, “*İnsanlık Durumu*”, s. 138.

¹⁵⁴ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 44.

¹⁵⁵ ONAT, a.g.e, s. 49.

bölümünün hemen girişinde “*Bu bölümde Karl Marx eleştirilecektir*” diyerek söze başlamıştır¹⁵⁶. Marx’la da kalmayan Arendt, 18. ve 19. yüzyıllarda John Locke’tan Adam Smith’e, Friedrich Engels’e kadar, modernitenin geliştirdiği tüm emek teorileri, emek etkinliğine kutsiyet atfeden tüm yaklaşımları ters yüz etmektedir. Halbuki sayılan tüm bu teorisyenler için insanlığın tüm kazanımının, zenginliğinin, özel mülkiyetin ve üretkenliğin kaynağı emek olarak kabul edilmiştir¹⁵⁷. Buna mukabil Arendt’in getirdiği eleştireye göre özel alana ait, üstelik biyolojik zorunluluğa bağlı, bir yaşamı yüceltmek insanların siyasi etkinliklerden uzak kalmasını istemekten başka bir şey değildir¹⁵⁸.

2.2.2.1.2. İş Unsuru

Arendt’in *vita activa* hiyerarşisinde emekten sonra gelen insani etkinlik iş (“*work*”) olup bu etkinlik de özel alanda yer almaktadır. İş, insan yaşamında ihtiyaç duyulan nesnelere, eserlerin ortaya çıkarılma süreçlerine karşılık gelir. Bu bakımdan iş, en yalın şekilde, ürünü meydana çıkaran süreci ifade etmektedir¹⁵⁹. Arendt iş kavramını “*insani varoluşun doğa dışı etkinliğidir ve uzamla sınırlı değildir, yani faniliği türün sürekli yinelenegelen ölüm-yaşam döngüsünün dışındadır. İş, her türlü doğal ortamdan tamamen farklı, ‘yapay’ bir şeyler dünyası oluşturur... İşin insani koşulu dünyeviliktir (“worldliness”)*” olarak tanımlamaktadır¹⁶⁰.

Antik Yunan’da emek ile iş arasında keskin bir ayrımın yapılmasının zor olduğu ve zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığı, fakat her ikisinin de zorunlu etkinlikler olarak görülmesi sebebiyle kamusal alana dahil olmadığı ifade edilmektedir¹⁶¹. Bununla beraber işin, emekten ayrılan en bariz özelliği emeğin

¹⁵⁶ ARENDT, a.g.e, s. 131.

¹⁵⁷ ONAT, a.g.e, s. 45.

¹⁵⁸ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 46.

¹⁵⁹ ONAT, a.g.e, s. 50.

¹⁶⁰ ARENDT, “*İnsanlık Durumu*”, s. 35-36.

¹⁶¹ YILMAZ, “*Hannah Arendt’te Özel Alan Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alanı*”, s. 81

özünde bulunan zorunluluk durumunun iş etkinliğinde bulunmamasıdır¹⁶². Emek sonucunda üretilen tüketim amaçlı malların dünyada varlığını devam ettirebilmesi sürekli olarak yeniden üretilmesini gerektirirken, iş sonucu ortaya konulan kullanım amaçlı ürün gelip geçen zamana kalıcılık ve süreklilik kazandırarak yeniden üretilmeye gereksinim duyulmadan varlığını sürdürebilir. Ayrıca işin kesin bir başlangıç ve sonunun bulunması özelliğinin, onu hem emekten hem de eylemden ayıran en belirgin nitelik olarak kabul edilmektedir¹⁶³.

Arendt, “*Bedenimizin emeğinden ayrı olarak elimizin işi- emek harcayarak ‘şeyleri birbirine ekleyen’ animal laborans’tan farklı olarak bir şey yapan ve kelimenin tam anlamıyla (malzemeyi) işleyen homo faber-, bir araya gelerek insan eseri (dünyayı) oluşturan şeylerin sonsuz çeşitliliğini meydana getirir. Bunlar bilhassa değilse de çoğunlukla kullanım nesnelere...*” diyerek iş ve alet yapan insan için *homo faber* kavramını önermektedir¹⁶⁴. Bu doğrultuda “*homo faber’in işi, imalatı, şekleşmeyi içerir*” ifadesini kullanarak insanın yaratıcılığına vurgu yapar. Bununla beraber Arendt’e göre *homo faber*, insan eseri dünyanın yaratıcısı olurken mütemadiyen doğanın tahripçisi olmuş ve tüm yeryüzünün efendisi ve tanrısı olarak davranmaktan hiç çekinmemiştir¹⁶⁵. Bu bakımdan Arendt’in *homo faber* kavramsallaştırması doğaya karşı veya doğaya rağmen insan etkinliğini işaret eder.

Son olarak, Arendt’in perspektifinden *animal laborans* ile *homo faber* arasında bir karşılaştırma yapacak olursak; *animal laborans* kullanım amaçlı araçlar üretirken *homo faber* halihazırda üretilen araçları yaşam sürecinin devamlılığını sürdürmeye katkısı olan işi yaratım ve bir şeylerin dünyasını inşa etmeyi kolaylaştırdığı için kullanır; *animal laborans*’ın kamusal alan inşa etmesi kesinlikle mümkün değilken, *homo faber* siyasi alan olmamakla beraber kendisinin yarattığı ürünlerden bir teşhir alanı, kendisine ait bir kamu alanı oluşturabilir; bu alan esasında mübadele piyasasının tam da kendisidir.

¹⁶² ONAT, a.g.e, s. 50.

¹⁶³ YILMAZ, a.g.e, s. 88.

¹⁶⁴ ARENDT, “*İnsanlık Durumu*”, s. 205.

¹⁶⁵ ARENDT, a.g.e, s. 209-210.

Dolayısıyla Onat'ın tespit ettiği üzere, *homo faber*'in piyasada diğer insanlarla etkileşim içinde olması mümkündür. Söz konusu mübadele piyasasında karşılaşılan insanlar artık üretici sıfatında değil meta veya değişim değeri sahipleri sıfatıyla ticari toplumun birer üyesi olurlar¹⁶⁶.

2.2.2.2. Arendt'te Kamusal Alanı Oluşturan Unsur: Eylem

Eylem (“*action*”), Arendt'in insani etkinlikleri içerisinde en üst sırada yer almaktadır. Eylemi diğer iki kavramdan ayırt eden en belirgin özelliği, siyasi alanda insanın çoğulluğun gücüyle kendi gerçekliğini dış dünyaya karşı ifade edecek söz (“*speech*”) ve eylemde bulunma özgürlüğünü elde etmesine dayanmaktadır¹⁶⁷. Bu yönüyle Arendt'in düşünce dünyasında eylem, yurttaşın *praxis* (uygulama, pratik) yönüne karşılık gelmektedir¹⁶⁸. Üstelik Arendt, “*Sadece eylem insana has bir ayrıcalıktır; ne bir hayvan ne de bir tanrı buna ehildir ve tamamıyla başkalarının daimi mevcudiyetine bağlıdır*” diyerek eylem etkinliğinin münhasıran insana ait olduğunu vurgulamıştır¹⁶⁹.

Bu çerçevede Arendt, eylem kavramını; “*Şeylerin veya maddenin aracılığı olmadan, doğrudan insanlar arasında geçen yegane etkinliktir; insanın çoğulluk durumuna, yeryüzünde insanın değil insanların yaşadıkları ve bu dünyada ikamet ettikleri gerçeğine karşılık gelir*”¹⁷⁰ ve “*En genel anlamıyla eylemek; inisiyatif almak, başlamak (Yunanca ‘başlamak’; ‘önayak olmak’ ve nihayer ‘hakim olmak’ anlamına gelen archein kelimesinde olduğu gibi), (Latince agere'nin orijinal anlamı olan) bir şeyleri harekete geçirmek demektir*” şeklinde tanımlayarak kavramın çoğulluk ve siyasetle bağlantısını ön plana çıkarmaya çabalamıştır¹⁷¹. Erdem'in tespit ettiği şekliyle biricik olan insanın tekilliği üzerinden meydana gelen çoğulluk sayesinde insan kamusal alanda kendisine bir yer bulur; çoğulluk

¹⁶⁶ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 51-52.

¹⁶⁷ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 57.

¹⁶⁸ ERDEM, “*Hannah Arendt'te Politik Özgürlük*”, s. 25.

¹⁶⁹ ARENDT, “*İnsanlık Durumu*”, s. 58.

¹⁷⁰ ARENDT, a.g.e, s. 36.

¹⁷¹ ARENDT, a.g.e, s. 260.

içerisinde biricikliğin yok olmamasının tek çaresi ise siyasal bir eylem olan sözdür¹⁷².

Benzer şekilde Özüaydın'ın yorumuna göre çoğulluğu yeryüzünün yasası olarak takdim eden Arendt, çoğulluk durumu ve özgürlükle birlikte eylemi siyaset yapmaya bağlayarak siyaset ve çoğulluk arasındaki ayrılmaz bir birlikteliğin altını çizer¹⁷³. Dolayısıyla kamusal alan, siyasi faaliyetlerden ibarettir. Yurttaşın kamusal alanda özgür bir özne olabilmesi için siyasi etkinlikte bulunması gerekir. Bunun gerçekleşmesinin yolu ise fikir ve düşüncelerin dışa vurumu yani eylem etkinliği ile gerçekleşebilecektir¹⁷⁴. Bundan dolayı Arendt'in düşüncesinde eylem kavramı söz kavramından bağımsız düşünülemez. Eylemler çoğunlukla konuşma şeklinde tezahür eder, sözün eşlik etmediği bir eylem hem açığa çıkarıcı özelliğini kaybeder hem de öznesini yitirir¹⁷⁵. Nitekim insan kendisini insani dünyaya söz ve eylemle dahil eder, bu dahil oluş bir anlamda "*ikinci bir doğuş gibidir*". En önemlisi de ne emekte olduğu gibi zorunluluğun dayattığı bir mecburiyet ne de iş etkinliğindeki gibi bir fayda güdüsü bulunmaktadır¹⁷⁶. Söz ve eylem sayesinde insan kamusal alanda kendisine bir kimlik bulup öz farkındalık kazanır. Aynı zamanda konuşmayla beraber insanlar arasındaki farklılıkların mevcudiyetini algılar. Neticede birey çoğulluğun hâkim olduğu bir siyasi alanda kendi söz ve eylemleriyle özgürlüğü bulmaktadır.

Bu bağlamda Arendt'in özgürlük anlayışı doğrudan kamusal alanın içinden doğmaktadır. Arendt için özgürlük meselesi insanların siyasi bir örgütlenme içerisinde bir arada yaşamalarının esas sebebidir. Bu sebeple siyasetin varoluş sebebi özgürlüktür¹⁷⁷. Özgürlüğün tecrübe edildiği yer, eylem ve söz etkinlikleriyle birlikte kamusal alandır. Hanede olmayan özgürlük, söz ve eylem etkinlikleri sayesinde bireyin önce kendisini bulması, sonrasında ise çoğulluk

¹⁷² ERDEM, a.g.e, s. 27.

¹⁷³ Bergen Çoşkun ÖZÜAYDIN, "*Hannah Arendt'in Vita Activa'sı*", içinde "*İnsan, Toplum ve Siyaset: Felsefi Sorgulamalar*", ed. Ahmet Umut HACİFEVZİOĞLU, Sosyal Yayınlar, 1. Baskı, İstanbul, 2019, s. 126.

¹⁷⁴ ERBUYURUCU, "*Hannah Arendt Düşüncesinde Kamusal Alan ve İnsanlık Durumu*", s. 128.

¹⁷⁵ ARENDT, "*İnsanlık Durumu*", s. 262.

¹⁷⁶ ARENDT, a.g.e, s. 259-260.

¹⁷⁷ ÖZÜAYDIN, "*Hannah Arendt'in Vita Activa'sı*", s. 122-123.

içinde siyasi faaliyette bulunmasıyla yalnızca kamusal alanda gerçekleşebilir. Bu bakımdan sadece siyasi faaliyette bulunan kişi özgür olabilir; eylem ile özgürlük birbirlerini bu şekilde kamusal alanda tamamlamış olurlar.

Sonuç olarak eylem, söz ve özgürlük birbirlerini ve bir bütün olarak kamusal alanı tamamlamaktadır. Birinin dahi yokluğunda kamusal alandan söz edilememektedir¹⁷⁸. Arendt'in insanlık durumu olarak nitelendirdiği fenomen, esasında ortak bir dünyayı oluşturan eylem, söz ve özgürlük olgularının bir arada olması ve insanın özel alandan sıyrılarak kamusal alana adım atmasıyla gerçek benliğini siyasi etkinliklerle bulmasıdır. Arendt'in düşünce dünyasında kamusal alan ile özel alanı oluşturan unsurları inceledikten sonra, Arendt'in agonistik ve birleşimsel kamusal alanının yerini modern çağın kitle toplumuna nasıl bıraktığını genel hatlarıyla tasvir etmeye geçilebilir.

2.2.3. Arendt'in Agonistik ve Birleşimsel Kamusal Alanı Karşısında Toplumsal Alan

Seyla Benhabib, Arendt'in kamusal alan yaklaşımını yine onun totaliterizme dair görüşleri bağlamında değerlendirerek “*İnsanlık Durumu*” eserinde sunulan kamusal alana yeni bir açılım getirmekte ve kamusal alanın özünde zıtlık içeren agonistik (veya çatışmacı, rekabetçi, “*agonistic*”) ve birleşimsel (veya ilişkisel, “*associational*”) yönlerine vurgu yapmaktadır. Agonistik kamusal alan bir görünüm sahnesi (“*space of appearances*”) olarak erdemlerin, siyasi yüceliklerin, kahramanlıkların ve seçkinliklerin ortaya çıkarıldığı, sergilendiği ve başkalarıyla paylaşıldığı alandır. Benhabib'in tespit ettiği üzere insanlar bu alanda rekabet içerisinde üstünlüklerini göstermek, itibar görmek, mükemmeliğe erişmek için çabalar. Bu sahne insani eylemler yoluyla nihayetinde kişinin ölümsüzlüğe ulaşacağı bir yerdir¹⁷⁹.

¹⁷⁸ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 58.

¹⁷⁹ BENHABIB, “*Models of Public Space*”, s. 77-78.

Diğer taraftan birleşimsel kamusal alan ise insanların birlikte uyum içerisinde eylemde buldukları her yerde ve her zamanda ortaya çıkan, insan özgürlüğünün tezahür ettiği bir alandır. Bu yönüyle de kamusal alanın topografik veya kurumsal bir mekan olması gerekmez¹⁸⁰. Aslında Arendt'in kamusal alan yaklaşımının bu iki farklı yüzü özünde birbirlerine bağlıdır. Nitekim Yükselbaba'nın işaret ettiği şekilde, kamusal alanın bir yüzü olan agonistik boyutu görünüm alanına imkan tanıyarak karşılıklı etkileşimin, konuşmanın, ikna etmenin hâkim olduğu siyasal bir alana karşılık gelirken; birleşimsel boyutu ise ortaklaşa dünya ("*common world*") alanı olarak insanı doğada özgün bir konuma yerleştiren, insani etkinliklerin sürdürülmesi için gereken ürünlerin, kurumların ve normların oluşturulmasına zemin hazırlar¹⁸¹.

Görünüşteki zıtlıklarına rağmen özünde birbirine bağlı olan kamusal alanın bu iki yüzü Arendt'in dünyasında özgürlük, eylem ve siyasetin nasıl iç içe geçtiğini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda kamusal alanın siyasetle eşitlenmesi, siyasetin ise özgür olmayı gerektirmesi, özgürlüğün de mutlak surette söz ve eylemi zorunlu kılması, nihayetinde eylem ve sözün insani bir etkinlik olarak nitelendirilebilmesi için insanlar arasında özgür ilişkilerin olması gerekliliği gibi bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle Antik Yunan'ın *polis* deneyimi, özgürlüğün, farklılığın, diyalogun ve eylemde bulunan insanın kamusal alanda kendini bularak ortak bir dünya inşa etmeye çok yaklaştığı tarihsel bir dönemdir. Yükselbaba'nın altını çizdiği üzere, Arendt'in önerdiği kamusal alan modeli ancak Antik Yunan'da olduğu gibi kendine özgü, katıksız politik bir dünyada mümkün olabilir¹⁸². Dolayısıyla Arendt, *polis*'in özgün yaşamını bütün siyasal sorunların çözümü olarak sunmamaktadır. Bununla beraber kamusal alan olgusunun gelişimi ve bileşenleri üzerinden, Antik Yunan'ın özgür yurttaşlarının başkaları karşısında görünür, söz söyleyen kişiler olmasına da değer atfetmektedir. Ayrıca özgür yurttaşların siyasi eylemde bulunmalarını ve adeta

¹⁸⁰ BENHABIB, a.g.e, s. 78.

¹⁸¹ YÜKSELBABA, "*Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları*", s. 231.

¹⁸² YÜKSELBABA, "*Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*", s. 101.

varoluşsal bir deneyim biçimiyle *polis* yaşamını önemli bir tarihsel ve siyasi bir deneyim olarak nitelendirmektedir¹⁸³.

Diğer taraftan modernleşmeyle beraber haneye içkin emek ve iş etkinliklerinin kamusal alana girmesiyle siyaset, özellikle ekonomi tarafından istila edilmiş ve neticede toplumsal alan ortaya çıkmıştır¹⁸⁴. Toplumsalın kökenleri modern çağın doğuşuna dayanmaktadır ve siyasi biçimini ulus devletlerin yapılanmasında bulan bir görüngüdür¹⁸⁵. Moderniteye kadar özel alanın gölgesi altında varlıklarını sürdüren haneye ilişkin sorunlar ve ekonomik süreçler modern çağın ulus devletlerinde kamusal sorunlar olarak algılanmaya başlanmış ve kamusal alana yeni öznelerin, sorunların, çıkar çatışmalarının girmesine sebep olmuştur. Toplumsal alanda, emek unsurunun tüm değerlerin kaynağı olarak görülmesiyle beraber tüketime dayalı bir yaşamın kurgulanması ve mübadele piyasasının inanılmaz bir şekilde genişleyerek insanın metalaşması sebebiyle özel alanın *animal laborans*'ı ile *homo faber*'ı kamusal alanın aktörleri olmuştur. Bu sürecin sonunda emek ve işin, siyasi yaşamı bir anlamda sömürgeleştirdiği, siyasi sorunların yerini toplumsal sorunlara bıraktığı ve eylem alanına karşılık gelen kamusal alanın ortadan kalktığı iddia edilmektedir¹⁸⁶.

Tüm bunlarla beraber modernite özgürlük ve siyaseti ayırtmış, özgürlüğü siyasetin olmadığı bir alanla ilişkilendirerek kişileri fazlasıyla bireyselleştirmiştir¹⁸⁷. Bağlantılı bir şekilde bireyi öne çıkaran modernitenin özgürlük anlayışı, bireylerin kendi çıkarlarının peşinden gitmelerini telkin ederek çoğulluğun zayıflamasına yol açmıştır. Bunun sonucunda ise özgürlüğün kamusal alanla ilişkisi aşındırılarak özgürlük özel alanın içerisine konumlandırılmıştır. Bununla beraber Arendt, modernite ve liberalizm eleştirisini bir adım daha ileri götürerek, toplumsalın kamusal işgal etmesinin altında yatan sebeplerden biri olarak bireyin özel alana ait ekonomik sorunlarını kamusal alana taşımasının

¹⁸³ ERDEM, “Hannah Arendt’te Politik Özgürlük”, s. 56.

¹⁸⁴ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 101.

¹⁸⁵ KÖROĞLU ve KÖROĞLU “Klasik Kamusal Alan Modelleri ve Türkiye’nin Kamusal Alan Tecrübesi Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, s. 921.

¹⁸⁶ YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 95.

¹⁸⁷ ONAT, “Kamusal Alan ve Sınırları”, s. 54.

birtakım hakların devlet tarafından tahkim edilmesine yol açtığını ileri sürmektedir¹⁸⁸. Böylece moderniteyle beraber devletin özel alana müdahalesinin kolaylaşması, özel alana ait sorunların ve çıkarların da devlet tarafından tanınan haklar aracılığıyla kamusal taşınması kamusal ve özel alanın çözümlenmesine sebep olmuştur. Nihayet modern toplum yapısında, kamusal alan ile özel alan arasındaki sınırlar giderek bulanıklaşmış ve *animal laborans* zaferini ilan etmiştir¹⁸⁹.

Arendt, Antik Yunan'ın kendine özgü siyasal deneyimini idealleştirirken insanın kendi varoluşunu bulması meselesi hakkında da birtakım olgulara referans vermektedir. Buna mukabil, Arendt'in idealize ettiği Antik Yunan'ın kamusal alanının yalnızca özgür, mülkiyet sahibi erkek yurttaşlara açık olduğunu, söz konusu siyasal deneyimin kadınları, çocukları, köleleri ve metekleri kapsamadığı unutulmamalıdır. Bu sebeple Arendt'in kamusal alan kavramsallaştırmasının yalnızca Antik Yunan'ın *polis* deneyiminin koşullarını sağlayan nitelikte bir alanda gerçekleşebilecek özel bir kamusal alan modeli olarak değerlendirilmesi gerektiği iddia edilmektedir¹⁹⁰. Tüm bu haklı eleştirilere rağmen Arendt'in, bu bağlamda yapmış olduğu kavramsallaştırma ve analize uygun olarak, ortak bir dünya kurmaya, kolektif meselelerin çözümü için kamusal alanı tek adres olarak görmeye, çoğulluğu içselleştirmeye, bireylerin kimliklerini ve özgürlüklerini siyasi eylemle, sözle bulabileceklerine dair önerileri bizlere ideal bir kamusal alanı yeniden inşa etmek için büyük bir ilham vermektedir.

2.3. LIBERALİZMİN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMI

2.3.1. Liberal Düşüncenin Kamusal Alana Dair Yaklaşımının Genel Çerçevesi

Hukuk, siyaset bilimi veya felsefeyle ilgili herhangi bir konu hakkında çalışma yaparken liberal ideolojiye temas etmemek neredeyse imkansızdır.

¹⁸⁸ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 102.

¹⁸⁹ ONAT, a.g.e, s. 56.

¹⁹⁰ KARADAĞ, “*Kamusal Alan Modelleri*”, s. 178.

Siyasal bir ideoloji olarak liberalizmin türlerini açıklamak, liberalizmi diğer siyasi ideolojilerle karşılaştırmak, liberal teoriye katkı sunan 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki süreçte John Locke'tan Adam Smith'e, John Stuart Mill'den Friedrich von Hayek'e pek çok liberal düşünürün felsefi, siyasi ve hukuki bağlamdaki yorumlarını uzun uzadıya tartışmak bu çalışmanın kapsamını şüphesiz aşmaktadır. Bu çalışmada öncelikle liberal ideolojinin kamusal alan tartışmalarına bir meta-ideoloji¹⁹¹ olarak nasıl bir boyut kazandırdığına odaklanılacak, ardından John Rawls'un geliştirdiği kamusal akıl kavramı bağlamında çağdaş liberal yorumun kamusal alana nasıl bir alternatif önerdiği incelenecektir.

Siyasal liberalizmin herkes tarafından üzerinde mutabık kalınacak, genel geçer bir tanımını yapmak bir hayli zordur. Zira Alan Ryan'ın belirttiği üzere, liberalizmin kısa bir açıklamasını yapmaya kalkışan herkes liberalizmden mi yoksa liberalizmlerden mi bahsetmekteyiz gibi can alıcı bir soruyla karşı karşıya gelmektedir¹⁹². Belki de en doğrusu klişe bir şekilde yapılan klasik liberalizm ve çağdaş liberalizm ayırımına gitmektir. Bu ayırma göre, en öz şekilde, klasik liberalizm toplumu atomistik bir şekilde ele alırken bireyi her meselenin merkezine yerleştirir, negatif özgürlüklere ağırlık vererek devleti adeta bekçi rolüne indirgemektedir. Çağdaş liberalizm ise devletin rolünün bu kadar dar bir alana indirgenmemesi gerektiğini, pozitif özgürlükleri sağlamak konusunda da devletin yükümlülüklerinin olduğunu ve kişinin kendisini geliştirebilmesi için devletin gerekli refah şartlarını oluşturması gerektiğini savunmaktadır¹⁹³.

İlk olarak klasik liberalizmin kamusal alana dair yorumlarını anlayabilmek adına klasik liberalizmin mahiyetine biraz daha yakından bakmamız gerekmektedir. Liberalizmi tanımlamadaki tüm zorluklara rağmen, klasik

¹⁹¹ Günümüzde sosyal bilimler alanında yapılan herhangi bir çalışmada liberal ideolojiye temas etmemek neredeyse imkansız olduğundan, çalışma boyunca liberalizm bir meta-ideoloji olarak değerlendirilmiştir. Liberalizmin birbirinden farklı, hatta çatışan düşünce, akım ve değeri kendi çatısı altında toplaması sebebiyle bir meta-ideoloji olduğu yönünde bkz. Andrew HEYWOOD, "*Politics*", Palgrave Macmillan, 4. Edition, New York, 2013, s. 31.

¹⁹² Ryan ALAN, "*Liberalizm*", (çeviren: Aykut Örküp), içinde "*Çağdaş Siyaset Felsefesi Kılavuzu: Disiplinler ve İdeolojiler*", ed. Robert GOODIN, Philip PETTIT ve Thomas POGGE, Dipnot Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016, s. 505.

¹⁹³ HEYWOOD "*Politics*", s. 33-34.

liberalizmin en yalın tanımını sunmak adına, literatürde en çok kabul gören tanımlardan birinin sahibi olan Andrew Heywood'un tarifine başvurmak bizlere genel bir izlenim kazandıracaktır. Heywood'a göre liberalizm en uç şekilde bireyciliğe bağlılıktır; insanları bencil, menfaatçi ve büyük ölçüde özerk canlılar olarak kabul eden düşünce sistemidir¹⁹⁴. Bu nedenle bireyciliğin ne anlama geldiğini anlamak bir bakıma liberalizmin temel savlarını kavrayabilmek için başlangıç noktası olarak kabul edilebilir.

Bireyciliğin ise felsefi, siyasal, sosyolojik ve ekonomik anlamları bulunabilir. Felsefi anlamıyla bireycilik, bireyin müstakil bir şekilde en üstün değer olarak görülmesi, toplum ve devlet aygıtı karşısında tek gerçek varlık olarak değerlendirilmesine karşılık gelmektedir¹⁹⁵. Siyasal boyutuyla bireyi, devletin kaynağı ve amacı olarak algılamaktır, çünkü toplumun ve devletin insanların ortak iradesi sonucu yapay varlıklar olarak oluştuğu ve bu yapıların varlık nedeninin insan haklarını ve özgürlüklerini korumak olduğu kabul edilir. Sosyolojik boyutuyla toplumun temeli olarak bireyi esas almaktır. Son olarak ekonomik anlamıyla bireyin ekonomik ilişkilerin temel aktörü olarak kabul etmek ve mülkiyet hakkını dokunulmaz bir hak olarak telakki etmektir¹⁹⁶.

Diğer yandan liberalizm her ne kadar bireyciliği merkezî bir konuma yerleştirse de bireyci perspektife anlam katan veya onu tamamlayan başkaca kavram ve ilkeler de bulunmaktadır. Bu açıdan Heywood'a göre liberalizmin kilit kavramları bireycilik, özgürlük, akılcılık, eşitlik, hoşgörü, rıza ve anayasalcılık olarak belirlenebilir¹⁹⁷. Benzer şekilde Ryan da liberalizmin ilkelerinin sınırlı hükümet, hukukun üstünlüğü, keyfi ve despotik iktidardan kaçınmak, özel mülkiyetin kutsiyeti, sözleşme serbestisinin önceliği, bireylerin özerkliği olduğunu ileri sürmektedir¹⁹⁸. Liberalizme ilişkin bu kavramlara (veya ilkelere) tarihin belirli bir anında birdenbire ulaşılmamış, tam tersine liberal düşünce 17.

¹⁹⁴ HEYWOOD, a.g.e, s. 33.

¹⁹⁵ Oktay UYGUN, "*Devlet Teorisi*", On İki Levha Yayıncılık, 7. Baskı, İstanbul, 2020, s. 325.

¹⁹⁶ UYGUN "*Devlet Teorisi*", s. 328-329.

¹⁹⁷ HEYWOOD, "*Politics*", s. 32.

¹⁹⁸ ALAN, "*Liberalizm*", s. 509.

yüzyıldan itibaren gelişen çok çeşitli siyasi, ekonomik ve toplumsal cereyanların neticesinde uzun bir zamana yayılarak şekillenmiştir.

Liberal düşüncenin kamusal alan hakkındaki düşünceleri bireycilik hakkındaki yaklaşımlarına göre biçimlenmektedir. Neredeyse tüm liberal düşünürlerde ortak olan nokta, hukuk devleti ve anayasal güvenceler gibi usuli kuralların devletçe tarafsız olarak uygulanması suretiyle kamusal alanın güvence altında tutulması gerektiğidir¹⁹⁹. Liberal düşüncede kamusal alan, politik düzlemde birtakım toplumsal meselelerin çözüleceği yerdir. Bu sebeple bireyler arasında çatışma yaratan durum ve olayların siyasetin ana teması olması gerektiği liberal düşünürlerce ortak bir şekilde savunulmuştur²⁰⁰. Toplumdaki çatışmaların çözümü ise bireylerin sahip oldukları haklar üzerinden gerçekleşmektedir. Bu toplumsal sorun Thomas Hobbes'ta güvenlik, John Locke'da mülkiyet, David Hume'da kıtlık, Jeremy Bentham'da hukuk reformu olarak tezahür etmesine karşın siyasal liberalizme göre çözüm yolu bireyin sahip olduğu temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı siyasal bir yapının kurulmasından geçmektedir²⁰¹. Bu sebeple bireylerin kamusal alanda kabul görebilmeleri için hukuki bir karşılığı olan yurttaşlık kimliğini kullanmaları gerekmektedir. Nitekim Müftüoğlu'nun isabetli tespitine göre, kamusal alandaki bireyin siyasi yapıyla kurduğu ilişkide sıfatı yurttaş olup birey hukuki bir çerçevede tanımlanmakta; siyasi yapı olarak devlet ise hem bireyin güvenliğini sağlamakta hem de yurttaşların birbiriyle olan ilişkilerinde sahip oldukları temel hak ve özgürlüklerin ihlal edilip edilmediğini denetlemektedir. Özel alanda ise bireyin özerkliği ve kendi öz çıkarının peşinden gitmesi esas olduğundan bu alanda artık bireylerin siyasi yapıyla uzlaşması değil birbirleriyle uzlaşması gerekir²⁰².

¹⁹⁹ YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 104.

²⁰⁰ Aydın MÜFTÜOĞLU, “Liberal Kamusal Alan Tanımına Yeni Bir Bakış: Rawls’un Uzlaşmacı Liberal Kültürü”, içinde “Sivil Bir Kamusal Alan”, Kaknüs Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2005, s. 47.

²⁰¹ MÜFTÜOĞLU, “Liberal Kamusal Alan Tanımına Yeni Bir Bakış”, s. 47.

²⁰² MÜFTÜOĞLU, a.g.e, s. 48.

2.3.2. Klasik Liberal Düşüncede Kamusal Alana Dair Bazı Önemli Önemli Yaklaşımlar

2.3.2.1. John Locke'un Toplum Sözleşmesi Kuramında Kamusal ve Özel Alanın İzleri

Klasik liberal düşüncenin, kamusal alanı hukuk, devlet ve yurttaşlık kavramlarının birbiriyle olan ilişkileri çerçevesinde değerlendirdiğini açıkladıktan sonra bu gelenekte çok özel bir yeri olan John Locke'un düşüncelerini incelemek iyi bir başlangıç noktası olacaktır. Locke'un egemenliğin sınırlanması gerektiğine dair görüşleri liberal düşünceyi derinden etkilemiştir. En öz hatlarıyla, Locke'un toplum sözleşmesi kuramına göre hem insanlar birbirleriyle hem de devletle sözleşme yapmışlardır²⁰³. İlk boyutuyla doğal yaşamın terk edilmesine ve siyasal toplumun oluşmasına sebep olan toplum sözleşmesini herkes herkesle yaparken, ikinci boyutuyla bireyler devletle kişi güvenliği, özgürlüğü ve mülkiyet hakkının korunması için bir sözleşmesel ilişki içerisine girmiştir²⁰⁴.

Locke'un kamusal alana ilişkin görüşleri de toplum sözleşmesi kuramına dair fikirleriyle yakından bağlantılıdır. Locke'a göre siyasal topluma geçilmesiyle beraber siyasal alan ile özel alan birbirinden ayrılmıştır. Siyasal toplum mülkiyetin, kişi güvenliğinin ve özgürlüğün korunmasıyla sınırlanırken her bir birey de doğal yaşamdaki cezalandırma yetkilerini devlete devrederek otoriteye boyun eğmeye razı olmuştur²⁰⁵. Söz konusu toplum sözleşmesi yapılırken Locke'un iddiası mülkiyet, sınıf, din, cinsiyet ve ırk gibi farklılıklar görmezlikten gelinmiş, buradan doğan efendi-köle, karı-koca gibi ayrımlar siyasal karakter taşımadıkları için özel alana indirgenmiştir²⁰⁶. Bu sebeple özel alana dair meseleler siyasi nitelik taşımadıkları için kamusal alanın gündeminde kendilerine yer bulamayacaktır²⁰⁷.

²⁰³ AKAD, DİNÇKOL, BULUT, "Genel Kamu Hukuku", s. 130-133.

²⁰⁴ AKAD, DİNÇKOL, BULUT, "Genel Kamu Hukuku", s. 132.

²⁰⁵ KARADAĞ, "Kamusal Alan Modelleri", s. 179.

²⁰⁶ KARADAĞ, a.g.e, s. 180.

²⁰⁷ YÜKSELBABA, "Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı", s. 105.

Kısaca, Locke toplum sözleşmesi kuramına uygun bir şekilde kamusal alanı özel alandan ayırmış, toplum sözleşmesi yapılırken hangi meselelerin veya çıkar çatışmalarının özel alanın içinde kalacağına insanlar karar vermiştir. Locke'un siyasal alan olarak açıkladığı alanda artık özel meselelerin veya çıkarların tartışılması veya bu konulara müdahale edilmesi düşünülemez bir hale gelmiştir.

2.3.2.2. John Stuart Mill'in Düşüncesinde Toplumsal Alan ve Siyasal Alan Ekseninde Kamusal Alanın Rolü

Klasik liberal düşünce geleneğinde derin izler bırakan bir başka düşünür ise John Stuart Mill'dir. Locke'a kıyasla J.S. Mill'in kamusal ve özel alan ayrımı biraz daha derinliklidir. J.S. Mill de toplumsal alan ile siyasal alan arasında bir ayrıma gider²⁰⁸. Toplumsal alan farklı bireyselliklerin karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu bir alana karşılık gelir. Toplumsallık içinde yaşayan insanların diğer insanlara karşı iki tür sorumluluğu bulunur: ilk sorumluluk yasalarca veya zımni anlaşmalarla bir hak olarak kabul edilen menfaatlere zarar vermemek, ikincisi ise olası zararlara karşı toplumun korunması için yapılan çalışma ve fedakarlıklara her bireyin kendi payına düşen oranda katlanmasının gerekliliğidir²⁰⁹. Bireylerce yapılan ve bu iki sorumluluk dışında kalan eylemler, sadece kendileri için sonuç doğurduğundan bunlara müdahale edilmemesi gerekir²¹⁰.

Dolayısıyla J.S. Mill'e göre esas olan bireyin özgürlüğüdür. Fakat ne zamanki toplumsal alanın gerektirdiği mevzubahis iki sorumluluk ortaya çıkar, artık bu noktada toplumsal alanın sorumlulukları bireyin özel alanına karşı üstün gelecektir. Bununla beraber dikkat edilmesi gereken husus, bireyin özel alanındaki özgürlüklerine ne toplumsal ne de siyasal alanın müdahale etmesi için bireyin başkalarını ilgilendirmeyen eylemlerine müdahale edilmemesinin gerekliliğidir.

²⁰⁸ KARADAĞ, a.g.e, s. 180.

²⁰⁹ KARADAĞ, "Kamusal Alan Modelleri", s. 180.

²¹⁰ YÜKSELBABA, "Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı", s. 106.

Diğer taraftan J.S. Mill siyasal alanın oluşumunda iki ilkeye vurgu yapar; ilk ilke hükümet biçiminin uygulanabilir ve seçilebilir koşullar altında en büyük nicelikte faydalı sonuçları getiren hükümet biçimi olması, ikincisi ise yurttaşların yerel veya genel bir kamu görevine çağrılmasıdır²¹¹. J.S. Mill siyasal alanda çoğunluğun tahakkümüne karşı azınlığın haklarının korunması gerektiğini savunurken bunu sağlayacak mekanizmanın ise temsili yönetim olduğuna işaret etmektedir²¹². Azınlığın siyasal alanda, kamusal tartışmalara dahil olabilmesi ve kamuoyunu etkileyebilmesinin yolu yasama meclislerinde ve geniş kamusal alanda sesini duyurabilmesine bağlıdır²¹³. Bu bakımdan J.S. Mill, tüm toplumun yönetime katılabilmesinin temel koşulunun mümkün olan en yüksek seviyede aleniyetin ve tartışma özgürlüğünün sağlanması olduğunu ileri sürmüştür²¹⁴. Böylece J.S. Mill bir anlamda siyasal alan içerisinde kendi kamusal alanında mutlaka bulunması gereken temel iki unsuru dolaylı biçimde açıklamış ve çoğunluğun iktidarı karşısında azınlığın özgürlüklerinin korunması için kamusal alanın beraberinde getirdiği ifade özgürlüğünün gücüne vurgu yapmıştır.

2.3.3 Çağdaş Liberal Düşüncede Rawls'un Örtüşen Konsensus ve Kamusal Akıl Kavramları Ekseninde Legalistik Kamusal Alan

2.3.3.1. Rawls'un Adalet Teorisi'nin Genel Hatları

John Rawls, “*Bir Adalet Teorisi*”, orijinal adıyla *A Theory of Justice*,²¹⁵ isimli yapıtında toplumun birlikte adil ve istikrarlı bir şekilde yaşayabilmesi için esas kurucu unsurun adalet olduğunu ileri sürer. Rawls, pek çok adalet anlayışı olmasına rağmen toplumsal adalet üzerine yoğunlaşarak adalet kavramı üzerinden toplumun temel yapısını açığa çıkarmaya ve toplumsal ve siyasal kurumların adil

²¹¹ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 106.

²¹² KARADAĞ, a.g.e, s. 181.

²¹³ Bruce BAUM, “Freedom, Power and Public Opinion: J.S. Mill on the Public Sphere”, *History of Political Thought*, Imprint Academic, Vol. 22, No. 3, 2001, s. 514.

²¹⁴ BAUM, a.g.e, s. 501.

²¹⁵ John, RAWLS, “*Bir Adalet Teorisi*”, (çeviren: Vedat Ahsen Coşar), Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2018.

bir düzen içerisinde nasıl işlediklerini açıklamaya çalışmıştır²¹⁶. Rawls kendisinden önceki liberal düşünce geleneğinde negatif özgürlük anlayışı ekseninde geliştirilen adalet anlayışının, çağdaş liberal toplumların siyasal sorunlarına cevap üretmekte yetersiz kaldığını, çünkü bu eski anlayışın çağdaş toplumdaki mevcut eşitsizlikleri gideremediğini ileri sürerek eşitliğe dayalı bir liberal adalet anlayışına sahip olunması gerektiği sonucuna ulaşmıştır²¹⁷. Bağlantılı olarak Rawls'a göre, çağdaş liberal toplumlarda temel hak ve özgürlükler yaygın bir şekilde kabul edilmiş olduğundan artık düşünülmesi gereken kazanılan bu hak ve özgürlüklerin nasıl fiilen daha iyi kullanılabileceğine dair adalet kavramı merkezinde pratik bir amaç belirlemektir²¹⁸.

Rawls'un çıkış noktası birbirleriyle çatışan farklı düşünce inanç ve ahlaki öğretilerle bölünmüş bir toplumun, anayasal demokratik bir ortamda yurttaşların eşit ve özgür olma haklarından vazgeçmeden nasıl barış içinde yaşayabileceği sorusudur. Rawls'a göre bunu sağlamanın yolu siyasal adaletin tesis edilmesinden, siyasal adaletin istikrarlı bir şekilde işleyebilmesinin de kökeni itibariyle herhangi bir öğreti veya genel iyi anlayışından türetilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır²¹⁹. Bu bakımdan Rawls, tıpkı kendisinden önceki liberal toplum sözleşmecileri gibi bir başlangıç durumu kurgular. Böylece bireylerin kendi özel çıkarlarını bilmedikleri bir başlangıç durumunda çıkarların neler olabileceği belirlenirken, diğer tüm yurttaşların da çıkarları tanımlanmış olacaktır²²⁰. Başlangıç durumundaki insanlar, siyasal adaletin eşit temel özgürlüklere ilişkin eşit hakka sahip olma ("*equal right to equal basic liberties*") ile fark ("*difference*") ve adil fırsat eşitliği ("*fair equality of opportunity*")

²¹⁶ Müfit Mert BAĞDER, "John Rawls'un Adalet Düşüncesinin Oluşum Şartları Üzerine", Felsefe Arkivi, S. 53, 2020, s.106-107.

²¹⁷ MÜFTÜOĞLU, "Liberal Kamusal Alan Tanımına Yeni Bir Bakış", s. 50.

²¹⁸ Hüseyin, AVŞAR, "Siyaset Felsefesi Açısından John Rawls'un Adalet Teorisi", (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 2006, s.4.

²¹⁹ KARADAĞ, "Kamusal Alan Modelleri", s. 183.

²²⁰ YÜKSELBABA, "Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı", s. 110.

ilkelerinin sağlanmasıyla bir arada yaşamayı kabul edecekleri cevabını vereceklerdir²²¹.

Rawls, söz konusu iki ilkenin gerçekleşmesinin toplumsal kurumların adil olmasına ve toplumun üyelerince bu kurumların onaylanmasına bağlı olduğunu iddia ederek siyasal adaletin bireyler için meşruiyet temeli oluşturduğu sonucuna ulaşır²²². Rawls'a göre iyi düzenlenmiş bir toplum ("*well-ordered society*") yaratılabilirse toplumsal yapının siyasal adalet anlayışına uygun olarak düzenlenmesi pratik olarak mümkün hale gelecektir²²³. Sonuçta Rawls'un toplum sözleşmesi anlayışı siyasal adaletin temel iki ilkesi üzerinden yapılan bir uzlaşmaya dayanmakta ve esas amaç adil, istikrarlı ve çoğulcu bir liberal toplumun nasıl oluşturulacağını belirlemektir²²⁴.

Kuşkusuz Rawls'un mevzubahis toplum sözleşmesi anlayışı ve siyasal adalet kavramsallaştırması çağdaş liberal düşünceye sunulan en etkili katkılardan birini sağlamış, siyaset bilimi ve hukuk için yeni düşünce ufukları açmıştır. Öte yandan bu çalışmada Rawls'un adalet teorisini tafsilatıyla açıklama gibi bir iddiamızın olması mümkün değildir. Bu çalışmanın kapsamına uygun olarak Rawls'un adalet teorisinde önemli rolleri olan "örtüşen konsensus ("*overlapping consensus*")" ve "kamusal akıl ("*public reason*")" kavramlarının demokrasi idealini gerçekleştirme bakımından kamusal alan ile ilişkisine odaklanılacaktır.

2.3.3.2. Rawls'un Örtüşen Konsensüs Kavramı

Rawls'un siyasi adalet anlayışında temel mesele toplumun yapısını kavrayabilmektir. Rawls'un siyasi adalet anlayışı, toplumun temel yapısı olarak isimlendirilen toplumsal, anayasal, ekonomik, siyasal kurumları ve bu kurumların birbirleriyle olan ilişkisini düzenlemeyi hedeflemektedir²²⁵. İşte tam da bu noktada modern toplumlarda fiili olarak birbirine karşıt felsefi, ahlaki ve dini

²²¹ AVŞAR, "Siyaset Felsefesi Açısından John Rawls'un Adalet Teorisi", s. 33-34.

²²² YÜKSELBABA, a.g.e, s. 111.

²²³ AVŞAR, a.g.e, s. 66.

²²⁴ MÜFTÜOĞLU, "Liberal Kamusal Alan Tanımına Yeni Bir Bakış", s. 59.

²²⁵ AVŞAR, "Siyaset Felsefesi Açısından John Rawls'un Adalet Teorisi", s. 63

görüşlere sahip özgür ve eşit yurttaşlar nasıl adalet ve istikrar için yaşayabilecekleri sorusu akıllara gelmektedir. Rawls bu hususta liberal toplumun çoğulculuk özelliğini ön plana çıkarmaktadır. Rawls kuramında çoğulculuğun istikrarlı bir şekilde tesis edilmesi için örtüşen konsensüs (“*overlapping consensus*”) kavramını ortaya atarak örtüşen konsensüsün toplumda halihazırda mevcut, makul sayılan kapsayıcı görüş ve doktrinler arasında bir uzlaşma sağlayarak bu farklılıkları ortak paydada birleştirdiğini iddia etmektedir²²⁶.

Müftüoğlu'nun “*Aslında Rawls'un yapmaya çalıştığı şey, politik adaletin liberal demokrasi geleneğine sahip bir toplumda nasıl olup da farklı makul-kapsayıcı görüşleri de içine alan bir liberal demokratik sistemi mümkün kıldığını göstermeye çalışmaktadır*” ifadesiyle altını çizdiği üzere Rawls, siyasi adalet anlayışının toplumsal birliği ve istikrarı sağlamak için merkezî bir konumda olduğuna dikkat çekerken bunu mümkün kılan temel kavramlardan birinin ise örtüşen konsensüs olduğunu vurgulamaktadır²²⁷. Örtüşen konsensüsün zemininde ise liberal demokrasinin politik kültürü bulunmaktadır. Çoğulculuğu ve herkesin kendi iyisini takip etme özgürlüğüne dayanan bu politik kültür örtüşen konsensüsün hayata geçirilmesine yardımcı olur²²⁸.

Liberal demokratik bir toplumda örtüşen konsensüs giden yolun ilk aşaması anayasal konsensüstür (“*constitutional consensus*”)²²⁹. Anayasal konsensüs liberal ilke ve değerleri temel yapı aracılığıyla gerçekleştirecek usulleri belirler ve içerdiği ilkeler kamusal olarak kabul edilir²³⁰. Anayasal konsensüs ile ulaşılan ilke ve değerler kamusal bir niteliğe bürünerek kamusal alanda olup bitenleri değerlendirmede ve siyasal sorunlara çözüm bulmakta nesnel birer ölçüt haline gelmektedir²³¹. Böylece anayasal konsensüs, kamusal alanın oluşumunu beslemektedir. Anayasal konsensüsü mümkün kılan bir ortamda yurttaşlar, kendi fikirlerini açıklamak, yaymak, kendisi gibi düşünenlerle bir araya gelmek,

²²⁶ AVŞAR, s. 69.

²²⁷ MÜFTÜOĞLU, “*Liberal Kamusal Alan Tanımına Yeni Bir Bakış*”, s. 59.

²²⁸ YÜKSELBABA, “*Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları*”, s. 243.

²²⁹ MÜFTÜOĞLU, “*Liberal Kamusal Alan Tanımına Yeni Bir Bakış*”, s. 60.

²³⁰ YÜKSELBABA, “*Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları*”, s. 243-244.

²³¹ MÜFTÜOĞLU, a.g.e, s. 60.

görüşlerini savunmak ve kendisi gibi düşünmeyenlerle bir tartışma ortamına girebilmek için kamusal alana giriş yaparlar. Tasvir edilen böylesi bir toplumsal ortamda devlet, makul olan farklı felsefi, dini ve ahlaki doktrinler karşısında tarafsız olmalı, her bir bireyin kendi iyi anlayışını geliştirmesi için fırsat eşitliği sağlayarak, makul doktrinlerden herhangi birisine avantaj sağlayacak yasal düzenlemeler yapmaktan uzak durmalıdır²³².

2.3.3.3 Rawls'un Kamusal Akıl Kavramı

Devletin, makul ve farklı doktrinler karşısında tarafsız olduğu, liberal ilke ve değerleri esas alan usullerin belirlendiği, her bir kişinin kendi iyisinin peşinden gitmesiyle fırsat eşitliğinin sağlandığı ve siyasal meselelerin çözümüne hazır hale gelmiş fikir sahibi insanların çoğulculuk içinde görüşlerini ifade ettiği bir ortamda artık bir genel kavram olarak “kamusal akıl (*public reason*) egemen olmaya başlamıştır. Rawls için çoğulcu demokratik liberal toplumun kamusal kültürü kamusal akıldır²³³. Kamusal akıl, bir anlamda, çoğulcu liberal demokratik toplumun kolektif aklısıdır ve meşruiyet ilkesinin hayata geçirilmesini sağlamaktadır²³⁴. Kamusal akıl, yurttaşların kolektif aklı olması, konusunun kamunun iyiliği olması ve siyasal adalet anlayışının idealleri ve ilkelerini belirlemek için herkesin fikrine açık olması gerekçeleriyle kamusal bir niteliği haizdir²³⁵.

Kamusal akıl esasında bir ilke olmakla birlikte, kolektif akıl olması sebebiyle hukuk dünyasında tezahür etmektedir; fakat salt hukuki bir mesele olarak görülmemelidir²³⁶. Nitekim kamusal akıl, eşit ve özgür yurttaşların birbirleriyle ilişki içine girdikleri ve temel siyasal meselelerle ilgili görüşlerini birbirlerine karşı ifade ettikleri, savundukları ve gerekçelendirdikleri ortak bir platform olarak da tezahür etmektedir. Bu yönüyle kamusal akıl, yasaların

²³² AVŞAR, “*Şiyaset Felsefesi Açısından John Rawls'un Adalet Teorisi*”, s. 72.

²³³ MÜFTÜOĞLU, a.g.e, s. 62.

²³⁴ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 244.

²³⁵ YÜKSELBABA, “*Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları*”, s. 244.

²³⁶ MÜFTÜOĞLU, “*Liberal Kamusal Alan Tanımına Yeni Bir Bakış*”, s. 63.

uygulanmasından siyasal meselelerin tartışılmasına kadar başvurulacak temel bir ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna mukabil Müftüoğlu'nun vurguladığı üzere, Rawls'un kamusal aklı bütün siyasal meselelerin çözümünde değil, anayasal esaslara ve siyasal adalete ilişkin sorunların çözümünde bir denetim mekanizması olarak düşünülmelidir²³⁷. Dolayısıyla kamusal aklın tatbik edileceği meselelerde bir sınırlamaya gidilmesi gereği hasıl olmaktadır.

Bu sebeple kamusal aklın, neyin makul ve adil olduğunun belirlenmesi için bir alan sağladığı kabul edilebilir. Yükselbaba da buradan hareketle, Rawls'un kamusal akıl kavramsallaştırması üzerinden tasvir ettiği kamusal alanın herkesin kabul edebileceği siyasal adaletin ilkeleri ile anayasal esaslarla ilişkili sınırlı bir alan olduğu tespitini yapmaktadır²³⁸. Kamusal akıl yoluyla eşit ve özgür yurttaşların, kamusal alanda fikirlerini hür bir şekilde ifade etmesi, birbirleriyle diyalog içerisine girmesi ve nihayetinde bir uzlaşma varmaları esastır.

Özetle Rawls'un kamusal alan yaklaşımı; çoğulcu demokratik liberal toplumun kamusal kültürü olarak kamusal aklın işlerlik kazanması, böylece siyasal adalete ve anayasal esaslara ilişkin kamusal uzlaşmaya ulaşılması ekseninde pratik bir karşılık bulmaktadır. Rawls'ın bu yaklaşımı, liberalizmin kurumsallaştığı koşullarda kamusal akıl ve dolayısıyla kamusal alan vasıtasıyla siyasal meselelerin pratik bir şekilde nasıl çözüme ulaştırılacağını bizlere göstermektedir. Üstelik bu sayede Rawls, liberal demokrasinin meşruiyetini, kamusal alanın öznelere olan eşit ve özgür yurttaşların kamusal aklı oluşturmak için diyaloga, tartışmaya ve uzlaşmaya katılımına dayandırmaktadır²³⁹. Böylece Rawls, liberal devletlerin meşruiyetini teorik olarak koruma altına alırken kamusal alanın konsensüse ve kolektif akla uygun politik, kültürel ve ahlaki kapasitelerini de gözler önüne sermektedir.

²³⁷ MÜFTÜOĞLU, a.g.e, s. 63.

²³⁸ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 245.

²³⁹ YÜKSELBABA, “*Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları*”, s. 246.

2.4. JÜRGEN HABERMAS'IN KAMUSAL ALAN YAKLAŞIMI

2.4.1. Habermas'ta Kamusal ve Özel Alan Ayrımı: Tarihsel Süreçte Burjuva Kamusunun Doğuşu ve Yükselişi

2.4.1.1. Burjuva Kamusunun Ortaya Çıkış Koşulları

Kamusal alan denildiği zaman belki de akla gelen ilk düşünür Jürgen Habermas'tır. Habermas, Eleştirel Teori'nin ve Frankfurt Okulu'nun önde gelen temsilcilerinden birisidir. Bu sebeple Habermas'ın kamusal alana dair yaklaşımını detaylı bir şekilde incelemeyen önce onun beslendiği eleştirel teori geleneğine çok genel hatlarıyla değinmekte fayda bulunmaktadır. Frankfurt Okulu, orijinal adıyla “*Das Institut für Sozialforschung*”, 1923 yılında başta Carl Grünberg'in yönetiminde Georg Lukacs, Karl Korsch, Herbert Marcuse, Max Horkheimer, Theodor W. Adorno tarafından kurulmuş olup ana hatlarıyla, 19. yüzyılın geleneksel paradigması olan pozitivizmle tüm bağları kopararak yeni bir felsefe anlayışının arayışını geliştirmek ve ortodoks Marksizmin sosyolojik yaklaşımlarına eleştirel bir yaklaşım getirmek için kurulmuştur²⁴⁰. Frankfurt Okulu, Almanya'da Nazizmin yükselişe geçmesiyle beraber çalışmalarını sürgünde devam ettirmiş, İkinci Dünya Savaşı ve onu takip eden yıllarda çalışmalarını daha çok modernitenin eleştirisine kaydırmıştır²⁴¹.

1947 yılında Horkheimer ve Adorno tarafından yayımlanan “*Aydınlanma'nın Diyalektiği*”, orijinal adıyla *Dialektik der Aufklärung*,²⁴² isimli çalışmayla beraber Frankfurt Okulu'nun başlıca inceleme konusu bir tahakküm biçimi olarak modernitenin eleştirisi olmuştur. Takip eden yıllarda, en öz biçimde, “*kültür endüstrisi*”, “*kitle kültürü*”, “*araçsal akıl*”, “*tözsel akıl*” kavramları

²⁴⁰ Burak ÖZÇETİN, “*Kitle İletişim Kuramları: Kavramlar, Okullar, Modeller*”, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2020, s. 162-164.

²⁴¹ ÖZÇETİN, a.g.e, s. 166-167.

²⁴² Max HORKHEIMER ve Theodor W. ADORNO, “*Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*”, (çeviren: Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan), Kabalcı Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2010.

üzerinden aydınlanmanın ve ileri dönem kapitalizminin eleştirisi geliştirilmiştir²⁴³. Habermas, Adorno'nun asistanlığını yapmış ve Frankfurt Okulu'nun geliştirdiği Eleştirel Teori'den oldukça etkilenmiştir. Habermas, Frankfurt Okulu'nun düşünce geleneği içerisinde değerlendirilmekle beraber, hatta kimilerine göre Frankfurt Okulu'nun son büyük temsilcisi olarak görülmesine rağmen, çalışmalarında kendisine özgü bir eleştirel teori yaklaşımı geliştirmeyi başarmıştır²⁴⁴.

Tam da bu sebeple Habermas, modernizmi ve aydınlanmacı düşünceyi eleştirirken bir yandan da insan aklına, öznelarası iletişime, toplumsal yapıya bakarak onların içerisindeki demokrasi ideali için gereken özgürleştirici cevheri görür. Habermas'ın kamusal alan yaklaşımı işte böyle bir düşünce geleneğine yaslanmakta, fakat aynı zamanda düşünsel olarak beslendiği geleneğe de eleştirel bir yaklaşım getirerek onu aşmakta ve yepyeni, özgün bir perspektif kazandırmaktadır. Habermas'ın kamusal alan yaklaşımını incelerken, onun böylesine zengin bir düşünce ve metodoloji geleneğinden beslendiğini ve demokrasi idealine ulaşmak için kararlı bir şekilde normatif dayanak noktaları geliştirme arayışı içerisinde olduğunu daima göz önünde bulundurmakta fayda bulunduğu düşünülmektedir.

Habermas'ın ilk olarak 1962 yılında orijinal dilindeki tam başlığı "*Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* ("Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü: Burjuva Toplumunun Bir Kategorisi Üzerine Araştırmalar")" olan yapıtıyla kendisinden sonra yapılacak olan pek çok çalışmayı derinden etkilemiştir. Mevzubahis yapıtın, kamusal alanı doğrudan bir araştırma konusu olarak teorileştiren ilk girişim olduğu ve bu yönüyle kamusal alan çalışmalarının kurucu metni olduğu kabul edilmektedir²⁴⁵. Habermas, kamusal alan kavramını kuramsal ve uzamsal terimlerle tanımlayarak kamusal alanı sivil toplumun içinde gelişen burjuva kamusal alan (yer yer "*burjuva kamusu*" olarak da ifade edilcektir) niteliğiyle

²⁴³ ÖZÇETİN, "Kitle İletişim Kuramları: Kavramlar, Okullar, Modeller", s. 167- 180.

²⁴⁴ ONAT, "Kamusal Alan ve Sınırları", s. 64-65.

²⁴⁵ MİNARLI, "Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları", s. 577.

özgün bir konuma yerleştirmiştir²⁴⁶. Habermas yapıtının birinci baskısının ve 1990 tarihli baskısının önsözünde belirttiği üzere, ilk hedefinin İngiltere, Fransa ve Almanya'nın 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarındaki gelişmelerin tarihsel bağlamını esas alarak burjuva kamusunun ideal tipini tanımlama olduğunu belirtmiştir²⁴⁷.

Habermas, burjuva kamusal alanını hem tarihsel bir kategori olarak hem de normatif bir kategori olarak iki yönlü biçimde ele almaktadır²⁴⁸. Habermas, kamusal alanı önce tarihsel bir olgu olarak inceler ve burjuva kamusal alanının belirgin özelliklerini tarihsel bir bağlamda çözümler. Bunun yanında Habermas, kamusal alanı sivil toplumun içinden doğan, modernitenin rasyonalitesine bağlı olarak gelişen kamusal tartışmaların doğurduğu ve demokrasi idealinin gerçekleşmesi için normatif bir ilke olarak değerlendirir. Bu noktada Habermas'ın burjuva kamusunun nasıl ortaya çıktığına dair ileri sürdüğü tezlerinin incelenmesi bizlere Habermasçı kamusal alanı anlamamız bakımından gereken tarihsel temeli verecektir.

Habermas'ın perspektifinden bakıldığında kamusal alan ve burjuva kamusunun doğuşunda tek bir belirleyici etkenin olduğunun söylemek mümkün gözükmemektedir. Burjuva kamusunun ortaya çıkış serüveninde hukuk, siyaset, ekonomi, sınıf ilişkileri, sanat ve düşünce dünyalarında yaşanan gelişmeler ve dönüşümlerin bir bütün olarak etkili olduğu ileri sürülmektedir²⁴⁹. Habermas, burjuva kamusunun ortaya çıkışını geç dönem Orta Çağ'a kadar geriye giderek mercek altına almaya başlar. Buna göre Habermas, Avrupa'da Orta Çağ boyunca Roma hukukunun "*publicus*" ve "*privatus*" kavramları çerçevesinde birbirine karşıt şekilde kullanılsa da bu kavramların ne antik ne de modern dönemdeki kamusal ve özel alan ayrımını yapacak şekilde kullanılmadığını ileri sürer. Bunun yerine hükümlerin iktidarını ve ihtişamını bir gösteri olarak çeşitli semboller ve

²⁴⁶ YÜKSELBABA, "*Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*", s. 50.

²⁴⁷ HABERMAS, "*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*", s. 15.

²⁴⁸ ZABCI, "*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*", s. 59

²⁴⁹ ONAT, "*Kamusal Alan ve Sınırları*", s. 66.

ritüellerle kendi tebaasına sunumu kamusal bir mahiyet taşımakta olup Habermas bu durumu temsili kamu olarak isimlendirmiştir²⁵⁰.

Hükümranın kamu erkini bizzatihi uhdesinde taşıması onun kamuyu temsil eden kişi olarak görülmesine yol açmıştır. Bu sebeple Orta Çağ boyunca kamusal alanın işlevi siyasetin yapılmasını sağlamak olmamış, onun yerine temsili kamu, feodal senyör veya lordların iktidarlarını tebaaları önünde sürdürmesine dönük statüsel bir işlevi yerine getirmiştir. Buna mukabil, Reform hareketinin başlamasıyla beraber özellikle dinî inancın kişinin özel alanına çekilmesi toplum ile devlet arasında bölünmenin zeminini hazırlamıştır²⁵¹. Bu anlamda dinin, bireylerin vicdanına ait bir konu haline gelmesiyle dinsel özgürlük sağlanmış ve bireysel özerkliğin tarihsel olarak ilk alanı ortaya çıkmıştır²⁵². Habermas'ın tespit ettiği şekilde, temsili kamu 19. yüzyıla kadar bir şekilde varlığını aristokratların şatolarında, malikanelerinde sürdürmüş fakat yerini zamanla edebi ve siyasal kamulara bırakmıştır²⁵³.

Özellikle 15. ve 16. yüzyılda meydana gelen Rönesans, Reform ve Coğrafi Keşifler gibi tarihsel gelişmeler Avrupa'da toplumsal yaşamı, siyaseti ve ekonomiyi derinden etkilemiştir. Mal dolaşımının hızlanması, üretimin artması, haberleşme olanaklarının çeşitlenmesi, şehirlerin yeniden ticaretin merkezî haline gelmesi gelişmelerle beraber 17. yüzyıldan itibaren ticaretin kapitalist ekonomik ilkelere göre yapılmasına zemin hazırlamıştır²⁵⁴. Habermas'ın ifade ettiği şekilde o zamana kadar ekonominin çerçevesini haneyle sınırlanmış faaliyetler belirlerken artık bu faaliyetler hanenin eşiğinden çıkarak kamusalın ışığına gelmektedir. Böylece, kamusal düzenleme ve gözetimin altında gelişen ve genişleyen bu yeni ekonomik yapı ilk kez genel çıkarın konusu haline gelmiştir²⁵⁵.

²⁵⁰ HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 66.

²⁵¹ YÜKSELBABA, “*Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*”, s. 53.

²⁵² HABERMAS, “*Kamusal Alan*”, s. 97.

²⁵³ HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 70.

²⁵⁴ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 73.

²⁵⁵ HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 81.

Yine aynı dönemlerde, kapitalizmin serbest mal dolaşımı ilkesinin yanında haber ve bilginin dolaşımı da ortaya çıkmış, 17. yüzyılın ortalarında vergilerden taşımacılığa, savaşımlardan ekonomik gelişmelere kadar çeşitli haberleri içeren gazeteler günlük olarak yayımlanmaya başlamıştır. Artık hükümetler de basın aracılığıyla açıklamalar yapmakta, halkı güncel gelişmeler hakkında bilgilendirmektedir²⁵⁶. Haberler de tıpkı mallar gibi dolaşıma girmiş, habercilik ekonomik bir değer taşımaya başlamış ve bir meta haline gelmiştir²⁵⁷. Yükselbaba'nın tespit ettiği şekilde, yine aynı dönemde hukukun üstünlüğü kavramı ortaya çıkmış, doğal hak kavramının tanımladığı hakların anayasalara eklenme süreci başlamış ve anayasal güvence altına alınan bu hak ve özgürlükler siyasal iktidarın işlevlerini düzenleyerek sınırlandırılmasını sağlamıştır²⁵⁸. Bu sayede artık bireyler özel alanlarında da devlet erkinin keyfi müdahaleleri karşısında hukuk ile güvence ve koruma altına alınmıştır.

Toparlayacak olursak burjuva kamusunun ortaya çıktığı 18. yüzyıla kadarki süreçte, ekonomik ilişkilerin önce merkantalizme ardından kapitalizme dönüşmesi, basının ortaya çıkması ve siyasal iktidarın bireyin temel hak ve özgürlükleri karşısında anayasal olarak sınırlandırılması burjuva kamusunun oluşmasında mihenk taşları olmuştur. Bu gelişmelere bağlı olarak devlet ile toplum artık net bir şekilde birbirinden ayrılmaya başlamış, sivil toplum devlete karşı bir konum olan özel bir alan haline dönüşmüştür²⁵⁹. Yine bu bağlamda ailenin artık ekonomik ilişkilerin merkezinde yer almaması özel alan ile ekonomiyi birbirinden ayırmıştır. Özel alanın çekirdeği olan aile daha çok mahremiyetin içerisine gömülmüş, yakın ilişkilerin ve liberal bireyin özgürleşmesinin ahlaki ve kültürel alanı olarak konumlanmıştır²⁶⁰.

Diğer taraftan ailenin ekonomik işlevlerini kapitalizmin pazar ekonomisine devretmesiyle özel alan yeni bir boyut kazanmış ve neticede ailenin mahrem alana

²⁵⁶ HABERMAS, “*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*”, s. 83-86.

²⁵⁷ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 74.

²⁵⁸ YÜKSELBABA, “*Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*”, s. 55-56.

²⁵⁹ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 62.

²⁶⁰ ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 50.

çekilmesi karşısında özel alan pazar ekonomisinin ilişkilerine açılmıştır²⁶¹. Tüm bu gelişmelerle güçlenen burjuva sınıfı, hak taleplerinin muhatabı olarak siyasal iktidarı görmeye başlamıştır. Ana hatlarıyla, serbest ticaretin ve sermaye birikimlerinin güvence altına alınması ve çıkarlarına siyasal iktidar tarafından keyfi şekilde müdahale edilmemesi yönündeki burjuva sınıfının talepleri yeni bir hukuk anlayışını zorunlu kılmıştır. Bu yeni hukuk sisteminin özünde artık siyasi iktidarın sonsuz özgürlüğü değil bireylerin hukukla koruma altına alınmış özgürlüğü olacaktır. Bu sebeple burjuva sınıfı, devlet yönetimini keyfilikten kurtararak siyasal iktidarın meşruluğunu insan haklarına ve her bir bireyin rasyonel rızasına dayandırarak anayasal bir bağlamda temellendirmiştir²⁶². Habermas'ın altını çizdiği üzere, ilk modern anayasaların temel hak ve özgürlükler katoloğu, özel bir alan olarak devlet karşısında toplumun özerkliğini garantilemiş, sivil toplum ile devlet arasında özel bireylerin kamusal bir gövde olarak biraraya gelebildiği yurttaşlara ait kamusal alanının zeminini sağlamış ve böylece genel yarar ölçü alınarak burjuva toplumunun talepleri devlete iletilebilecek hale gelmiştir²⁶³.

2.4.1.2. Burjuva Kamusal Alanının Genel Özellikleri

Habermas'ın analizine göre, burjuva toplumunda kamunun ilk nüveleri bir kamusal topluluk olarak biraraya gelen özel şahısların kendi öznelliklerinden yola çıkarak yaptıkları kamusal akıl yürütme (muhakeme, usavurum) faaliyetlerinden türemiştir²⁶⁴. Habermas, söz konusu kamusal alanın örtüsünün altında siyaset dışı bir görünüm sergileyen fakat esasında siyasal bir işlev yerine getiren edebi kamusal alanın doğduğunu ileri sürer²⁶⁵. Habermas'ın şematik olarak yaptığı ayrıma göre, 18. yüzyıla gelindiğinde burjuva toplumunun oluşturduğu toplumsal alanlar: “*Özel alan*”, burjuva toplumunun mal dolaşımını ve toplumsal emeği gerçekleştirdiği ve çekirdek ailenin içsel alanında oluşurken; “*kamu erkinin alanı*”

²⁶¹ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 62.

²⁶² ÖZBEK, a.g.e, s. 51.

²⁶³ HABERMAS, “*Kamusal Alan*”, s. 99.

²⁶⁴ HABERMAS, “*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*”, s. 93-97.

²⁶⁵ HABERMAS, “*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*”, s. 96.

olarak *polis*'in alanı ise devlet ve aristokrat sınıfının sarayından oluşmakta; ikisinin ortasında ise başta edebi kamuları barındıran “*siyasal kamu*” bulunmaktadır²⁶⁶.

Habermas'ın şematize ettiği bu ayrım esasında bizlere devlet ile toplumun birbirinden artık ayrılmış olduğunu göstermektedir. Bu ayrıma göre artık kamusal alan ile özel alan da birbirlerinden ayrılmıştır. Özel alanın içerisinde doğan fakat zamanla siyasal kamunun içerisinde kendine yer bulan edebi kamular önem arz etmektedir. Aslına bakılırsa 18. yüzyıldan itibaren salonlarda, kulüplerde, yemek davetlerinde, kafelerde ve derneklerde yeni bir siyasal sosyallik ortamı ortaya çıkmıştır. Bu edebi kamularda artık fikirlerin özgürce ifade edilmesi ve fikirlerin tartışılması esastır. Üstelik burjuva sınıfı toplumsal olarak çok daha fazla görünür hale gelmiştir. Yükselbaba'nın tespit ettiği üzere, siyasal denetimden uzak bir şekilde edebi kamularda insanlar yasal meseleleri pratik sorunlar olarak ilkeler çerçevesinde tartışmaktadır; tek yeter koşul ise ortak görüşün aranmasıdır, bir diğer ifadeyle mutabakatın sağlanmasıdır²⁶⁷.

Bu sayede hem özel alanın önemi artmış hem de insanın rasyonel, hür fikir sahibi bir özne olarak değerlendirilmesi ve devlet ile kilise karşısında bağımsızlığını kazanması gerçekleşmiştir²⁶⁸. Bireyin mahrem dünyasından çıkarak fikirlerini özgürce dile getirmesi, rasyonel akıl yürütme yaparak tartışmalara katılması ve sonucunda mutabakata varması burjuva sınıfının, dönemin merkezde yoğunlaşan güçlü monarşileri karşısında yeni bir talebi dile getirmesine yol açacaktır. Bu noktada Habermas, burjuva sınıfının egemenliği ele geçirmeyi değil aleniyet ilkesi dolayısıyla bizzat mevcut egemenliği değiştirmeyi amaçladığını ileri sürer²⁶⁹. Nitekim daha sonra ortaya çıkan burjuvanın siyasal kamusal alanı, aleniyet ilkesini merkeze alarak doğrudan siyasete yön verecek hale gelecektir.

²⁶⁶ HABERMAS, a.g.e, s. 97.

²⁶⁷ YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 57.

²⁶⁸ YÜKSELBABA, a.g.e, s. 58.

²⁶⁹ HABERMAS, “Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü”, s. 94-95.

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasal kamusal alan, modern devletin karşısında eleştirel bir işlev üstlenen bir toplumsallığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Siyasal kamusal alanın ortaya çıkışı, güçlenen burjuva sınıfının artan siyasal çıkarlarıyla bağlantılıdır. Devletin egemenliğinin, temel hak ve özgürlükleri koruma altına alan bir anayasa ile sınırlandırılmasına ek olarak devletin aynı zamanda rasyonel ve eleştirel iletişimin gerçekleştiği bir kamusal alan yoluyla da denetlenmesi burjuva sınıfının çıkarlarının korunması bakımından oldukça önemli bir hal almıştır. Zabcı'nın tespitine göre, Habermas bakımından devletin kamusal otoritesine siyasal kamusal alan dolayısıyla yönelen bu yeni sınırlamalar demokrasinin normatif ilkelerinin tarihsel olarak biçimlenmesine hizmet etmiştir²⁷⁰.

Özbek'in analizine göre ise devlet ile burjuva toplumu (ailenin mahrem alanı ile kapitalist pazar ekonomisi) arasında bir ara alana ihtiyaç duyulmuş, işte siyasal kamusal alan bu ihtiyaca binaen tarihsellik içerisinde ortaya çıkmış ve eşit haklara sahip yurttaşların hukuk kurallarıyla garanti altındaki eleştirel, rasyonel tartışma neticesinde ulaştıkları akla dayalı uzlaşmanın sonucuna göre siyasal kamusal alan devleti denetler hale gelmiştir²⁷¹. Dolayısıyla siyasetin rasyonelleştirilmesi ve bu sayede toplumun üzerinde uzlaştığı siyasi meseleler hakkında genel yarara ulaşılması amaçlanmıştır.

Bu sürecin sonunda öncelikle burjuva toplumu, dolayısıyla özel alan, devletten tamamen özerkleşmektedir. Nitekim burjuva toplumu, kapitalist pazar ekonomisinin gelişimi ile devletin kendi kendine başarılı bir şekilde işleyen pazara müdahalesini azaltması giderek güç kazanmış ve onun özel alanı artık özerk bir alan olarak teşekkül etmiştir²⁷². Burjuva toplumu bununla da yetinmeyerek kendi özel toplumsal kurumları vasıtasıyla cesur bir adım daha atarak devletin de aleniyet içerisinde yönetilmesi ve sonuçta denetlenebilmesi için doğrudan siyaseti etkilemeyi hedeflemiştir. Burjuva toplumunun bu aşaması, kamusal alanın olanaklarıyla devletin yönetimine doğrudan etki eden, kamuyu

²⁷⁰ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 67.

²⁷¹ ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 50.

²⁷² ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 85.

ilgilendiren politikalara yön verebilme kabiliyetini haiz olan bir güce karşılık gelmektedir²⁷³.

Özel alan ile devlet arasındaki ilişki ise hakları anayasal olarak güvence altına alınan, rasyonel bireylerin siyasal kamusal alanda yürüttükleri tartışmalar neticesinde uzlaşmaya varmaları üzerinden kurulacaktır. Bu açıdan kamusal alan, hem hakları içeren normatif hukuk kuralları manzumelerinin biçimlendirilmesini sağlar hem de burjuva sınıfının temel kaygılarından birisi olan kapitalist pazar ekonomisinin işleyişini garanti altına alacak şekilde burjuva toplumunun işleyişini düzenler. Kamusal alanın bu işlevi yerine getirebilmesinin en hassas noktalarından birisi ise kamusal alan üyelerinin sahip oldukları eleştirel ve rasyonel tutumdur. Kamusal alanın üyeleri, devleti denetleyen ve onun politikalarını doğrudan etkileyen bir toplumsal güç oluşturdukları takdirde siyasal kamusal alanın esas kurucu gücünü oluştururlar²⁷⁴. Bu bakımdan kamusal alan temelini hukuksal açıdan hakları güvence altına alınmış ve felsefi anlamda aydınlanmış, hür, rasyonel bireyden, bir diğer ifadeyle, devlete karşı özerkliğini garantilemiş özel alandan almaktadır. Kamusal alanın böylesine sıradışı bir işlevi üstlenmesindeki burjuva sınıfının sihirli dokunuşu tam da bu hususlardan kaynaklanmaktadır. Bu yüzden burjuva kamusal alanı, hem kendisine özgü bir tarihsellik ve ekonomik çıkar içermektedir hem de devletin otoritesini birtakım normatif ilkelere dayandırarak demokratik idealler doğrultusunda otoriteyi dönüştürebilme kudretine sahiptir.

Siyasal kamusal alanın devleti denetleyebilmesi ve siyasi kararlara etki edebilmesinin koşulu aleniyet ilkesinden geçmektedir. Bu açıdan bakıldığında modern devletin aleniyet ilkesine uygun işleyebilmesi için önceki dönemlerin sırlara, karmaşık saray dengelerine dayalı ve topluma kısıtlı bilgi veren iletişim yöntemlerini terk etmesi gerekmiştir. Meşruluğun kaynağı artık yurttaşların eleştirel tartışmalarının ürünü olan akıl yürütmeleri olduğundan, devletin de artık kararlarını eleştiren ve rasyonel akıl sahibi olan bir kamuoyunun önünde aleni bir

²⁷³ ONAT, a.g.e, s. 85.

²⁷⁴ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 67.

şekilde vermesi gerekmektedir²⁷⁵. Habermas, bu noktada, kamuoyu (“*öffentliche Meinung*”, “*public opinion*”) kavramına da özel bir anlam atfetmiştir. “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*” yapıtında, burjuva sınıfının kamusal işlevini tam manasıyla anlamasının kamuoyu kavramını billurlaştırabilmesi sayesinde olduğunu belirtmiştir²⁷⁶. Habermas, bu noktada, Kant’ın kamusal/aleniyet ilkesini hukuk ve tarih felsefesi açısından geliştirerek teorik olarak kavramın olgunlaşmasını sağladığını ve bu anlamda Kant’ın iletişimi ve eleştiriyi merkeze alan kamuoyu kavramını ilk kez kullanan düşünür olduğunu vurgular²⁷⁷.

Habermas’ın yorumuna göre Kant, aydınlanmayı aklın kamusal kullanımı olarak görmektedir²⁷⁸. Kant’ın aklın özel kullanımı ile aklın kamusal kullanımı arasında yaptığı ayırmadan yola çıkarak yine Kant’ın kamusal işlevi hem hukuk düzeninin ilkesi hem de aydınlanmanın yöntemi olarak ele aldığı belirten Habermas, insanlardan oluşan akıl yürüten kamusal topluluğun, siyasal işlev gören bir kamusal biçimi kazandığını ve bu burjuva kamusal işlevinin de kamuoyu oluşturmak olduğu sonucuna ulaşmaktadır²⁷⁹. Habermas, kamuoyu kavramı dolayısıyla kamusal işlevin hem tarihsel hem de normatif bir kategori olarak ortaya çıktığı tezini temellendirmektedir. Bu bakımdan burjuva kamusu kendine özgü koşulların yarattığı belli bir döneme özgü kategori olması bakımından tarihsel, prensip olarak mevcut monarşik siyasal rejimleri eleştirmesi ve denetlemesi bakımından normatiftir²⁸⁰.

“*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”nde Habermas, Kant’ın aydınlanmacı düşüncelerine paralel bir şekilde, kamusal/aleniyet ilkesi üzerinden yola çıkarak burjuva kamusunun, bilhassa kamuoyu kavramı dolayısıyla, İngiltere, Fransa ve Almanya’da tarihsel süreç içerisinde nasıl bir siyasal işlev kazandığının

²⁷⁵ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 68.

²⁷⁶ HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 179.

²⁷⁷ HABERMAS, a.g.e, s. 199-218.

²⁷⁸ HABERMAS, a.g.e, s. 202.

²⁷⁹ HABERMAS, a.g.e, s. 201-205.

²⁸⁰ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 90.

peşine düşmüştür²⁸¹. En öz haliyle, İngiltere’de kapitalist pazar ekonomisinin hakimiyetiyle beraber ticaret, sanayi ve finans burjuvazisinden teşekkül eden burjuva sınıfı kralın siyasal kararlarını etkilemek ve kendi çıkarlarını kabul ettirebilmek adına çeşitli kamusal topluluklar oluşturarak, parlamentoyu etkileyerek ve daha sonraları özellikle basın imkanlarını kullanarak güçlü bir kamuoyu oluşturmuşlardır²⁸².

Fransa’da ise 1789 Fransız İhtilali öncesinde özellikle Quesnay, Mirabeau ve Turgot gibi Fizyokrat düşünürler kamuoyunun oluşmasına önyak olmuş, bu yönüyle de Fransa’da siyasal düşünce üreten kamusal alanlar özellikle entellektüellerin öncülüğünde gerçekleşmiştir²⁸³. Özellikle Fransız İhtilali ile beraber kamunun siyasal işlevleri “*bir gecede*” yayılmış ve ardından tüm Kıta Avrupası çapında genişlemiştir²⁸⁴. Habermas’a göre, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’ni iktibas etmiş olan 1791 tarihli Anayasa’nın 11. maddesi ile kamunun bütünlüğü tamamlanmıştır²⁸⁵.

Almanya’da aristokrasinin etkinliğini hala yoğun bir şekilde devam ettirmesi, Alman aristokratlarının burjuva entellektüelleriyle ilişki kurmamaları gibi sebeplerle Almanya’nın kamuoyu oluşturma tecrübesi hem İngiltere’den hem de Fransa’dan oldukça farklılaşmış olup Almanya’da tacirler ile tahsilli kimseler burjuva olarak değerlendirilmiştir ve siyasal düşünce üreten kamusal alanlar yine bu kimselerin bir araya geldikleri özel buluşmalardan doğmuştur²⁸⁶.

Neticede 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren burjuva sınıfının çıkarları toplumun genel çıkarlarıyla çok büyük ölçüde örtüşmüştür. Burjuva kamusal alanına katılım sağlayan bireylerin eleştirel ve rasyonel akıl yürütmeleri

²⁸¹ HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 179-199.

²⁸² HABERMAS, a.g.e, s. 135-148. Ayrıca bkz. ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 80-82.

²⁸³ HABERMAS, a.g.e, s. 148-155. Ayrıca bkz. ONAT, a.g.e, s. 82-84.

²⁸⁴ HABERMAS, a.g.e, s. 152-153.

²⁸⁵ HABERMAS, s. 153. Yine aynı yerde, 1791 Anayasası’nın ilgili hükmü şu şekilde belirtilmiştir: “*Düşünce ve fikirlerin özgürce açığa vurulması, insanın en değerli haklarından biridir. Bu nedenle herkes, yaşayla belirlenmiş durumlarda bu özgürlüğün kötüye kullanılmasından sorumlu olmak kaydıyla, serbestçe konuşabilir, yazabilir, basın faaliyetlerinde bulunabilir.*”

²⁸⁶ HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 153-154. Ayrıca bkz. ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 84.

sonucunda müzakereyle üzerinde mutabık kalınan siyasi meseleler hem devletin siyasi politikalarını etkilemiş hem de devleti denetlemiştir. Bu sayede burjuva sınıfının çıkarları bir anlamda genel yarara ulaşılmasını da sağlamıştır. Burjuva sınıfı, devlet aygıtı içerisinde bir makam sahibi veya yönetici olmaktan öte, ileri sürdükleri fikirlerin ve çıkarlarının bizatihi siyasi karar alma süreçlerine ve politika yapımına tesir etmesini hedeflemiştir. Burjuva sınıfı bu hedefine erişmek için kendi tarihsel koşulları içerisinde siyasi kamusal alanı yaratmış, böylece aleniyeti sağlayarak denetim ilkesiyle (“*Publizität*”, “*publicity*”) devlet karar ve eylemlerinin kamusal kılınması gerektiğini savunarak mevcut siyasi iktidarın doğasını değiştirmiştir²⁸⁷.

Bu noktada burjuva kamusal alanı, 18. yüzyılın sonlarından itibaren kamuoyu kavramını geliştirerek siyasi meseleler hakkında muhakeme gücünü ve eleştirel akıl yürütme süreçlerini normatif bir zemine yerleştirmiştir. Habermas, yurttaşların genel yarara dair siyasi meseleler hakkında kamusal bir gövde oluşturabilmeleri için toplanma, örgütlenme, kanaatlerini ifade etme ve yayınlama özgürlükleri gibi kamusal alanla bağlantılı birtakım temel haklarının mutlak surette hukukla güvence altına alınması gerektiğinin de altını çizmektedir²⁸⁸. Bu şekilde kamusal aklın iletişime ve eleştirel düşünceye dayanması sayesinde kamuoyu, siyasi işlev kazanmış ve devlet erkinin, sivil toplumun talepleri ile geresinimlerini karşılaması için bir aracılık ortamı sağlamıştır. Kısacası Özbek’in ifade ettiği şekilde; kamuoyu, yurttaşların temel meseleler hakkında özgür söylem ve eşit katılım yoluyla oluşturdukları eleştirel kontrol ve dönüştürme mercii haline gelmiş ve bu sayede kamusal alan, adalet ve özgürlük mücadelelerin verildiği, ortak fikirlerin üretildiği, siyasi iktidarın meşruluğunun artık kamusalığa/aleniyete, iletişimsel akla dayandırıldığı, rasyonelleştirildiği alan haline gelmiştir²⁸⁹.

²⁸⁷ HABERMAS, “*Kamusal Alan*”, s. 99.

²⁸⁸ HABERMAS, “*Kamusal Alan*”, s. 95.

²⁸⁹ ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 59.

2.4.2 Habermas'a Göre Burjuva Kamusal Alanın Dönüşümü

2.4.2.1. Yeniden Feodalleşme: Kamusal ve Özel Alan Ayrımının Bulanıklaşması

Habermas, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa'da görünürlük kazanan burjuva kamusal alanının, kapitalist sistemin belki de ilk büyük uluslararası finansal krizi olan ve arz-talep dengesinde yaşanan büyük bir bozulma sonucu 1873'te başlayan Büyük Depresyon ile beraber sona erdiğini belirtir²⁹⁰. Habermas'ın kamusal alan üzerine ikinci önemli analizi işte bu süreçle bağlantılıdır. Söz konusu tarihsel sürecin sonunda burjuva kamusal alanı dönüşüme uğramıştır. Habermas da bu süreçte gerçekleşen dönüşümün toplumsal koşullarını eleştirel biçimde inceleyerek kapitalizmin kendi yapısı içerisinde gerçekleşen gelişmeler ışığında burjuva kamusunun ve kamusal alanın artık nasıl içerik kazandığının izini sürmüştür.

Ulus devletinin sınırları içerisinde örgütlenen ticarete dayalı kapitalist serbest pazar ekonomisinin yerini gelişen sanayileşme ile sermayenin uluslararasılaşması sonucunda tekelleri sanayi kapitalizmine bırakması ve bu yeni ekonomik sistemin sivil toplumda yarattığı sorunların refah devletinin ("*Sozialstaat*", "*welfare state*") ortaya çıkmasına sebep olması kamusal ve özel alan ilişkilerini yeniden biçimlendirmiştir. Sanayi toplumunun tekelleri kapitalizminin beraberinde getirdiği sorunlar yeni hukuki ve sosyal ilişkilerin doğmasına sebep olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nde tröstler, Almanya'da ise anonim şirketler olarak ortaya çıkan yeni sermaye grupları karşısında yeni kanunların çıkarılması gecikmemiştir²⁹¹.

Artık liberalizmin ilk dönemine özgü özel ve kamu hukuku düzenlemeleri yeni toplumsal ve ekonomik ihtiyaçlara cevap veremez hale gelmiştir. Habermas'a göre o zamana kadar özel alan içerisine hapsedilmiş olan çatışmalar adeta davetsiz misafir olarak kamusal alana girmeye başlamış, gereksinimlerini

²⁹⁰ HABERMAS, "*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*", s. 253.

²⁹¹ HABERMAS, "*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*", s. 253.

kendi kendine yöneten bir pazarla karşılayamayan çeşitli gruplar devletin hukuki düzenlemeler yoluyla müdahalede bulunmasını talep etmiştir²⁹². Dolayısıyla burjuvanın kamusal alanı artık eleştirel tartışmanın ve mutabakata erişmenin alanı olmaktan çıkarak çeşitli toplumsal grupların birbiriyle çatışan özel çıkarlarının ve bu doğrultuda devlete yönelttikleri taleplerinin gölgesinde kalır.

Onat'ın analizine göre 19. yüzyılın sonlarından itibaren sermayenin biçim değiştirmesi, müdahale ilişkilerinin oluşması, devletin toplumsal ilişkilere müdahil olmasının zorunlu hale gelmesi ve toplumun da devlete bağımlı hale gelmesi süreçleriyle birlikte kamu yararının kamusal unsuru ile özel hukukun unsurları birbirleriyle kaynaşmıştır²⁹³. Nitekim Habermas'ın da vurguladığı şekliyle kamu hukukunun unsurlarıyla özel hukukun unsurları artık kesin bir şekilde ayrıştırılmayacak kadar iç içe geçmiştir²⁹⁴. Buna bağlı olarak refah devleti olarak yapılanmış sanayi toplumunda artık ekonomik ve sosyal haklar olarak adlandırılan normların hukuk dünyasına girmesi zorunluluk haline gelmiştir. Söz gelimi iş hukukunun tipik bireysel iş sözleşmelerinin yanında işçilerin kolektif olarak haklarını güvence altına alan toplu iş sözleşmeleri, bireyler kamusal taleplerini kolektif olarak temsil ettirmek ve duyurmak zorunda olduklarından örgütlenme hakkına dair yeni hak kategorileri ortaya çıkmış, kiraya veren karşısında kiracıyı hukuki olarak güçlü kılan kayıtlar kira sözleşmelerine girmiş, tüketiciler de aynı şekilde sözleşmesel ilişkilerde güçlü tarafa karşı yasal koruma altına alınmıştır²⁹⁵.

Üstelik hukuk dünyasındaki gelişmeler bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Devlet, özel ekonomik ilişkilerin genel çerçevesini düzenleyecek yasal düzenlemeler yapmakla beraber bizzat üretici veya aracı olarak kapitalist ekonomik ilişkilerin aktörü haline gelmiştir²⁹⁶. Refah devleti, çeşitli toplumsal grupların devlete yönelttikleri ihtiyaçların karşılanması için birtakım hizmetleri üstlenmek durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak bunların bir kısmını kapitalist

²⁹² HABERMAS, “*Kamusal Alan*”, s. 100.

²⁹³ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 92.

²⁹⁴ HABERMAS, “*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*”, s. 262.

²⁹⁵ HABERMAS, “*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*”, s. 262-263.

²⁹⁶ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 82.

piyasanın ekonomik aktörü olarak kendisi üstlenirken bir kısmı ise büyük şirketler veya başkaca örgütler tarafından üstlenilmiştir. Bu noktada çoğu zaman devlet özel şirketler, girişimciler ve korporasyonlarla kamu hukukunun sınırlarını aşarak yarı resmi özel hukuk ilişkilerine girmek zorunda kalmıştır²⁹⁷. Neticede özel hukuk kamulaştırılırken kamu hukuku da özelleştirilmiştir.

Habermas'ın işaret ettiği üzere, sermaye hareketlerinin belirli sermaye odaklarında yoğunlaşması ve devletin müdahaleci politikalarıyla beraber, devletin toplumsallaşması, toplumun da devletleşmesi süreciyle yeni bir alan ortaya çıkmış, fakat bu alan ne tamamen özel hukuka ne de kamu hukuku alanıyla eklemlenebilmiştir. Habermas, kamusal ve özel alanların yeniden birbirinin içine geçmesiyle birlikte devletin meta piyasası ve toplumsal emek alanında belirli müdahaleci görevler üstlenmesi, diğer yandan toplumsal alandaki örgütlerin (özellikle büyük sermaye sahibi ve tekel konumundaki şirketlerin) de birtakım siyasal işlevler üstlenmesi sonucunda kamusal alanın bir tür “*yeniden feodalleşme* (“*Refeudalisierung*”, “*refeudalization*”) olgusuyla karşı karşıya kaldığını iddia etmektedir²⁹⁸.

Esasında Habermas'ın yapısal dönüşümden kast ettiği işte bu yeniden feodalleşme sürecidir. Tıpkı Orta Çağ'da olduğu gibi kamusal ile özel alan arasında artık bir ayrım kalmamaya başlamıştır. Özel alan devletin müdahalesine tâbi tutulurken devlet erkinin alanına giren meselelere de özel alanın, bilhassa mal mübadelesi ve toplumsal emek alanının, kısaca ekonomik alanın, müdahalesine açık hale gelmiştir. Böylesi koşullar altında burjuvanın siyasal kamusal alanı dönüşüme, belki daha doğrusu sönümlenmeye mahkum olmuştur.

Calhoun'un ifade ettiği şekilde, özel kurumların artarak kamusal güce kavuşmaları, diğer taraftan devletin giderek özel alana nüfuz etmesi sonucunda bir zamanlar ayrı alanlar olan kamusal ve özel artık birbirine geçmiş (“*interlocked*”) ve aralarındaki ayrım bulanıklaşmıştır. Söz konusu ayrımların bulanıklaşmasıyla

²⁹⁷ HABERMAS, a.g.e, s. 265.

²⁹⁸ HABERMAS, a.g.e., s. 252. Ayrıca bkz. HABERMAS, “*Kamusal Alan*”, s. 101. Benzer yönde bkz. CALHOUN, “*Introduction: Habermas and the Public Sphere*”, s. 21. ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 101. ZABCI, a.g.e, s. 79. ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 94.

özel alanın unsurları olan aile ve ekonominin özerkliği ortadan kalkmaya başlamış ve kamusal alana eşit ve özgür bireyler olarak katılan kimseler arasındaki eşitsizliklerin özel alandan kaynaklandığının farkına varılmıştır²⁹⁹. Tekelci sanayici kapitalist evrede ekonomik anlamda eşitsizlikler giderek artmış ve şehirlerin artan nüfusuyla beraber sınıfsal ayrımlar sivil toplum içerisinde daha fazla görünür hale gelmiştir.

Habermas'ın ifadesiyle kamusal meselelerin halledilmesi eşit bireylerarası eleştirel tartışmaların sonucunda varılan konsensüs sonucunda değil, toplumsal örgütlerin devletle sürdürdükleri çıkarı dayalı pazarlıklarla çıkarların uzlaşımıyla ("*compromise*") çözümlenmektedir³⁰⁰. Dolayısıyla kamusal alanın ana ekseninde yer alan rasyonel ve eleştirel müzakerenin yerini artık pazarlıklar ve tavizler almıştır. Kamusal alan çıkarların ve pazarlıkların rekabet ettiği bir zemine dönüşmüştür. Calhoun'un tespitine göre, bundan sonra siyasal meselelerin halledilmesi doğrudan siyasi partilere, kamu bürokrasisine, özel çıkar gruplarına ve özel sektörün bürokratlarına bırakılmıştır³⁰¹. Bürokrasinin siyasal yaşamda belirleyici konuma gelmesi ve teknokratik siyaset anlayışının kök salması eleştirel kamusal alanın giderek kaybolmasına yol açarak modern toplumun tüm kurumlarıyla dönüşmesine sebep olmuştur³⁰².

Diğer taraftan devlet ile sivil toplum arasında yaşanan bu dönüşümler aile kurumunda da köklü değişikliklere sebep olmuştur. 18. yüzyılın ortalarından itibaren özel alanı oluşturanlar aile ve ekonomik pazar ilişkileri, 19. yüzyılın sonlarında özel alanda sadece mahrem dünyasıyla aile kalmıştır. Habermas, aile kurumunun üretim süreçlerinden tamamen koparıldığını, ailenin gittikçe özel, çalışma ve iş dünyasının³⁰³ ise gittikçe daha kamusal hale geldiğini

²⁹⁹ CALHOUN, "Introduction: Habermas and the Public Sphere", s. 21.

³⁰⁰ HABERMAS, "Kamusal Alan", s. 101.

³⁰¹ CALHOUN, a.g.e, s. 22.

³⁰² ZABCI, "Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı", s. 78.

³⁰³ Eserinde Habermas, "örgütlenme dünyası" kavramını kullanmaktadır. Bu kavramla Habermas'ın genel olarak çalışma, sermaye gibi kısaca iş dünyası ilişkilerini kastettiği "Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü" eseri boyunca anlaşılmaktadır. Ayrıca çalışmanın sonraki bölümlerinde iş dünyası kavramına yer verildiğinden yeknesaklık sağlanması kaygısıyla bu kısımda da iş dünyası kavramı tercih edilmiştir.

belirtmektedir³⁰⁴. Bir önceki yüzyılın aile mülkiyeti üzerine temellendirildiği ekonomik ilişkiler yerini bireysel gelire bırakmıştır. Refah devleti olgusunun da hastalık, işsizlik, yaşlılık ve ölüm gibi hallerde hukuk yoluyla koruyucu önlemler alması da ailenin geleneksel işlevini dönüştürmüştür³⁰⁵. Tüm bunların sonucunda özel alan, ailenin pek çok geleneksel işlevinden arındırılarak çekirdek aile formatına gelmesiyle içeriği boşaltılmış mahrem bir dünyaya, boş zamanın geçirildiği ve iş dünyasında elde edilen gelirin harcanarak tüketimin yapıldığı bir konuma gelmiştir.

2.4.2.2. Görünüşte Bir Kamusalılık ve Rıza Mühendisliği Olarak Kamuoyu

Habermas, kamusalılıkta yaşanan dönüşümün izini sürerken kamusalılığın koşullarını sağlayan kurumları da mercek altına almıştır. Kamusal alanda rasyonel ve eleştirel bir şekilde akıl yürüten özel şahısların kültür dünyası 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ailenin içerisine sızan toplumsal güçler sebebiyle dönüşüme uğramıştır. Habermas, bu süreçte kültürel akıl yürüten kamusal toplulukların etkinliklerinin kapitalizmin piyasa kuralları tarafından istila edildiğini ileri sürmüş ve akıl yürütme faaliyetinin yerini tüketim faaliyetinin aldığı tespit etmiştir³⁰⁶. Zabcı'nın analizine göre, burjuva ailesinde yaşanan yapısal dönüşümle beraber aileye yönelik çıkarılan yazınsal içerikli dergiler yerini reklamcılığa ve mali konulara yönelik magazinelere bırakmıştır³⁰⁷. Yine bir önceki yüzyılın edebi kamularının bireyin dünyasını aydınlatan, onun soyut ve genel bir insanlık kavramıyla tanışmasını sağlayan yayıncılık faaliyetleri yerini kitle

³⁰⁴ HABERMAS, “*Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 266.

³⁰⁵ ZABCI, a.g.e, s. 84.

³⁰⁶ HABERMAS, a.g.e, s. 277.

³⁰⁷ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 85. Burjuva ailesinde yaşanan yapısal dönüşüm kendisini anayasa metinlerinde de göstermeye başlamıştır. Buna örnek olarak 1848 Fransız Anayasası'nı göstermek mümkündür. Akad, Dinçkol ve Bulut'un altını çizdiği üzere, 1848 Anayasası'nın Başlangıç Bölümü IV. maddesi Cumhuriyet'in dayandığı ilkelerin özgürlük, eşitlik, kardeşlik olduğunu belirtmekle beraber aynı hükmün devamında bu ilkelerin esasının aile, çalışma, mülkiyet hakkı ve kamu düzenine dayandığını belirtmektedir. Dolayısıyla aile sosyolojik olarak toplumdaki grupların öncüsü ve sembolü olarak kabul edilmekle beraber anayasal düzeyde zikredilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. AKAD, DİNÇKOL, BULUT, “*Genel Kamu Hukuku*”, s. 268-270.

iletişim araçlarına bırakmıştır. Habermas'a göre “*Kitle iletişim araçlarının yarattığı dünya sadece görünüşte kamusaldir*”³⁰⁸.

Yeni ortaya çıkan gazetecilik anlayışı artık daha çok gündelik olaylar ve gelişmeler hakkında yayın yapmaya yönelmiş, nitelikli, kamusal akıl yürütmeye hizmet eden siyasal haberler ise gazetelerde arka planda yer almaya başlamıştır³⁰⁹. Sürecin sonunda, kültürün bir tüketim nesnesine, akıl yürüten ve eleştirel düşünen kamunun da kültür tüketici kamuya (“*the culture-consuming public*”) dönüşmesine neden olmuştur. Kitlesele olarak tüketime yönelimin artmasıyla beraber genel yarar nosyonu ortadan kaybolmuş, kamusal alan artık ortak zeminini kaybetmiş ve böylece kamusal alan topyekun bir şekilde dönüşmüştür³¹⁰.

Bu dönüşümler, kapitalist ekonominin devamlılığının sağlanması adına, tüketim davranışlarını pekiştirme işlevini yerine getiren bir kamusal alan anlayışının doğmasına sebep olmuştur. Bu dönemde yayıncılık faaliyetlerini yürüten kuruluşların ticarileşerek belirli bir azınlığın kontrolüne geçmesiyle kamusal alan, reklam yayınlarının istilasına uğramış ve zamanla reklamın kapitalist ekonomide siyasal bir fonksiyon üstlenmesi halkla ilişkiler (“*Öffentlichkeitsarbeit*”, “*public relations*”) faaliyetleri aracılığıyla sağlanmıştır³¹¹. Habermas, kamusal alanın geçirdiği dönüşümü analiz ederken bu noktadan itibaren görüşlerini Frankfurt Okulu’nun kültür endüstrisi ve kitle toplumuna dair çözümlemelerine iyice yakınlaştırmaktadır.

Nitekim Adorno ve Horkheimer’in kültür endüstrisi kavramına ilişkin temel kaygıları da gündelik hayatın ticarileşmesine ve tekeli kapitalizmin tasfiye ettiği bireyin tüketiciye, tüketicilerin de araştırma kurumları bakımından basit birer istatistik malzemesine dönüşmesine dayanmaktadır³¹². Dahası kültür

³⁰⁸ HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 291.

³⁰⁹ HABERMAS, a.g.e, s. 289.

³¹⁰ CALHOUN, “*Introduction: Habermas and the Public Sphere*”, s. 23-25.

³¹¹ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 96.

³¹² ÖZÇETİN, “*Kitle İletişim Kuramları: Kavramlar, Okullar, Modeller*”, s. 174-175. Benzer yönde Yaylagül’e göre, Adorno ve Horkheimer, teknolojik gelişmeler sonucunda kültürün ve endüstrinin iç içe geçmesiyle kültür alanına tekellerin hâkim olmaya başladığını söylemektedir. Söz konusu tekeli durumu ise kültür ürünlerinin metalaşarak fetiş karakterine bürünmesine sebep

endüstrisi, bireyleri devamlı olarak nesneleştirmekte, bireyin sorgulama özgürlüğünü sınırlandırmakta ve bu süreçte reklam teknikleri aracılığıyla modern bireyler eleştiri karşısında duyarsızlaşmaktadır³¹³. Egemen çevrelerce yönlendirilen kültür endüstrisi, konformist kitle kültürü yoluyla bireylerin bilinçlerinde tahakküm kurmakta, insanların eğlenceye odaklanmasını sağlayarak onları eyleme değil daimi bir şekilde tüketime yönlendirmekte ve uysal yurttaşlar inşa etmektedir³¹⁴. Sürekli tüketim baskısı altında yalnızca birer tüketici olarak değerlendirilen bireyler edilgenleştirilmekte, yönlendirilmekte ve kontrol altına alınarak rasyonel ve eleştirel düşünce üretmez hale gelmektedir³¹⁵.

Diğer taraftan kültür endüstrisi sayesinde kamusal alanın reklamcılık faaliyetlerine eklenmesiyle birlikte kişilere tüketici olarak hareket etmeleri bariz bir davranış tarzı olarak dayatılmıştır³¹⁶. Zabcı'nın Habermas okumasına göre, basının ticarileşmesiyle beraber kamusal alanın bir reklamcılık alanına dönüşmesi, kapitalizmin pazar anlayışına ait ilişkiler ağının kamusal alanda hâkim olmaya başlaması anlamına gelmektedir³¹⁷. Dolayısıyla reklamcılık yoluyla kamusal alan, kapitalizmin ekonomik değerleri ve ilişkiler ağının istilasına açık hale getirilmiştir. Kültür endüstrisinin beraberinde getirdiği reklamcılık ve halkla ilişkiler yöntemleriyle insanlar kapitalist sistemle bir anlamda uyumlulaştırılmıştır, tüketime güdülendirilmiş ve sistemi sorgulamamaları sağlanmıştır.

Böylece reklam endüstrisi, kitle medyası ve manipülatif psikolojik bilimlerin kullanılmasıyla kitle içerisinde sahte bilinç yaratılarak bireyler

olmuştur. Bu süreçte kültür endüstrilerini oluşturan medya şirketleri kapitalizmle bütünleşerek rasyonelitenin yerini pragmatizmin ve eğlencenin almasına sebep olmuştur. Neticede bireyler basit birer tüketici ve izleyici konumuna indirgenerek pasif bir kitle yaratılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Levent YAYLAGÜL, “*Kitle İletişim Kuramları: Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar*”, Dipnot Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2021, s. 100-102.

³¹³ Ayşegül Yaman KURT, “*Adorno ve Horkheimer’in Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme*”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, İstanbul, 2009, s. 50-51.

³¹⁴ Emel ARIK, “*Dijital Mahremiyet: Yeni Medya ve Gözetim Toplumu*”, Literatürk Academia Yayınları, 1. Baskı, Konya, 2018, s. 87.

³¹⁵ KURT, “*Adorno ve Horkheimer’in Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme*”, s. 98.

³¹⁶ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 91.

³¹⁷ ZABCI, a.g.e, s. 89-90.

tüketicilikle körleştirilir; eleştirel düşünce üretmesi ve siyasal karar alma süreçlerine katılımı imkansız hale gelir³¹⁸. Gerçekten kamusal alan artık sadece görünürde kamusaldır, fakat kamusal alanın içeriğini artık özel çıkarlar temelinde örgütlenen, ticari kaygıları olan sermayedarlar belirlemektedir. Tüm bu dönüşümlerle beraber basın, bundan sonra, siyasal meseleler hakkında rasyonel ve eleştirel tartışmaları yaymaya değil bizzat tartışmanın kendisini biçimlendirme işlevini yerine getirecektir³¹⁹.

Bu noktadan sonra Habermas'a göre kamusal alan, büyük örgütlerin görünüşte bir kamusallık gösterisiyle ("*demonstrative Publizität*", "*demonstrative publicity*") kitlelerden en azından plebisitvari bir destek almayı sağlayacakları bir alana dönüşmüştür³²⁰. Tam da bu sebeple Calhoun'un çıkarımına göre kamusal alan, bağımsız ve eleştirel bir şekilde oluşan kamuoyunun taleplerine uygun olarak değil de artık devlet bürokrasisi ve şirket aktörlerinin egemen oldukları sistemin ihtiyaçlarına uygun fikirleri kitlelere aşılıyarak kendi meşruiyetlerini geliştirebilmelerinin ortamı haline gelmiştir³²¹. Bu bağlamda reklamlar, kitle iletişim araçları vasıtasıyla sözde kamuoyu oluşturma süreçlerine etki etmeye başlamış ve merkezî görevi görünürde mutabakatın sağlandığının yayılmasını hızlandırmak için rıza mühendisliği işlevini üstlenmek olmuştur³²². Reklamların böylesine siyasal bir fonksiyon üstlenmesi halkla ilişkiler çalışmaları sayesinde gerçekleşmektedir.

³¹⁸ ARIK, "*Dijital Mahremiyet*", s. 88-89.

³¹⁹ ZABCI, "*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*", s. 90.

³²⁰ HABERMAS, "*Kamusal Alan*", s. 101. Benzer yönde Murat Özbank da bir yönetimin demokratik sayılabilmesinin yolunun siyasal erkin akış yönüne bağlı olduğunu belirtmektedir. Eğer akış, kamusal alanda eşit ve özgür vatandaşlar arasındaki iletişim süreçleri sonucunda ortaya çıkan kamuoyundan başlayarak parlamentoya oradan da yürütme organlarının idari erkine doğru bir yönde ilerlerse vatandaşların kendi kendilerini yönetmelerinden bahsedilebilir. Oysaki akış idari erkten kamuoyuna doğru bir yönde gerçekleşirse bu durum "erk reflüsü" olarak nitelendirilir ve bu model anti demokratik özellikler gösterir. Habermas'ın belirttiği gibi kamusalılık gösterisinden ibaret hale gelen kamusal alan, yalnızca kitlelerden plebisit benzeri destek alınacak bir role indirgenirse; Özbank'ın işaret ettiği "erk reflüsü" olgusu ortaya çıkar ve vatandaşların siyasal özerkliğini tehdit eden anti demokratik bir yönetim modeli söz konusudur. Daha fazla bilgi için bkz. Murat ÖZBANK "*Jurgen Habermas*", içinde "*Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e*", ed. Ahu TUNÇEL ve Kurtul GÜLENÇ, Doğu Batı Yayınları, 4. Basım, Ankara, 2021, s. 726-727.

³²¹ CALHOUN, "*Introduction: Habermas and the Public Sphere*", s. 26.

³²² HABERMAS, "*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*", s. 321-322.

Tüm bunlarla beraber siyasal karar alma süreçleri de devlet bürokrasisi ile özel çıkarı dayanan örgütlerin arasında bir pazarlığa indirildiğinden aleni bir tartışmanın yapılmadığı şartlarda alınan kararların topluma bir şekilde benimsetilmesi gerekmektedir. Bu sebeple devlet de aldığı siyasal kararları halkla ilişkiler metotlarını kullanarak topluma sunar, plebisitvari bir şekilde onların onamını almaya çalışır. Diğer taraftan siyasal karar alma süreçlerinde yaşanan dönüşüm süreci içerisinde parlamentolar da işlevini kaybetmiştir. Habermas'a göre parlamentolar da artık birer gösteri heyetine dönüşmüştür, çünkü kapalı kapılar arkasında yapılan pazarlıklar neticesinde alınan siyasi kararların parlamento tarafından onanması biçimsel bir hüküm niteliğini taşımaktadır³²³.

Kamusallığın yapısal dönüşüme uğradığı süreçte, artık siyasi partiler ve onların aktörleri toplumun tercihlerini yönlendiren kurumlar olarak siyasal iradeyi belirlemektedir. Siyasi partilerin siyaset yapım süreçlerine egemen olması ve devlet ile toplumun iç içe geçmesi sebebiyle artık siyasal kamusal alanın tüm maddi koşulları da ortadan kalmıştır³²⁴. Yurttaşların doğrudan kamusal alan vasıtasıyla siyasete katılması artık mümkün değildir. Yurttaşlar, siyasal taleplerini siyasi parti örgütlenmesine devretmek zorunda kalarak sadece ihtiyaçlarını ve mesleki taleplerini dile getirebilecek bir konuma gelmişlerdir³²⁵. Dolayısıyla parlamento ve siyasi partilerin yapmış oldukları sözde siyaset kamusal alandan tamamen kopmuştur. Bu kurumların siyasal karar alma süreçlerine dair tüm yapıp ettikleri toplum önünde birer gösteriye dönüşmüştür.

Kamusal tartışmadan, eleştirellikten ve müzakere süreçlerinden tamamen uzak, kapalı kapılar arkasında yapılan pazarlıklar neticesinde çıkar uzlaşmalarıyla alınan kararların topluma sunulması ise yukarıda açıklanan kitle iletişim araçları aracılığıyla reklam ve halkla ilişkiler faaliyetleri dolayısıyla gerçekleşmektedir. Bir zamanlar kamusal topluluğun sahip olduğu aleniyet ilkesi, rasyonelliğin, eleştirel düşüncenin ve genel yarara ulaşmanın ilkesi konumundayken; artık basın kuruluşları, kamu bürokrasisi, siyasi partiler ve şirketlerden çeşitli özel çıkar

³²³ HABERMAS, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, s. 338.

³²⁴ CALHOUN, “*Introduction: Habermas and the Public Sphere*”, s. 27.

³²⁵ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 98.

gruplarına kadar kurumların sözde kamuoyu desteğini aldıkları bir gösteri sahnesinin ilkesine dönüşmüştür. Habermas bu olguyu yeniden feodalleşme olarak nitelendirmektedir:

“Modern Publicity (aleniyet) feodal Publicness’le (umumilik, halka açıklık) pekala akrabadır. Public relations (halkla ilişkiler) esasında public opinion’a (kamuoyu) değil, reputation (tanınma, şöhret) anlamında opinion’a ilişkindir. Kamu, mensuplarının önünde prestij geliştirilen bir hükümdar sarayı haline gelir; bu topluluğun içinde eleştiri geliştirilemez artık” biçiminde ifade ettiği şekilde bu olgu apaçık bir “yeniden feodalleşmeden³²⁶.”

Dolayısıyla Orta Çağ’ın feodal toplumunda senyör ve lordların siyasal iktidarlarını tebaası önünde çeşitli sembol, ritüel ve davranış kodlarıyla sunması gibi; tekelci sanayi kapitalizminin modern döneminde de çeşitli çıkar gruplarının gizlilikle yürüttükleri pazarlık süreçleri sonucunda uzlaşımın aldıkları kararlara dair kitle iletişim araçlarıyla yaratılan sözde kamuoyu desteği tüketici konumuna indirgenen toplum önünde alınmış olur. Böylece Habermas’ın “yeniden feodalleşme” olarak kavramsallaştığı süreç de tamamlanmaktadır.

2.4.3. Habermas’ın Söylemsel Kamusal Alan Modeli

2.4.3.1. Söylemsel Kamusal Alanın Normatif Yapısı ve Teorik Temelleri

“Kamusal alanın Yapısal Dönüşümü” yapıtından sonra Habermas, ileri kapitalizm ile demokrasi teorisi arasındaki çelişkili ve gerilimli ilişkiyi incelemeye devam etmiştir. Bununla beraber Habermas’ın özellikle 1970’lerden itibaren çalışmaları tarihsel metodolojiden öteye geçerek daha çok ileri kapitalist dönemde liberal demokrasinin meşruiyetinin nasıl sağlanabileceğine dair felsefi sorgulamalara yoğunlaşmıştır. 1975 tarihli “*Meşruiyet Krizi*”, orijinal adıyla “*Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*”³²⁷, 1981 tarihli “*İletişimsel Eylem*

³²⁶ HABERMAS, “Kamusal alanın Yapısal Dönüşümü”, s. 331.

³²⁷ Jürgen HABERMAS, “*Legitimation Crisis*”, (çeviren: Thomas McCarthy), Polity Press, 2. Edition, Cambridge, 1992.

Kuramı”, orijinal adıyla “*Theorie des kommunikativen Handelns*”³²⁸ ve 1992 tarihli “*Olgular ve Normlar Arasında*”, orijinal adıyla “*Faktitat und Geltung*”³²⁹, isimli çalışmalarında Habermas, pozitivistimin eleştirisinden yola çıkarak ileri kapitalizmin meydana çıkardığı meşruiyet sorunlarını neo-Kantçı bir felsefi perspektifle yeniden yorumlamış ve çıkış yolunu evrensel olarak insanların iletişimsel rasyonalite potansiyeli ile müzakereci demokrasinin normatif ilkesi olarak liberal demokratik hukuk devletinde bulmaya çalışmıştır. Habermas’ın söz konusu üç eserini de her yönüyle incelemek ve onun düşünce dünyasındaki birbirine eklemlenen dönüşümleri takip etmek bu çalışmanın sınırlarını şüphesiz açacaktır. Bu nedenle daha çok ilerleyen yıllarda Habermas’ın kamusal alan hakkındaki düşüncelerinde nasıl bir gelişme yaşandığının bu kısımda genel bir fotoğrafını çekmek çalışmanın bütünlüğü ve kapsamı açısından daha faydalı olacaktır.

Habermas burjuva kamusal alan modelininin normatif yönlerini esas alarak artık ileri kapitalist koşullarda demokratikleşmenin ve siyasal özgürleşmenin imkanlarını ve sınırlarını belirleme çabası içine girmiřtir³³⁰. Habermas bu aşamada, eleştirel ve zgr bir tartışma ortamının sağlanması ve bu tartışma ortamının demokratikleşmeyi nasıl olumlu etkileyebileceği hakkında normlara ve prosedürlere önem vermektedir. Bir başka ifadeyle kamuoyunun oluşabilmesi için akla dayalı olarak yapılan tartışmaların gerçekleşebilmesini sağlayacak birtakım toplumsal ve hukuki normlar ile bu müzakere süreçlerinin yürütülebilmesi, ardından da sonuç doğurabilmesi için bazı demokratik prosedürlere ihtiyaç vardır. Bu noktada Habermas, geliştirmiş olduğu özgün iletişim kuramı ile kişilerin birbirleriyle kurdukları iletişimin rasyonaliteyle olan bağlantısını sorgulamaya başlamıştır. Habermas burjuva kamusal alanında, iletişimsel akılcılık içinde insanların birtakım evrensel ve tarihlerst iletişim kapasitelerinin açığa çıktığı bir tartışma ortamı yaratıldığını ve demokratik

³²⁸ Jürgen HABERMAS, “*İletişimsel Eylem Kuramı*”, (eviren: Mustafa Tüzel), Alfa Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul, 2019.

³²⁹ Jürgen HABERMAS, “*Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*”, (eviren: William Rehg), The MIT Press, 2. Edition, Cambridge, 1996.

³³⁰ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 100.

toplumsal uzlaşımın gerçekleşmesinin vazgeçilmez unsurunun bu iletişimsel akılcılık olduğu sonucuna varmıştır³³¹.

Neticede söylemsel kamusal alan, normlar ve prosedürlerle güvence altına alınan bir düzen içerisinde insanların öznelerarası bir şekilde kendi rasyonelitelere dayanarak eşit ve özgür şartlar altında iletişimsel eylem içinde oldukları ve bu öznelerarası iletişimsellik aracılığıyla siyasal katılımın sağlandığı demokratik bir ortama karşılık gelmektedir. Benhabib'e göre dönüşüme uğramış bu çağdaş kamusal alan anlayışı, demokratik prosedürlerin yaratılması, yani genel toplumsal normlar ile kolektif siyasal kararlardan etkilenen herkesin bunlar üzerinde söz hakkı sahibi olması, olarak anlaşılmalıdır. Kısaca bu anlayışta kamusal alan artık söylemi ("*Diskurs*", "*discourse*") merkeze alacaktır. Bu sebeple kamusal diyalog, genel toplumsal norm ve siyasal kararlara karşı tarafsız olmaktan değil bunlar hakkında pratik söylem üretmekten geçmektedir³³².

Modern toplumları, siyasal kararların tek bir merkezden alındığı şekilde yönetmek ve bu kararlara karşı denetim görevini sağlayacak tek bir eleştirel kamusal alanın olması gerektiğini söylemek mümkün değildir. Modern toplumlarda kendi kendine ortaya çıkan, özerk olarak örgütlenen alt sistemlere karşı çoğulcu, pratik akla, diyalog ve etkileşime dayalı kamusal bir görüş yaratılabilirse siyasal sistemin denetlenmesi ve eleştirilebilmesi olanağı mümkün hale gelecektir³³³. Çiğdem'in tespitine göre, Habermas bu noktada Edmund Husserl'in fenomenolojik felsefe yaklaşımından yararlanarak "*yaşam dünyası*" ("*Lebenswelt*", "*life-world*") kavramını öne çıkarmıştır³³⁴. Habermas'a göre modern toplumlar "*yaşam dünyası*" ve "*sistem*" olmak üzere iki katman üzerine inşa edilmekte olup "*sistem*" ekonomi ve devletin yapısal bileşenlerinden

³³¹ ZABCI, a.g.e, s. 108.

³³² BENHABIB, "*Models of Public Space*", s. 87.

³³³ YÜKSELBABA, "*Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*", s. 225.

³³⁴ Ahmet ÇİĞDEM, "*Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas*", İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2012, s. 184.

meydana gelirken, “yaşam dünyası” toplumun normatif yapıları ile öznelarası anlaşma yönelimli etkileşimlerle üretilmektedir³³⁵.

“Yaşam dünyası” ortak yaşama dair pratik sorunların müzakere edildiği, birlikte yaşamak için üretilen ahlak ve hukuk kuralları gibi normların geliştiği bir alandır³³⁶. Para ve siyasal iktidarın alanı olan “sistemde” amaca yönelmiş araçsal rasyonalite hâkimken; “yaşam dünyasında” insanlar arasında iletişimsel rasyonalite mevcuttur³³⁷. İletişimsel rasyonalitede bireyler kendileri arasında yaşama dair fikirlerini paylaşırlar; karşılıklı bir iletişim içerisinde birbirlerini anlamayı ve sonuçta ortak meseleler hakkında uzlaşmayı hedeflemektedirler³³⁸.

Kamusal alan, “sistemin” para ve siyasal iktidar bileşenlerinin baskısı altında yapısal dönüşüme uğrayarak özgürlüğünü ve eleştireliliğini kaybetmiştir. Bu sebeple özerk ve eleştirel kamusal alanın yeniden inşa edilebilmesi için iletişimsel etiğin yeniden sağlanması ve bu sayede insanların “yaşam dünyası” içerisinde fikirlerini yeniden özgürce ifade edebilmesi gerekmektedir³³⁹. Dolayısıyla “sistemin” baskısından kurtulmanın ve özgürleşmenin yolu iletişimsel eylem içinde bulunarak söylem üretmekten geçmektedir. Söylemsel kamusal alan ise tam da iletişimsel eylemin hayata geçirileceği yer olarak karşımıza çıkar ve bu alanda insanlar belirli iletişimsel etik kuralları çerçevesinde özgür ve eşit olarak etkileşime girerler³⁴⁰. Bu bakımdan kamusal alan kavramı, artık burjuva sınıfının tarihsel koşullarından arınmış, liberal demokrasinin işleyebilmesi adına öznelarası iletişimsel rasyonalitenin, ifade özgürlüğünün ve uzlaşımın normatif bir ilkesi haline gelmiştir. Fikirlerin birtakım iletişimsel etik kurallarına ve hukuk normlarına uygun bir şekilde özgürce yarıştığı söylemsel kamusal alan, müzakere süreçleri sonunda toplumsal uzlaşmayı doğurarak ortak aklın yeniden kurulmasını

³³⁵ Mümtaz Levent AKKOL, “Jürgen Habermas’ın İletişimsel Eylem Kuramı ve Kamusal Alan Kavramının Analizi”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 37, 2019, s. 173.

³³⁶ AKKOL, a.g.e, s. 173.

³³⁷ YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 230.

³³⁸ AKKOL, “Jürgen Habermas’ın İletişimsel Eylem Kuramı ve Kamusal Alan Kavramının Analizi”, s. 176.

³³⁹ AKKOL, a.g.e, s. 173.

³⁴⁰ YÜKSELBABA, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 230.

sağlayacaktır. Kısaca çağdaş zamanlarda demokrasi idealine ulaşmanın yolu, kapitalist ekonomik ilişkiler ağının ve siyasal iktidarın baskılarına, kuşatmalarına, tahakkümlerine karşı, belirli normlarla sınırları ve kuralları belirlenmiş iletişimsel eylemlilik haliyle özgür ve eleştirel söylemin sürekli bir şekilde söylemsel kamusal alanda üretilmesinden geçmektedir.

Bu doğrultuda Habermas'ın kamusal alanı, artık söylem dolayımıyla iletişimsel eyleme eklenmiştir. Tıpkı “*yaşam dünyası*”nın iletişimsel eylem sayesinde kendi özerkliğini koruması gibi kamusal alanın da iletişimsel eyleme eklenerek yeniden özerkliğine kavuşabilmesi mümkün olabilecektir. Bu yönüyle Habermas'a göre söylemsel kamusal alan, bilgi akışının kaynağı, enformasyon hakkında farklı fikirlerin oluştuğu, filtrelendiği, sentezlendiği ve bu sayede bir kamuoyunun doğmasını sağlayan geniş bir ağ olarak en iyi şekilde karşımıza çıkmaktadır³⁴¹. Habermas'ın büyük ölçüde etik kuramından faydalanarak geliştirdiği söylem modelinin herkes için bağlayıcı olan meselelerde irade oluşturup karar alabilme gücüne sahip olabilmesi için birtakım prosedürel ilkelere sahip olması gerekmektedir. Bu kapsamda söylemsel kamusal alanın oluşturulabilmesi adına, “*ideal konuşma durumu*” ve “*eşitlikçi karşılıklılık*” olarak tanımlanabilecek iletişimsellik normunu doğuran prosedürel ilkelerin şunlar olduğu Özbek tarafından kabul edilmektedir:

“1. Her katılımcının konuşmayı başlatma, soru sorma, tartışma, sorgulama ve öneri yapma açısından eşit şansa sahip olması. 2. Herkesin belirlenmiş olan konuşma konularını sorgulama hakkı olması. 3. Herkesin istek, arzu ve duygularını ifade etmede eşit şansa sahip olması. 4. Konuşmacıların, bizzat söylem usulünün kuralları ve bunların uygulanma tarzı konusundaki savlarını ve eğer bu konuşma sürecinde dışlanmışlarsa, konularını özgürce ortaya koymayı kısıtlayan iktidar ilişkilerini konu etmekte özgür olması³⁴².”

İletişimsellik normunu doğuran bu prosedürel ilkelerin, modern toplumların “*yaşam dünyası*” içerisinde pratik akla, diyaloga, çoğulculuğa ve etkileşime dayalı bir kamu görüşü oluşturacak söylemsel kamusal alan modeli

³⁴¹ HABERMAS, “*Between Facts and Norms*”, s. 360.

³⁴² ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 64.

olduğu tasavvur edilmektedir³⁴³. Mevzubahis prosedürel ilkelere ek olarak Habermas, hukuk kurallarının kamusal alanın oluşumunda yaptığı pozitif etkileri 1992 tarihli “*Olgular ve Normlar Arasında*” eseri boyunca detaylı bir şekilde incelemiş, hukukun ekonomik ve siyasal “*sistem*” bakımından taşıdığı işlevsel yönünü bir anlamda paranteze alarak daha çok modern hukukun etik olarak temellendirilebilir olmasına ve pozitif hukukun anayasal bir devlette rasyonel bir şekilde yasama, yürütme ve yargı süreçlerinde demokratik ilkelerle gerçekleştirilebilir olduğuna odaklanmıştır³⁴⁴.

Bu açıdan birbirinden özerk halde örgütlenen ve çeşitli alt-dizgelere sahip modern toplumları eleştirel ve söyleme dayalı kamusal alan etrafında örgütleyebilmek için hukukun tek ortak norm olma niteliğinden faydalanılması gerekmektedir³⁴⁵. Çelebi'nin değerlendirmesine göre, Habermas'ın söylemsel kamusal alanı bu aşamada kendini sınırlandırabilen ve denetleyebilen özgür rasyonel özneler ile kurumlar arasında bilgi akışını, kamusal görüşü ve müzakereyi sağlayan dengeli bir iletişim evreni olarak artık liberal siyasal kültürün bir parçasıdır ve pozitif hukuk normları ile taçlandırılmıştır³⁴⁶.

2.4.3.2. Söylemsel Kamusal Alanın Sunduğu İmkanlar

Yukarıda bahsedildiği üzere Habermas kamusal alan kavramını tarihsel bir süreç içerisinde yaşamış olduğu yapısal dönüşümleri aydınlattıktan sonra çağdaş zamanlarda siyasi meseleleri çözüme kavuşturmak amacıyla kamusal alanı normatif bir kategori olarak değerlendirmeye ağırlık vermiştir³⁴⁷. Bu sayede Habermas, mevcut siyasal düzene eleştirel bir şekilde yaklaşmayı sürdürürken liberal demokrasinin ideal bir şekilde hayata geçirilmesi için kamusal alanı tarihsel sınırlamalardan uzak bir şekilde ilkesel bir yere konumlandırmıştır.

³⁴³ ÇELEBİ, “*Kamusal Alan ve Sivil Toplum*”, s. 299.

³⁴⁴ YÜKSELBABA, “*Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*”, s. 247-249.

³⁴⁵ YÜKSELBABA, “*Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*”, s. 225.

³⁴⁶ ÇELEBİ, “*Kamusal Alan ve Sivil Toplum*”, s. 303.

³⁴⁷ ONAT, “*Kamusal Alan ve Sınırları*”, s. 100.

Dolayısıyla Habermas, ne kadar yapısal dönüşüme uğrarsa uğrasın kamusal alanın evrensel olarak insanların sahip oldukları bazı iletişimsel kapasitelerle temel hak ve özgürlükler alanında anayasal düzeyde yaşanan olumlu gelişmeler ışığında kamusal alanı yeniden demokratik bir kamusal söylem yaratabilme potansiyeli taşıdığına inanmaktadır. Habermas'a göre temel hak ve özgürlüklerin günümüzde genişletilmesiyle beraber;

“Bilginin kamuya açık olması gerektiğine ilişkin talep, devlet organlarından dışarı taşıyıp devletle ilişkide bulunan tüm diğer örgütler içinde de geçerli kılınmıştır. Bu gerçekleştirilebildiği ölçüde, örgütlü özel bireylerin oluşturduğu kamusal gövde, eskiden bireysel olarak birbiriyle ilişki içinde olan özel bireylerin kamusal gövdesinin yerini alabilecektir³⁴⁸.”

Temel hak ve özgürlüklerin genişlemesinin getirdiği bu etki göz önünde bulundurulduğunda, alınan siyasal kararların kamusal iletişim süreci içerisinde meşrulaştırılması devam ettiği için demokrasi idealine ulaşılması bakımından kamusal alanın taşıdığı demokratik potansiyelden kaynaklı bir umut hala vardır. Devletin meşruiyeti sadece yasalara ve seçimlere dayandırılmaz, esasında rasyonel iletişim meşruiyetin temel dayanağı olmalıdır; çünkü kolektif siyasal meselelere ilişkin kararların kamusal alanda yapılan müzakereler sonucunda alınması siyasal iktidarın meşruiyetinin çekirdeğini oluşturur³⁴⁹.

Nitekim Yükselbaba'nın Habermas okumasına göre, devlet meşruluğunu yalnızca yasalardan almaz; rasyonel iletişim ve bunun üzerine inşa edilen normatif ilkelerle devlet kendi meşruluğunu sağlamaktadır³⁵⁰. Günümüzün mevcut siyasi koşulları altında, liberal demokratik bir ulus devlette, toplumsal ve siyasal iktidarın meşruluğunu ortak rızaya dayandırarak sürdürmesi hala geçerlidir. Diğer taraftan söz konusu toplumsal ve siyasal alanlardaki güç odaklarının iç yapılarının eleştirel tartışma ve karşılıklı etkileşim ölçütleri çerçevesinde yeniden düzenlenmesi halinde eleştireye ve söyleme dayalı kamusal alan yeniden kurulabilir. Böylece güç odaklarında içsel olarak gerçekleşen bu demokratikleşme, aynı

³⁴⁸ HABERMAS, “Kamusal Alan”, s. 101.

³⁴⁹ Cansu KOÇ, “Neoliberalizmde Devlet ve Kamusal Alan Üzerine Bir Bakış”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, C. 27, S. 117, 2015, s. 102.

³⁵⁰ YÜKSELBABA, “Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, s. 164.

zamanda demokrasi idealine yaklaşmamızı da sağlayabilir³⁵¹. Bu perspektiften bakıldığında kamu bürokrasisi, siyasi partiler, basın organları, özel çıkar grupları kendilerini içsel olarak yeniden yapılandırdıkları ve insan haklarının belirlediği normlara uygun hareket ettikleri sürece demokratik düşünceyi tesis etmek ve toplumsal mutabakatı sağlamak bakımından önemli bir görev üstlenebilirler.

Diğer taraftan kamusal alanın etkinliğini kaybettiği durumlarda eleştiri olanakları ve rasyonel iletişim ortadan kalkar ki bu durumda siyasal iktidarın denetiminden bahsedilemez ve “*meşruiyet krizi*” denilen durumla karşı karşıya kalınır³⁵². Ne zaman ki devlet, sadece kamusal alan haricindeki özneleri muhatap olarak toplumun genelini ilgilendiren meseleler hakkında kararlar almaya başlar; o noktada meşruiyetin sınırları aşılır ve yurttaşların siyasal meselelerden soyutlandığı bu gibi durumlarda “*sistem*” ekonominin aktörlerinin talep ve çıkarlarına göre dizayn edilir³⁵³. Oysaki yurttaşlar, iletişimsel eylemlilik içinde söylemsel kamusal alan aracılığıyla ne kadar çok karar alma süreçlerine katılırlarsa ve müzakere ederek siyasal meseleleri çözerlerse mevcut demokrasinin hem temsil ve siyasal katılım boyutlarında yaşanan krizleri aşmış hem de ekonomiyi kapsayan “*sistem*” krizinin “*yaşam dünyasına*” teşmil etmesinin önüne geçmiş olacaklardır³⁵⁴. Böylece modern devlet, hem hukukun üstünlüğü ilkesi hem de kolektif siyasal meselelerin kamusal alanda müzakere edilmesi yoluyla kendi demokratik meşruluğunu toplum nezdinde temellendirmiş olacaktır.

Ayrıca Habermas’ın “*meşruiyet krizi*” olarak adlandırdığı ileri kapitalist ekonomik örgütlenmenin demokrasi üzerinde yarattığı durumun aşılması bakımından da özerk kamusal alanların çoğalması ve genişlemesinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Üstelik bu sayede çağdaş toplumlarda demokratikleşme yayılmış ve artmış olacaktır; çünkü genel toplumsal ve siyasal norm tartışmalarının yapıldığı her yer ve her zamanda bir kamusal alan ortaya

³⁵¹ ZABCI, “*Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı*”, s. 98-99.

³⁵² KOÇ, “*Neoliberalizmde Devlet ve Kamusal Alan Üzerine Bir Bakış*”, s. 102.

³⁵³ KOÇ, “*Neoliberalizmde Devlet ve Kamusal Alan Üzerine Bir Bakış*”, s. 114.

³⁵⁴ YÜKSELBABA, “*Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*”, s. 164-165.

çıkacaktır³⁵⁵. Nitekim Özbek'e göre, karmaşık yapılı çağdaş toplumların demokratikleşmesi süreci ile özerk kamusal alanların çoğalmas ve genişlemesi arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır³⁵⁶. Dolayısıyla Habermas, “*Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*” yapıtında daha çok homojen ve tekil bir kamusal alan fikrini ön plana çıkarmaktayken özellikle 1992 tarihli “*Olgu ve Normlar Arasında*” yapıtıyla beraber müzakere süreçlerinin çağdaş toplumlarda ne kadar karmaşık olduğunun kabullenmesine paralel bir şekilde kamusal alanların çeşitliliğinden bahsetmenin demokratik meşruiyetin sağlanması bakımından daha makul olabileceği çizgisine yaklaşmaktadır³⁵⁷.

Gerçekten de kamusal ve özel alan ayrımlarının ortadan kalktığı, “*sistem*” tahakkümünün “*yaşam dünyasını*” kuşatma altına aldığı çağdaş zamanlarda demokrasi idealini koruyabilmemizin yolu söylemsel kamusal alanı genişletmekten geçmektedir. Bu noktada Habermas'ın işaret ettiği iletişimsel eylemin “*ideal konuşma durumu*” ve “*eşitlikçi karşılıklık*” olarak tanımlanan prosedürel normları ile temel hak ve özgürlüklerin sağlamış olduğu korumalar söylemsel kamusal alanın canlandırılmasını sağlamak bakımından güçlü bir normatif zemin sağlayabilir. Bu normatif ilkeleri, söylemsel kamusal alan aracılığıyla ne kadar geniş bir şekilde yayabilirsek demokrasi idealine yaklaşmamız o kadar kolaylaşacaktır.

Dolayısıyla önemli olan husus, söylemsel kamusal alanın kuvvetli normatif ilkelerine dayanarak eleştirel ve rasyonel düşüncüy yayabilmek ve müzakere süreçlerinin sonunda bir kamusal gövde şeklinde duruş sergileyerek kamuoyu geliştirebilmektir. Çelebi'nin ifadesiyle, Habermas artık işlerin eskisi gibi yürümediği modern bir dünyada demokrasi idealini ve bu demokratik siyasetin kendisini birtakım etik ve hukuki normlarla koruma reflekslerini, rasyonel, pratik, özgür ve müzakereci bir iletişimsel eylem durumu ile bu iletişim sürecinin sonunda ulaşılan kamu görüşünde, özetle anayasal demokratik bir hukuk

³⁵⁵ BENHABIB, “*Models of Public Space*”, s. 87.

³⁵⁶ ÖZBEK, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, s. 63-64.

³⁵⁷ William E. SCHEUERMAN, “*Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas's Between Facts and Norms*”, içinde “*Habermas: A Critical Reader*”, ed. Peter DEWS, Blackwell Publishers, 1. Edition, Oxford, 1999, s. 156-157.

devletinde aramaktadır³⁵⁸. Habermas'ın umut verici bir şekilde son tahlilde işaret ettiği gibi anayasal demokratik bir hukuk devleti, söylemsel kamusal alanların yayılması için gerekli normatif zemini sağlamayı sürdürecektir.

2.5. ALEXANDER KLUGE VE OSCAR NEG'TİN PROLETER KAMUSAL ALAN MODELİ

2.5.1. Bir Karşıt Kamusal Alan Modeli Olarak Proleter Kamusal Alanın Kazandırdığı Perspektif

2.5.1.1. Kamusal Alan Tartışmalarında Proleteriyayı Merkeze Almak

Alexander Kluge ve Oskar Negt, orijinal dilindeki tam başlığı “*Öffentlichkeit und Erfahrung: Zur Organisationsanalyse von Bürgerlicher und Proletarischer (Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusallığın Analizine Doğru)*” olan ve ilk olarak 1972 yılında yayınlanan yapıtlarında Habermas'ın söylemsel kamusal alan modelini eleştirel bir biçimde değerlendirerek karşıt bir kamusal alan (“*Gegenöffentlichkeit*”, “*counter-public sphere*”) modelini önermişlerdir³⁵⁹. Kluge ve Negt söz konusu yapıtın ön sözünde, hedeflerinin reel proleter kamusallık girişimlerini ve gelişmiş kapitalist toplumlarda ortaya çıkan çelişkili eğilimlerin beraberinde getirmiş olduğu karşıt kamusal alanın ortaya çıkış koşullarını incelemek olduğunu belirtmişlerdir³⁶⁰. Kluge ve Negt, Habermas'ın kamusal alan kavramını kendilerine çıkış noktası almakla beraber onun tarihsel analizine eleştirel bir şekilde yaklaşarak farklı bir boyut kazandırmışlardır.

Kluge'nin kendisiyle yapılan bir söyleşide, Habermas'ın kamusal alan kavramını yalnızca söylemsel bir yöntemle değerlendirmesine karşın, kendilerinin özel yaşamın en mahrem alanlarına kadar sızan üretim alanını temel olarak

³⁵⁸ ÇELEBİ, “*Kamusal Alan ve Sivil Toplum*”, s. 303.

³⁵⁹ Alexander KLUGE ve Oskar NEG'T, “*Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusallığın Analizine Doğru*”, (çeviren: Müge Atala), NotaBene Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018.

³⁶⁰ KLUGE ve NEG'T, “*Kamusallık ve Tecrübe*”, s. 64.

üretimsel bir kamusal alanın izini sürdüklerini belirlemiştir³⁶¹. Yine aynı söyleşide Kluge, 19. yüzyıldan itibaren birbiriyle rekabet eden karşıt kamusal alanların ortaya çıkmasıyla beraber çalışan sınıflara ait bir kamusal alanın oluştuğunu, ancak bu proleter kamusal alanın parti, sendika ve egemen burjuva kamusal alanın kontrolüne geçmesiyle embriyonik bir durumda kaldığını, kendilerinin aslında mahremiyet ve kamusal yaşantının birbiriyle mütakabil olmaması gerektiği temasını işlediklerini belirtmiştir³⁶². Buna bağlı olarak Kluge ve Negt, üretim ilişkileri üzerinden bir kamusal alan tanımı geliştirmiştir. Böylece proleter sınıfı kamusal alan tartışmalarının merkezine taşımışlar ve nihayetinde egemen kamusal alanın proleter sınıfın politik çıkar ve tecrübeleri doğrultusunda ele geçirilme koşullarını analiz etmişlerdir.

Kluge ve Negt, proleterya kavramını üretim araçlarına sahip olmama, mülksüzlük gibi olguların etrafında betimlemektedir. Özbek'in tespitine göre, Kluge ve Negt proleterya'yı sadece endüstri proleteryasının emek karakteristikleriyle değil, fakat bunu aşacak şekilde sömürü veya tahakküm altında olan, kısıtlanmış her türlü üretici emeği de içine alan bütün yaşamsal etkinlikleri kapsayacak şekilde kullanılmaktadır³⁶³. Proleteryanın bu şekilde geniş bir toplumsallıkla tanımlanması sayesinde karşıt bir kamusal alan modeli önerisi daha geniş bir yaşam bağlamı ("*Lebenszusammenhang*", "*context of living*") kazanmıştır. Kluge ve Negt, kamusal alana dair hâkim yorumların pek çok fenomeni bir araya getirmeye çalıştığını fakat yaşam bağlamının en önemli alanlarından ikisi olan endüstriyel aygıtın bütünü ile ailedeki toplumsallaşmanın dışlandığını vurgulamaktadır. Buna bağlı olarak yazarlar, kamusal alanın herhangi bir yaşam bağlamına karşılık gelmeyen bir ara alan olarak türetildiğini, kamusal alanın esaslı yaşam çıkarlarını dışlamasına rağmen bir bütün olarak toplumu temsil ettiği yönünde bir çelişki taşıdığını ileri sürmüştür³⁶⁴.

³⁶¹ Stuart LIEBMAN, "*Alexander Kluge ile Söyleşi: Yeni Alman Sineması, Sanat, Aydınlanma ve Kamusal Alan Üzerine*", (çeviren: Nefin Dinç ve Meral Özbek), içinde "*Kamusal Alan*", ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 782-783.

³⁶² LIEBMAN, "*Alexander Kluge ile Söyleşi*", s. 784-786.

³⁶³ ÖZBEK, "*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*", s. 54.

³⁶⁴ KLUGE ve NEGt, "*Kamusallık ve Tecrübe*", s. 170-173.

Bu bağlamda Miriam Hansen'e göre, Kluge ve Negt bir yandan sistematik bir şekilde olumsuzlanan geniş bir toplumsal tecrübe alanından türetilen bir kamusal alan anlayışı inşa edebilmiştir. Böylece egemen kamusal alan yaklaşımlarına radikal bir eleştiri zemini sağlanmış olup diğer yandan da karşıt kamusal alanı birbirinden farklı şekilde gerçekleşen birtakım toplumsal hareketlerin kendi çıkarlarını toplumsal olarak genelleştirebilecekleri şekilde sunarak karşıt kamusal alanların belirli bir kavramsal çerçeveye yerleştirilmesini sağlamışlardır³⁶⁵.

Diğer üç kamusal alan modelinin liberal politik idealleri temel alan yaklaşımlarının paralel şekilde önerdikleri, devlet ve sivil toplum arasında bir alana denk düşen kamusal alan yaklaşımlarına karşın Kluge ve Negt, proleterya kavramını daha kapsayıcı şekilde kullanarak kendilerinden önce yapılan kamusal alan tanımlarının içermiş olduğu bazı sınırlandırmaların ötesine geçebilmişlerdir. Nitekim Yükselbaba da Kluge ve Negt'in önerdiği proleter kamusal alanın, liberalizmin meşruiyet krizini temel mesele olarak ele almayı onun yerine sınıflar üzerinden modern toplumu tarif etme girişiminde bulunduğunu ve bu sebeple diğer üç modelden ayrıştığını belirtmektedir³⁶⁶. Bu bakımdan proleter kamusal alan, burjuva kamusal alanının bir türü olmayıp tarihsel süreç içerisinde meydana gelmiş fakat kamusal alan tartışmalarında hep göz ardı edilmiş bir genel toplumsal bağlamın tamamen ayrı bir kavramsallaştırması olarak karşımıza çıkmaktadır³⁶⁷.

2.5.1.2. Karşıt Kamusal Alanlar Yaratmak

Kluge ve Negt'in kamusal alan hakkında proleterya üzerinden bu yönde radikal bir ayrıma gitmeleri aynı zamanda onların kamusal alanı çok farklı bir şekilde tanımlamalarını da beraberinde getirmiştir. Söz konusu radikal tanımlama,

³⁶⁵ Miriam HANSEN, "Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge'nin 'Kamusal Alan ve Tecrübe'si: Değişken Karışımlar ve Genişlemiş Alanlar", (çeviren: Meral Özbek), içinde "Kamusal Alan ve Tecrübe", s. 26.

³⁶⁶ YÜKSELBABA, "Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı", s. 123.

³⁶⁷ KLUGE ve NEG, "Kamusal Alan ve Tecrübe", s. 64.

mevcut egemen kamusal alan anlayışının karşısında karşıt kamusal alanların oluşturulmasına dayanmaktadır. Kluge ve Negt'in gelişmiş kapitalist toplumlarda karşıt kamusal alan yaratılmasını mümkün kılan kamusal alan tanımlarını Hansen şu şekilde ifade etmiştir:

“(1) Kamusal alan, birbirinden farklı ekonomik, teknik ve politik örgütlenme safhalarına tekabül eden farklı tipte kamusalılıkların değişken (unstable) bir karışımıdır. (2) Çoklu, çeşitli ve eşitsiz katılımcılar arasındaki söylemsel çekişmenin alanıdır. (3) Farklı kamusalılık tipleri ve çeşitli kamular arasındaki örtüşmeler ve konjonktürler nedeniyle potansiyel olarak öngörülemez bir süreçtir. (4) Soyut evrensellik idealleri yerine maddi yapılarda temellenen farklı, çeşitli kamular arasındaki tercümeyle mümkün kılan kapsayıcı bir boyut içeren bir kategoridir³⁶⁸.”

Bu tanımlamaya bağlı olarak tekil, statik, toplumun tamamının yaşam tecrübelerini kapsayan bir kamusal alandan bahsetmek mümkün değildir. Bu kamusal alan tarifine göre, kamusal alan eşit olmayan ve çoklu grupların söylemlerinin mücadele ettiği bir alana karşılık gelmektedir. Üstelik farklı grupların çıkar ve söylemleri arasında zaman zaman meydana gelen örtüşmeler veya farklılaşmalar sebebiyle öngörülemez bir alandır. Diğer taraftan kamusal alanı salt normatif bir ideal olarak görmemek gerekir. Nitekim kamusal alan, ekonomik ilişkiler ve ailenin toplumsallaşması gibi yaşam bağlamlarından ayrı düşünülemeyeceği için maddi dünyada karşılığı olan bir alana tekabül etmektedir. Bu sebeple yaşam bağlamı içerisinde çeşitli kamuların birbiriyle kurdukları ilişki kamusal alanda tezahür etmektedir ve kamusal alanı kapsayıcı bir kategori olarak değerlendirmemizi sağlayan özelliği de buradan kaynaklanmaktadır. Kluge ve Negt'in kamusal alanı tanımlama biçimleri özellikle 1970'lerden itibaren gündeme gelen madun (“*subaltern*”) grupların seslerini duyurabilmelerini sağlayacak kapasitededir.

Madun karşıt kamulara 1990'lerden itibaren daha fazla odaklanılmış ve özellikle Nancy Fraser tabakalı toplumlar ile eşitlikçi, çokkültürlü toplumları mukayese ederek karşıt kamuların potansiyeline dikkat çekmiştir. Burada önemli

³⁶⁸ HANSEN, “*Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge'nin Kamusal Alan ve Tecrübe'si*”, s. 45.

olan kavramlardan bir tanesi bağımlı toplumsal gruplar kavramıdır. Bağımlı toplumsal gruplar (“*subordinated social groups*”) (kadınlar, işçiler, derilerinin rengi farklı olanları, gey ve lezbiyen gibi) düşüncelerini ifade etmede, isteklerini hayata geçirme noktasında toplumda çok daha az şansı olan gruplardır. Bu doğrultuda bir karşıt kamusal alan olarak madun karşı kamular (“*subaltern counterpublics*”), Nancy Fraser’ın tanımlamasına göre, bağımlı toplumsal grup üyelerinin kendi kimlik, çıkar ve ihtiyaçları üzerine müzakere edebilecekleri, karşıt söylemler üreterek yayabilecekleri ve egemen söyleme paralel bir şekilde muhalif söylemler üretebilecekleri alan olarak kabul edilebilir³⁶⁹.

Bu açıdan bakıldığında Kluge ve Negt’in proleterya kavramını geniş bir bağlamda kullanmaları ve paralel şekilde önermiş oldukları karşıt kamusal alan modeli, kendilerinden sonraki kamusal alan çalışmalarının ufku oldukça genişletmiştir. Bu sayede literatürde kamusal alan tartışmalarında çeşitli ve çoklu kamuların merkeze alınmasıyla beraber kamulararası ilişkilerin nasıl birbiriyle etkileşim içerisinde olduğu özellikle çokkültürcülük ve çoğulculuk tartışmalarının sürdürülmesinde farklı bir perspektif katmıştır. Dolayısıyla bağımlı toplumsal grupların, çeşitli karşıt kamusal alanlar yaratarak politik meseleler hakkında egemen kamunun karşısında daha rekabetçi ve güçlü bir kamusal gövde biçiminde var olabilmelerinin teorik temelini Kluge ve Negt’in eleştirel kamusal alan okuması sayesinde oluşturduğu ileri sürülebilir.

2.5.2. Kluge ve Negt’in Tespit Ettiği Üçlü Kamusal Alan Tipi

Kluge ve Negt’in kamusal alanın homojen bir özünün bulunduğunu reddetmeleri ve kamusal alanı yaşam bağlamı ve çeşitli karşıt grupların pratik politik tecrübelerine dayandırmalarına paralel olarak esasında günümüzde üç kamusal alan tipinin bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim Hansen’in altını çizdiği üzere, Kluge ve Negt’in kamusal alanı günümüzün endüstriyel olarak üretilen ve elektronik olarak dolayımlanan kamusal alan biçimleri üzerinden

³⁶⁹ Nancy FRASER, “*Rethinking the Public Sphere*”, içinde “*Habermas and Public Sphere*”, ed. Craig CALHOUN, M.I.T Press, 4. Edition, Cambridge, 1996, *Sphere*”, s. 123.

radikal bir şekilde kavramsallaştırmaları temelde üç farklı kamusal yaşam tipinin ortaya çıkmasına yol açmıştır³⁷⁰. Bununla beraber bu üç kamusal alan tipi birbirinden tamamen ayrı değildir. Nitekim proleter kamusal alanın egemen kamusal alan olarak varlık kazanması tarihsel süreçte mümkün olmamıştır³⁷¹.

Dolayısıyla bu üç kamusal alan tipi zaman zaman örtüşerek, bazen aynı mekanı paylaşarak veya tüm çelişkilerine rağmen çakışarak etkileşim içinde bulduklarından saf halleriyle ya da birbirinden izole edilerek kavranmamalıdır. Sonuçta Kluge ve Negt, “*Kamusallık ve Tecrübe*” yapıtlarında; “klasik liberal burjuva modeli”, endüstriyel ve ticari alanları içeren “üretim kamusal alanları (*“Produktions- öffentlichkeiten”*)”, alternatif ve karşıt kamuların “proleter kamusal alan” tiplerini birbirinden ayırt etmişlerdir³⁷².

İlk olarak klasik liberal burjuva modeli incelenecek olursa, klasik burjuva kamusal alanı kurucu niteliktedir³⁷³. Ancak Kluge ve Negt’e göre, kurucu kamusal alan özelliğinin tam tersi şekilde, mevcut burjuva sınıfının çıkarlarını rahatsız edecek veya etkisiz bırakacak kararlar almasını önleyecek normlar, meşrulaştırmalar ve prosedürel kurallar ağı gibi çeşitli dışlama mekanizmaları oluşturması siyasete karşı örgütlü bir engel yaratmıştır³⁷⁴. Bunun sebebi ise burjuva kamusal alanının dayandığı ideal ilkeler ile pratikteki uygulaması arasında yaşanan farklılıklar ve beraberinde taşıdığı içsel çelişkilerdir. Kluge ve Negt’e göre kamusal alan kavramı, burjuvazinin devrimci şiarlarından birisi olmakla beraber özellikle Kant’ın düşüncesinin etkisiyle siyasetle etik arasında bir yere denk gelmektedir ve hem aydınlanmanın bir yöntemi hem de burjuva politikalarının kendini ifade edeceği ortam olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷⁵.

Ne var ki burjuva kamusal alanı hiç de Kant’ın tasavvur ettiği şekilde gelişmemiş ve mülk sahipleri kamusal alanın kişisel çıkarlarına ters etki

³⁷⁰ HANSEN, “*Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge’nin Kamusal Alan ve Tecrübe’si*”, s. 45.

³⁷¹ KLUGE ve NEGT, “*Kamusallık ve Tecrübe*”, s. 64.

³⁷² HANSEN, *a.g.e.*, s. 45.

³⁷³ KLUGE ve NEGT, *a.g.e.*, s. 143.

³⁷⁴ KLUGE ve NEGT, *a.g.e.*, s. 144.

³⁷⁵ KLUGE ve NEGT, *a.g.e.*, s. 82.

yapabileceği olasılığının farkına vararak kamusalılığı sadece bir araç olarak görmüşlerdir³⁷⁶. Bu sebeple Habermas'ın yorumunun tam aksi yönünde klasik burjuva kamusalılığı en başından itibaren problemlidir.

Dolayısıyla burjuva kamusal alanının çelişkileri bir yapısal dönüşümle sonradan ortaya çıkmaz; bu çelişkiler doğrudan kamusal alanın oluşumunda zaten bulunmaktadır, yalnızca soyut bir genellik ilkesi üzerine kurulmuştur³⁷⁷. Burjuva sınıfı pratikte, Kant'ın aydınlanmacı düşüncesinin tam tersini yaparak özel ve genel çıkarları birbirine bağlamış, özdeş kılmış, özel kapitalist çıkarlara uygun olarak çeşitli dışlama mekanizmaları, söz gelimi kadınlar, işçiler, üretim modelleri gibi, geliştirmiştir. Klasik liberal burjuva kamusal alanı Kluge'ye göre hala varlığını sürdürmektedir fakat artık bütünü oluşturmamakta yalnızca bir ayrıntı olarak bulunmaktadır³⁷⁸.

Diğer taraftan üretim kamusal alanları, endüstride, ticarete ve teknikte yaşanan gelişmelere bağlı olarak ileri kapitalist dönemde etkisini arttırmıştır. Klasik burjuva kamusal alanının aksine piyasadan ayrı bir alan olma iddiasında bulunmayıp doğrudan üretim süreçlerinin alanı olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu üretim kamusal alanları fabrikalardan şirketlerin halkla ilişkilerine, ticaret ve tüketim alanlarından medya kartellerinin kontrolünde bulunan kitle medyasına kadar çeşitli bağlamlarda varlık göstermektedir³⁷⁹.

Üretim kamusal alanları, endüstrinin büyük çıkar gruplarının dile getirdiği sermayenin saf çıkarlarını sahiplenmekte, diğer taraftan üretim sürecindeki proleter sınıfının çıkarlarını sermayenin bünyesinde özümlemektedir³⁸⁰. Bu şekilde hem dışlama hem de yoğunlaşmış bir şekilde bünyeye katma işlemlerini aynı anda yapan üretim kamusal alanları üretimin çıkarları ile yaşam çıkarlarını harmanlayarak kendi meşruiyetini sağlamaktadır.

³⁷⁶ KLUGE ve NEGT, a.g.e, s. 85.

³⁷⁷ HANSEN, "Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge'nin Kamusal Alan ve Tecrübe'si", s. 42-43.

³⁷⁸ LIEBMAN, "Alexander Kluge ile Söyleşi", s. 784.

³⁷⁹ HANSEN, a.g.e, s. 45.

³⁸⁰ KLUGE ve NEGT, a.g.e, s. 89.

Bu meşruiyetin siyasal bir temeli olmadığı için endüstri ve ticaret kamusal alanlarının çeşitli birimleri parlamenter temsiliyet ve devlet kurumlarından oluşan parçalanmış klasik kamusal alanla ittifak yapmak zorunda kalmıştır³⁸¹. Bu eklemlenme ilişkilerinin tüm uzantıları sırlarla dolu alanlar olarak örgütlenmiştir, aleniyet ilkesinin tam aksi yönünde bir gizlilik kamusal alana hâkim olmuş ve büyük bir gizlilik içerisinde klasik kamusal alanın normları üretim çıkarlarının işgali altına girmiştir³⁸².

Hansen'in belirlemesine göre, tüm bu ittifak ilişkileri egemen ideolojinin üretilmesini sağlamakta, aslında birlik olmayan kamusal alanın kurgusal bir bütünlük ve sözde şeffaflık içerisinde olduğununun simülasyonunu üretmekte, daha da önemlisi bu ittifak yoluyla salt kâr amacı üzerine temellenen üretim kamusal alanları insan yaşam alanlarını hammadde haline getirerek onları metalaştırmaktadır³⁸³.

Buna mukabil Kluge ve Negt'e göre, kamusal alanın söz konusu işgalden kurtulabilmesinin yolu Habermas'ın ileri sürdüğü iletişimsel eyleme ve söyleme dayalı kamusal alanı inşa etmekten değil; madun grupların bir karşıt kamusal olarak mevcut sistemin siyasal ve ekonomik iktidar ilişkilerinin açığa çıkarmasından, kendi somut ihtiyaç ve çıkarları için mücadele etmesinden, protestodan ve çatışmadan geçmektedir. Üstelik üretim kamusal alanları salt kâr amacıyla doğrudan insan yaşamını temellük etmekten ve metalaştırmaktan tereddüt etmediği için madun karşıt kamuların mücadele alanı işyerlerinden, siyasi partilere, sendiklara, medyaya, eğitim kurumlarına ve aileye kadar çok çeşitli sahalarda gerçekleştirilebilir.

Bu bağlamda Kluge ve Negt, şimdiye kadar kamusal alandan dışlanmış bu madun grupların kendi fikir ve çıkarlarını kamusal yaşamda duyurabilmeleri ve siyasete katılabilmeleri için proleter kamusal alan kavramını ileri sürmüşlerdir. Hansen'e göre Kluge ve Negt'in proleter kamusalılığı hiç bir zaman egemen

³⁸¹ HANSEN, a.g.e, s. 45- 46.

³⁸² KLUGE ve NEGHT, a.g.e, s. 92.

³⁸³ HANSEN, a.g.e, s. 46.

kamusallık modeli olarak varlık gösterememiştir³⁸⁴. İngiliz Çartist hareketi veya 1917 Ekim Devrimi'nde olduğu gibi proleter kamusal alanlar zaman zaman güçlense de söz konusu örnekler çizgisel olmayan tarihsel süreçlerin çatlaklarında, kısa süreliğine, geçici olarak varlık kazanmışlardır³⁸⁵.

Yükselbaba'nın Kluge ve Negt okumasına göre, her ne kadar nüfusun büyük çoğunluğunun çıkarlarını proleter kamusal alan ifade etse de proleter kamusal alan tutarlı, sürekli ve bütüncül bir şekilde biraraya gelememiştir; çünkü klasik burjuva ile üretim kamusal alanlarının eklemlenmesi karşısında proleteryanın yaşam bağlamları parçalanmıştır³⁸⁶. Tüm bunlarla beraber proleter kamusal alanın oluşturulması için yapılan mücadelelerle sınıfsal bir tecrübe birikiminin sağlanması mümkündür.

Bu anlamda proleteryanın mücadelesi tarih boyunca kesintilere uğramış olsa da sınıf olarak sahip olduğu pratik siyasal tecrübesi daima devam etmiştir. Hansen'e göre proleter kamusal alan bir alan olmaktan ziyade bir süreçtir, taşıdığı değişim potansiyeli ve tecrübe birikimi sayesinde eşit olmayan örgütsel kamusallık gövdelerinin birbiriyle mücadele etmesi, çarpışması veya etkileşim içine girmesi sonucunda birbirinden ayrılmış alanlar arasında ortak bir bağlantı kurabilir³⁸⁷.

Proleter kamusal alanın üretim ilişkileri üzerinden kurgulanması onu oldukça özgün kılmakta aynı zamanda ona mücadele odaklarının ilişki içerisinde olabilmesini sağlayan bir perspektif kazandırmaktadır. Bu yönüyle Kluge ve Negt'in tarif ettiği proleter kamusal alan kendisinden önceki kamusal alan modellerinden çarpıcı bir şekilde ayrılmaktadır.

Diğer taraftan kendisinden sonra yapılan kamusal alan tartışmalarına önemli bir teorik zemin de hazırlamaktadır. Dolayısıyla proleter kamusal alanın sağladığı alternatif bakış açısı ve özgürleştirme potansiyeli dikkate değerdir.

³⁸⁴ KLUGE ve NEGT, a.g.e, s. 64.

³⁸⁵ HANSEN, a.g.e, s. 48-49.

³⁸⁶ YÜKSELBABA, "Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları", s. 262.

³⁸⁷ HANSEN, a.g.e, s. 61.

Bilhassa günümüzde üretim kamusal alanlarının sadece endüstriyel ve ticari boyutlarıyla değil fakat aynı zamanda gelişen ileri düzey bilişim teknolojileriyle beraber yaşam alanının tamamını kuşatacak hale geldiği ileri sürülebilir.

Bu durumda Kluge ve Negt'in önerdiği proleter kamusal alan modeli, diğer çoğul madun karşıt kamularla bir etkileşim içerisine girdiği takdirde ortaya çıkan tecrübeyle egemen kamusal alanın dönüştürülmesi mümkün olabilecektir. Ancak bu noktada karşıt kamuların kendilerini ifade edebilmeleri, müzakere süreçlerine eşit şekilde dahil olmaları ve en geniş anlamıyla siyasal süreçlere katılımlarının sağlanabilmesi için çağdaş kapitalizm koşullarında salt kâr amacıyla faaliyet gösteren şirketlerin hukuki sorumluluklarını da tartışmaya açmak gerekmektedir. Şirketlerin söz konusu hukuki sorumluluklarını kamusal alan bağlamında tartışabilmek için kamusal alanın günümüzdeki görünümünden ve demokrasi ideali bakımından hâlâ geçerliliğini koruyan hangi nitelikleri taşıdığından bahsetme gerekliliği hasıl olacaktır. Bu noktadan itibaren kamusal alan tartışmaları, internet ve sosyal medya dolayısıyla ortaya çıkan ve çalışmada bundan sonra “sanal kamusal alan” olarak kavramsallaştırılan olguyu merkeze alarak sürdürülecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SANAL KAMUSAL ALAN TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA İNTERNET ARACI ŞİRKETLERİNİN İNSAN HAKLARINA SAYGI GÖSTERME SORUMLULUĞU: BİRLEŞMİŞ MİLLETLER PERSPEKTİFİNDEN BAKIŞ

3.1. SANAL KAMUSAL ALANIN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

3.1.1. Klasik Kamusal Alan Modellerinin Aşılması ve Sanal Kamusal Alana Giriş

Klasik kamusal alan modelleri olarak adlandırdığımız dört model de aslında kamusal alanın tarihsel süreçte çeşitli görünümünü normatif bir şekilde açıklama girişimleridir. Ne var ki özellikle 1990'lar sonrasında bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, bambaşka bir siyaset pratiği oluşturmuş, hukuki normlara duyulan ihtiyaç oldukça çeşitlenmiş, ekonomik ilişkiler tarihin hiçbir döneminde görülmediği şekilde karmaşıklaşmıştır. Bu gibi gelişmeler karşısında klasik kamusal alan modelleri, 2020'li yıllarda yaşanan siyasal, hukuki, ekonomik ve sosyolojik olguları açıklamada yetersiz kalabilmektedir.

Bu sebeple kamusal alan tartışmalarını, çağımızın siyasal, hukuki, ekonomik ve sosyolojik koşullarına uygun olarak yeniden düşünülmesi ve günümüzün bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı internet gibi imkanlar doğrultusunda gözden geçirilmesinin elzem olduğu düşünülmektedir. Bunu yaparken kamusal alan ile insan haklarının ilişkisini serimlemek, çağımız için hala normatif bir ilke olarak demokrasi idealinin hayata geçirilmesi bakımından kamusal alanın vazgeçilemez önemini de bizlere hatırlatacaktır. Bu bağlamda insan hakları çalışmalarının, internet dolayısıyla ortaya çıkan sanal kamusal alan tartışmalarını gündemlerine alıp bu tartışmalara angaje olabilmesi de bir hayli önemlidir. Ayrıca küresel düzeyde, bilgi ve iletişim teknolojileri şirketlerinin

sanal kamusal alandaki rollerine odaklanan ve insan haklarının korunmasını önceleyen normatif bir hukuki çerçevenin çizilmesi daha önce hiç olmadığı kadar bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır.

Buna mukabil kamusal alanın eleştirel düşünce, rasyonel tartışma müzakere süreçleri yürütme ve siyasal katılım yöntemleriyle yurttaşların kamuoyunu yeniden ürettikleri ideal bir forum olma özelliği, 20. yüzyılda özellikle medyanın aşırı derecede ticarileşmesi sebebiyle gerçekleşmemiştir. Frankfurt Okulu düşünürlerinin altını çizdiği üzere, mevcut kapitalist koşullar altında devletin ve sermayenin araçsal karar vermesi, bu yüzden bireylerin karar alma süreçlerine etki edememesi, sadece olan bitenleri seyredecek konuma indirgenmeleri “şeyleşme” kavramıyla açıklanmaktadır³⁸⁸.

Kapitalist ekonomik ilişkiler ağında sağlam bir yer edinen medya söz konusu şeyleşme biçimlerine doğrudan etki etmektedir. Nitekim kapitalist medya; ilk olarak bireyleri reklam ve meta tüketicisi durumuna indirgemiş, ikinci olarak tüketiciler tarafından satın alınması teşvik edilen kültürel metalarla beraber medya tüketicilerinin kendileri de birer meta haline gelerek kapitalist medya reklam şirketlerine pazarlanabilir, satılabilir hale gelmeleri sonucunda izleyici metasına dönüşmüşlerdir³⁸⁹.

Ayrıca bu süreçte kapitalist sistem, kendisinin en iyi ve alternatifsiz sistem olduğunu sunabilmek ve kendisini sürekli yeniden üretmek amacıyla medyanın enstrümanlarından sonuna kadar yararlanmışır. Kültür ve iletişim alanında şirketlerin öneminin bu şekilde artması sonuçta yoğunlaşma (“*concentration*”) olarak adlandırılan olguyu ortaya çıkarmıştır. Böylece şirketlerin iletişimin üretimine, dağıtımına ve değişimine her anlamda yön vermeleri gerçeğiyle karşı karşıya kalınmıştır³⁹⁰. Sonuçta şeyleşme süreci, bireylerin düşünce ve eylemlerinin kapitalizmin belirlediği sınırların ötesine geçememesi, sistemi sorgulamaması ve sadece sistemin devamı için birer araç

³⁸⁸ Christian FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, (çeviren: Diyar Saraçoğlu ve İlker Kalaycı), Nota Bene Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2020, s. 44.

³⁸⁹ FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 44.

³⁹⁰ ÖZÇETİN, “*Kitle İletişim Kuramları*”, s. 211-212.

rolünü üstlenmeleriyle tamamlanarak özneler tahakküm ve sömürünün üretilmesinde araçsallaştırılmıştır³⁹¹.

Kamusal alanın işlerlik kazanabilmesi dolayısıyla demokratik bir kamuoyunun oluşabilmesi neredeyse imkansız hale gelmiştir. Zira 1960'lardan itibaren medyanın aşırı derecede ticarileşmesi, tekelleşmesi ve çokuluslu hale gelmesi süreciyle birlikte aslında medya, kapitalizmin propoganda makinasına dönüşmüştür. Herman ve Chomsky “*Rızanın İmalatı: Kitle Medyasının Ekonomi Politikası*”³⁹² yapıtlarında, medyanın muhalif fikirleri marjinalleştirerek hükümet politikalarını ve büyük şirketlerin kararlarını nasıl desteklediğini, güncel gelişmeleri nasıl çarpıttıklarını, belirli hâkim özel çıkarların ve bakış açılarının mesajlarını halka ilettiklerini, neyin haber değeri taşıyıp neyin taşımadığını hususunda adeta eşik bekçileri³⁹³ (“*gatekeeper*”) gibi hangi filtre ve süzgeçleri

³⁹¹ FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 44-45.

³⁹² Edward S. HERMAN ve Noam CHOMSKY, “*Rızanın İmalatı: Kitle Medyasının Ekonomi Politikası*”, (çeviren: Ender Abadoğlu), BGST Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2012.

³⁹³ Eşik bekçisi kavramını ilk kez Kurt Lewin 1947 tarihli “*Frontiers in Group Dynamics*” başlıklı makalesinde kullanmıştır. Daha sonrasında eşik bekçisi kavramı sosyal bilimler çalışmalarında çeşitli bağlamlarda kullanılmaya başlanmıştır. Özçetin’in, Shoemaker ve Vos’dan aktardığı üzere eşik bekçiliğinin temelinde seçim yapmak bulunur; bir gazetede haberler için bir alan varsa ve pek çok olay arasında birini seçmek gerekiyorsa bunlardan hangisinin basılacağına seçilmesi gerekir. Daha detaylı açıklama için bkz. ÖZÇETİN “*Kitle İletişim Kuramları*”, s. 151-153. Ayrıca aşağıda daha detaylı inceleneceği üzere internette, bilhassa sosyal medya mecrasında Facebook, Twitter gibi şirketlerin yaygınlaşması da eşik bekçisi tartışmalarını yeniden gündeme getirmiştir. Aliyev’in tespitine göre eşik bekçilerinin özgün niteliği, hatalı davranış kendilerince yapılmasa bile bu davranışı önlemek adına gerekli araç ve alan gibi erişim noktalarını kontrol etmelerine dayanmaktadır. Bu sebeple ilgili hatalı davranışı gerçekleştirenin sorumluluğuna gitmekten ziyade eşik bekçilerinin sorumluluğuna gidilmesi hukuki olarak daha etkin ve kolaydır. Hukuk alanında, bu sebeple, eşik bekçilerinin ikincil sorumluluk rejimi bağlamında değerlendirildiği görülmektedir. Daha detaylı açıklama için bkz. Cabir ALİYEYEV, “*Çevrimiçi İfade Özgürlüğü: Teorisi ve Hukuku*”, Liberte Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2018, s. 219-220 ve özellikle bu sayfalardaki dipnot 423. Bu doğrultuda Pollicino’nun kamusal işlev yürüten dijital platformlara ilişkin yapmış olduğu çalışmaya da geniş bir parantez açmak gerekir: Söz konusu çalışma Twitter’ın Ocak 2021 Amerika Birleşik Devletleri seçimleri sonrasında vuku bulan Kongre Binası olaylarına eski Başkan Donald Trump’ın yaptığı açıklamalar sonrasında Twitter’ın hesabını geçici süreyle askıya alması gibi bir hayli güncel gelişmeleri ele almak bakımından değerlidir. Bir ay sonra Avustralya’da Google ve Facebook’un haber yayıncıları ile müzakere etmesi, haberler için ödeme yapması ve veri ile reklam gelirlerini paylaşmayı zorunlu kılmasına ilişkin yürürlüğe girmesi planlanan “*Haber Medyası ve Dijital Platformlar Zorunlu Müzakere Kanunu*” hakkında Facebook’un, Avustralyalı yayıncıların ve kullanıcıların Avustralyalı ve uluslararası haber içeriğini paylaşmasını veya görüntülemesini yasaklaması; Hindistan’da ise hükümet karşıtı gösteriler yapan çiftçilerin binden fazla Twitter hesabının engellenmesi için Hindistan hükümetinin kamu düzeninin sağlanması gerekçesiyle Twitter’a başvurması gibi güncel gelişmelere dair yaptığı çalışmada Facebook ve Twitter gibi platformların küresel bilgi paylaşımı konusunda eşik bekçisi rollerini gittikçe konsolide ettiği yönünde bir sonuca ulaşılmıştır. Üstelik bu eşik bekçilerinin dijital çağda önemi

kullandıklarını bir bütün olarak açıklama çabası içine girmişlerdir³⁹⁴. Herman ve Chomsky'nin ileri sürdüğü propaganda modeline göre medya aygıtı, bir haberi hâkim kitle medyası şirketlerinin tekelleşmiş mülkiyetine ve kâr yönelimine, reklamcılık çıkarlarına, hükümetin ve iş dünyasının finanse ettiği ve onayladığı uzmanların görüşlerine, medyayı disiplin altına alan bir araç olarak tepki üretimine ve son olarak ulusal bir din ve denetim mekanizmasına uygun olarak süzgeçten geçirir; sonuçta haberden geriye yalnızca damıtılmış bir artık kalır³⁹⁵.

Bu sebeple geleneksel medyanın bir propaganda aygıtına dönüştüğü kapitalist koşullarda kamusal alanın eleştirel ve rasyonel müzakerelere zemin hazırlayabilmesi ve son tahlilde çoğulcu bir kamuoyu yaratabilmesi mümkün olmamıştır. Hatta Terranova'ya göre iletişim ve demokrasi arasındaki ilişki hiçbir zaman yurttaşların, seçilmiş ve hesap verebilir siyasi iktidarın hareketlerinin denetlediği bir kamusal alanı ortaya çıkaramamış, çünkü iletişim hiçbir zaman sadece rasyonel akla dayalı olarak siyasi iktidarın karanlık sınırlarını aydınlatmayı hedeflememiştir. İletişim her zaman propaganda, hegemonya, sansür, dışlama ve çarpıtma gibi taktikler aracılığıyla manipülasyona uğradığından kamusal alan hedefi esasında imkansızlaşarak yalnızca bu manipülasyon taktiklerine karşı bir mücadele için nihai bir ideal haline gelmiştir³⁹⁶.

Aslında tüm bu görüşleri, Frankfurt Okulu'nun araçsal akıl, meta fetişizmi, şeyleşme ve kültür endüstrisi kavramları üzerinden yaptıkları çözümlemeler ile

derecede ekonomik gücünün olduğu, bireylerin gündelik hayatına birinci dereceden etki edebildikleri ancak hukuki ve ekonomik anlamda önemli olan hususun hakların korunması ve bu şirketlerin mevcut güçlerini kötüye kullanmalarının önlenmesi olduğu belirtilmiştir. Konunun dijital anayasacılık çerçevesinde daha detaylı açıklaması için bkz. Oreste POLLICINO “*Digital Private Powers Exercising Public Functions: The Constitutional Paradox in the Digital Age and its Possible Solutions*”, European Court of Human Rights, The Rule of Law in Europe- Vision and Challenges Seminar, Early Draft Paper, https://echr.coe.int/Documents/Intervention_20210415_Pollicino_Rule_of_Law_ENG.pdf, Erişim Tarihi 29.10.2021. Ayrıca internetin temel haklara etkisinin Avrupa anayasacılığı ve yargısal koruma kapsamında daha detaylı incelemesi için bkz. Oreste POLLICINO, “*Judicial Protection of Fundamental Rights on the Internet. A Road Towards Digital Constitutionalism?*”, Hart Publishing, 1. Edition, Oxford, 2021.

³⁹⁴ ÖZÇETİN, “*Kitle İletişim Kuramları*”, s. 220.

³⁹⁵ HERMAN ve CHOMSKY, “*Rızanın İmalatı: Kitle Medyasının Ekonomi Politikası*”, s. 72-73.

³⁹⁶ Tiziana TERRANOVA, “*Ağ Kültürü: Enformasyon Çağında Siyaset*”, (çeviren: Ezgi Kaya), Ütopya Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2020, s. 192-193.

özel olarak Habermas'ın ileri sürdüğü yaşam dünyasının ekonomikleşmesi ve medya aygıtının ticarileşmesinin yol açtığı kamusal alanın yeniden feodalleşmesi olgularının birer uzantısı olarak düşünmek mümkündür. Neticede Fuchs'a göre kapitalist medya, serbest piyasanın rekabet koşullarının yarattığı ortamla medyanın yoğunlaşmasına, reklamlarla finanse edilen medyanın ticarileşerek magazinleşmesine, ticari koşulların yol açtığı güç eşitsizliklerine, bu güç eşitsizliklerinin derinleştiği uçurumun sonucunda piyasa ile meta mantığına bağımlı hale gelen bir sözde kamusal iletişim modeline sebep olmuştur. Bu kapitalist medya düzeni, sorgulayan ve eleştirenlerin sesinin dışlanmasına yol açarak kamusal alan kavramının içeriğini büyük ölçüde boşaltmıştır³⁹⁷.

Bu sebeple kamusal alanın yalnızca görünüşte bir kamusal anlamına gelmemesi ve yeniden feodalleşmenin koşullarından kurtulabilmesi için önemli olduğunu düşündüğümüz bazı hususlar bulunmaktadır. Kamusal alanda yeniden özgür ve eşit yurttaşların fikirlerini manipülasyona uğramadan yaratabilmesi, açıklayabilmesi, yayabilmesi, edinebilmesi, bu fikirlerin adil bir şekilde yarışabilmesi, buna bağlı olarak rasyonel müzakere süreçlerinin şeffaf bir şekilde kamu önünde yürütülebilmesi, belirli bir tahakküm ilişkisinden arı olarak ortaya çıkan kamuoyunun kamusal bir gövde şeklinde vücut bulup siyasi iktidarı etkileyebilmesi ve onu denetleyebilmesi için yeni bir iletişim ortamının yaratılabilmesi büyük önem arz etmektedir.

Esasında 1990'larda internetin ortaya çıkışıyla beraber geleneksel medyanın kamusal alanın üzerinde yarattığı negatif etkinin artık tersine döndürülebileceğine dair umutlar doğmuştur. Öncelikle internetin yaygınlaşması ardından bloglar, sosyal ağ siteleri, içerik paylaşım siteleri ve mikroblogların yükselişiyle beraber sosyal medyanın ortaya çıkışı, daha genel bir ifadeyle "yeni medya"nın doğuşu, kamusal alana dair tartışmaları yeniden alevlendirmiştir.

Diğer taraftan klasik kamusal alan modellerinin normatif bir çerçeve sunmakla beraber aslında ortaya çıkan bu yeni iletişim ortamını açıklamakta

³⁹⁷ FUCHS, "Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş", s. 326-327.

çoğunlukla yetersiz kalıp kalmadığı da sorgulamaya değer bir husustur. Bu bağlamda başlangıç olarak internet ve sosyal medyanın tarihsel süreçte nasıl ortaya çıktığını, onlara literatürde neden ve nasıl farklı bir anlam yüklendiğini anlamının önemli olduğu düşünülmektedir. Ardından klasik kamusal alanın ne ölçüde ve hangi yönlerden aşılabildiği üzerinden sanal kamusal alanın imkan dahilinde olup olmadığı yönündeki tartışmalara odaklanılması bizlere kamusal alanın günümüzde ne durumda olduğunu anlamamız bakımından yardımcı olacaktır.

Tüm bunlarla beraber sanal kamusal alanın da şirketlerin ekonomik çıkarlarından bağımsız olmadığını göz önünde bulundurmanın faydalı olduğu düşünülmektedir. Klasik kamusal alan modellerinin geleneksel medyayla olan ilişkisiyle mukayese edildiğinde; yeni medya düzeni ile internet aracı şirketlerinin ("*internet intermediary companies*") sanal kamusal alan dolayısıyla günümüzde kurdukları ilişkinin farklılaştığını söylemek mümkündür. Nitekim internetin kendine özgü altyapısı, teknik işleyiş biçimi ve bunlara bağlı olarak yaratmış olduğu gelir, rekabet, iş ve organizasyon modelleri gibi gerekçelerle farklılaşmanın boyutları daha iyi kavranabilecektir.

Şirketlerin ekonomik çıkarları ile internetin mevcut mimarisi birlikte düşünüldüğünde, insan hakları üzerinde bambaşka bir tehlikenin yaratıldığını öne sürmek mümkün hale gelmektedir. Sonuç olarak sanal kamusal alanın kontrolsüz, denetimsiz ve sorumsuz bir şekilde tamamen bilgi ve iletişim teknolojileri şirketlerinin kontrolüne geçmemesi, daha ileri düzeyde yeniden bir feodalleşme sürecine girilmemesi ve bireylerin özel hayatı ile ifade özgürlükleri üzerinde yoğun bir tahakküm ilişkisi kurulmaması için uluslararası insan hakları koruma mekanizmalarının bu tehlikelere karşı işlerlik kazanması büyük önem arz etmektedir.

Bu noktada ise sanal kamusal alanda şirketlerin, bilhassa bilgi ve iletişim teknolojileri alanında faaliyet gösteren ve günümüzde pek çok devletten bile daha fazla ekonomik imkanları bulunan, uluslararası siyasete yön verebilen, insan

hayatına doğrudan etki edebilme kapasitesi bulunan internet aracı şirketlerinin, insan haklarına saygı gösterme sorumluluğunun üzerinde daha fazla durulması gerekmektedir. Diğer yandan pek çok devletin ekonomik imkanlarından ve yurttaş sayısından daha fazlasına sahip olan “Facebook”, “Twitter”, “Google” gibi oluşumların uluslararası faaliyet göstermesi de düşünüldüğünde, bu şirketlerin sahip oldukları güç bakımından devletlerle boy ölçüşecek seviyelere yaklaşmaları karşısında dijital çağın yalnızca birey-devlet ekseninde ele alınamayacağı olgusuyla karşı karşıya kaldığımız literatürde iddia edilmektedir³⁹⁸.

Dolayısıyla mevcut kapitalist ekonomik ilişkilerin, hâkim siyasal paradigmanın ve internet mimarisinin bir bütün olarak insan hakları ihlallerine sebep olma potansiyeli karşısında, devlet ile bireyler arasındaki hak ilişkilerine odaklanan insan hakları yaklaşımının ötesinde, iş dünyası ile bireylerin kurdukları ilişki üzerinden yorumlanması gereken yeni bir insan hakları yaklaşımına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu ihtiyaca çözüm üretilebilmesi adına, insan haklarının uluslararası boyutta korunması bakımından en önemli rollerden biri şüphesiz Birleşmiş Milletler’e (“BM”) düşmektedir. Sonuç olarak internet teknolojisinin ortaya çıkışından, onun özgün mimarisinden başlayarak, sanal kamusal alanın mümkün olup olmadığı sorusuna ilgili literatürde cevap aramak yerinde bir başlangıç adımı olacaktır. Ardından bilgi ve iletişim teknolojileri alanında faaliyet gösteren internet aracı şirketlerinin faaliyetlerini insan hakları perspektifinden değerlendirmek ve yeni küresel teknolojik gelişmeler karşısında insan haklarının uluslararası korunması için şimdiye kadar BM’nin sanal kamusal alan ile iş dünyasının arasındaki ilişkiye dair yaptığı çalışmaları incelemek oldukça aydınlatıcı olacaktır. Böylece kamusal alanın demokrasi ideali için hala bir önem taşıyıp taşımadığını anlamamız da mümkün olabilecektir.

³⁹⁸ Alper IŞIK, “*Dijital Demokrasi*”, On İki Levha Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2020, s. 62-63.

3.1.2. İnternet Mimarisi, İnternetin Dünü ve Bugünü

3.1.2.1. İnternetin Özgün Mimarisi ve Temel Dizayn İlkeleri

Dünyada konuşulan pek çok dilde internet kavramı “*inter* (arasında, birbiriyle)” ile “*net* (ağ)” kelimelerinden birleşiminden oluşan “*internet*” kelimesiyle ortak bir şekilde ifade edilmektedir. Köken itibariyle interneti “ağlar-arası” anlamına geldiğini söylemek mümkündür³⁹⁹. İnternetin sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecinin ana aktörü olduğu, kullanışlı bir iletişim aracı olmakla beraber zaman ve mekan farklarını ortadan kaldıran bir ortam yarattığı, her kullanıcının kişisel habercilik yapabildiği, bilginin sonsuz ve dağınık halde bir arada toplanabildiği ve dünyanın tamamına ulaşma imkanı sağlayan bir pazarlama merkezi olarak işlev sağlayan küresel bir ağ olduğu ileri sürülmektedir⁴⁰⁰.

İnternetin hangi prensiplere dayanarak işlediğini anlayabilmek, daha da önemlisi onun sadece bir iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda tekno-sosyal ağ niteliği taşıdığını kavrayabilmenin ilk adımının internetin kendine özgü ağ mimarisini anlayabilmekten başladığını ileri sürmek mümkündür. Burada tekno-sosyal ağ ile kast edilen; internetin hem bilgi-teknolojileri sistemleri çalışmalarını için bir altyapı ağına imkan sağlaması hem de insanı söz söyleyen, eylemde bulunan, diğer insanlarla etkileşime giren sosyal bir varlık olmasını mümkün kılan ağ olmasıdır. Nitekim Fuchs’a göre internet, teknolojik sistem ağı ile insanların oluşturduğu sosyal ağ olmak üzere iki alt sistemden oluşmakta, teknolojik sistem insan eylemlerini ve sosyal ağları sürekli yeniden üretirken kendisi de bu pratikler tarafından yeniden üretilmektedir⁴⁰¹.

Öte taraftan, mimari kelimesi bir yapıya karşılık gelmektedir. İnternet mimarisi dendiğinde ise esasında interneti meydana getiren temel yapı kast edilmektedir. Dolayısıyla en genel anlamıyla mimari, bir sistemin bileşenlerini,

³⁹⁹ Vahap GÖKSU, “*Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya*”, Çizgi Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Konya, 2016, s. 9.

⁴⁰⁰ GÖKSU “*Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya*”, s. 9.

⁴⁰¹ FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 65-66.

bileşenlerin hangi özellikleri taşıdığını, bu bileşenlerin birbiriyle olan ilişkilerini betimlemektir⁴⁰². İnternet mimarisine ilişkin teknik detaylar, bir başka ifadeyle interneti oluşturan bileşenler, bu bileşenlerin özellikleri, birbiriyle kurdukları ilişki ve ortaya çıkan teknik yapı, daha çok bilgisayar bilimi disiplininin inceleme alanına girmektedir. Bu çalışma kapsamında internet mimarisini incelemeye değer kılan husus ise internetin kendisinden önceki iletişim araçlarından nasıl farklılaştığını ve internetin kendi mimarisinin özünde bulunan bağımsız, adem-i merkeziyetçi, eşitlikçi, belki iddialı bir şekilde başlangıcındaki demokratik uygulamalara uyumlu yapısını gözler önüne sermektir.

Feigin 2004 yılında yazdığı makalesinde, internetin mevcut mimarisinin özgürlüğü destekleyen güçlü yasal argümanlara yol açtığını, internet işlemlerinin teknik doğasının gösterdiği üzere sunucuların (“*servers*”) bu mimarinin sonuçlarını hem dolaylı hem de açık bir şekilde kabul ettiğini ileri sürmektedir⁴⁰³. Diğer yandan internetin hukukla olan ilişkisi hakkında önemli çalışmaları bulunan Lawrence Lessig ise 2006 yılındaki çalışmasında; internetin ağ mimarisini ve temel haklarla ilişkisini detalı bir şekilde incelemeye geçmeden hemen önce eserinin temel amacının internetin kontrolünü sorunsallaştırmak olduğunu belirtmektedir. Üstelik ona göre bu kontrol mutlaka devlet veya kötücül bir güç tarafından sağlanmamaktadır. Esasında Lessig’e göre siberalanın görünmez elinin nasıl bir mimari inşa ettiğinin, bu görünmez elin devlet ve ticari odaklar tarafından desteklenerek en yüksek verimde ve düzende kontrolü sağlamayı nasıl hedeflediğinin anlaşılması gerekmektedir⁴⁰⁴.

Lessig’e göre internet mimarisi başlangıcındaki bağımsız yapısına kıyasla radikal bir değişim geçirmekte, siberalan anarşik ve özgürlükçü doğasından gittikçe uzaklaşarak siberalanın kontrol altında tutulmaya çalışılması aşamasını yaşamaktadır. Lessig, esasında internet mimarisinin temelinde kod (“*code*”) dizaynının olduğunu belirtmektedir. Siberalanda ifade özgürlüğünün korunması

⁴⁰² ALİYEYEV, “Çevrimiçi İfade Özgürlüğü”, s. 65.

⁴⁰³ Eric J. FEIGIN, “*Architecture of Consent: Internet Protocols and Their Legal Implications*”, Stanford Law Review, Vol. 56, No. 4, 2004, s. 940.

⁴⁰⁴ Lawrence LESSIG, “*Code: Version 2.0*”, Basic Books, 1. Edition, New York, 2006, s. 4.

adına yapılacak düzenleme ve koruma mekanizmalarında kodun esas alınması gerektiğinin alını çizmekte, böylece internet ve hukuk ilişkisinde internetin ağ mimarisinin önemini vurgulamaktadır⁴⁰⁵.

Aslında birbirlerine yakın dönemde yapılmış bu iki çalışma internetin ne kadar hızlı bir dönüşüm kapasitesi olduğunu ve internetin hukukla olan ilişkisinin merkezinde yer alan en önemli hususlardan bir tanesinin internetin özgün ağ mimarisi ile temel hak ve özgürlükler meselesinin olduğunu gözler önüne sermektedir. Dikkat edilecek olursa dinamik yapısı sebebiyle internet ve hukuk ilişkisi hakkında bir değerlendirme yapmanın zorluğu da bu ilişkinin devlet, serbest piyasa, teknik gelişmeler ve daha pek çok faktöre dayalı olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu çalışmanın ana omurgası bağlamında; klasik kamusal alan modellerinden sanal kamusal alana geçişi anlayabilmek, sanal kamusal alanda insan haklarının uluslararası korunması ihtiyacının neden ve nasıl ortaya çıktığını, bu doğrultuda ne gibi uluslararası çalışmaların yapıldığını internet olgusu üzerinden değerlendirebilmek adına internet mimarisinin genel hatlarının incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Castells'e göre internetin iletişim mimarisi bugün hala üzerinde çalıştığı şu üç ilkeye dayanmaktadır: adem-i merkeziyetçi bir ağ yapısı, ağın düğümleri boyunca dağılmış bilgi işlem gücü ve bağlantı kopması riskini en aza indirmek için ağdaki işlevlerin maksimum fazlalığı⁴⁰⁶. Üstelik internetin bu mimariye kavuşması ve dünya çapında yaygınlaşması sürecinde devlet kurumlarının, üniversite araştırma merkezlerinin ve iş dünyasının ortak bir gayreti söz konusudur. İnterneti özel kılan nokta tüm dünyada gerçek zamanlı olarak yayılması ve kitle iletişiminden bilgisayar sistemlerine kadar pek çok ortamı kendi bünyesinde birleştirebilmiş olmasından geçmektedir. İnternetin ağ mimarisinin açık uçlu, merkezi olmayan, dağıtılmış ve çok yönlü yapısı, iletişimi sağlayan protokol ve programların gelişime açık olması, dağınık halde olması ve esasında küresel ölçekte ağ yönetişimini sağlayan kurumların internetin ağ mimarisine

⁴⁰⁵ LESSIG, “Code Version 2.0”, s. 4-6.

⁴⁰⁶ Manuel CASTELLS, “İnternet Galaksisi: İnternet, İş Dünyası ve Toplum Üzerine Düşünceler”, (çeviren: Tuğba Asrak Hasdemir), Phoenix Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2020, s. 49.

uygun olarak açıklık ve işbirliği prensiplerine uygun olarak inşa edilmesi sayesinde ağlar arası ağ olarak faaliyet gösterebilmesi mümkün olmuştur⁴⁰⁷. Daha da önemlisi, bilginin dijital ortama aktarılmasıyla internet sayesinde dijital veri hızlı, ucuz, güvenli, keyfiyete bağlı olarak kayba uğramadan yayılabilme, hatasız olarak kopyalanıp çoğaltılabilme ve kolay depolabilme gibi özelliklerle beraber kendisinden önceki belirli kişi ve grupların kontrolünde olan kitle iletişim araçlarının aksine bambaşka bir ifade özgürlüğü ortamı yaratmıştır⁴⁰⁸.

İnternetin bu özgün mimarisine yön veren birtakım dizayn ilkeleri insan haklarının uygulanma biçimlerini doğrudan etkilemektedir. Cohen-Almagor'a göre her şeyden önce internet, basılı ve elektronik medyadan farklı olarak interaktiflik ortamı olup bu bakımdan geleneksel medyadan yapısı itibarıyla farklıdır. Zira internetin yapısı, geleneksel medyaya erişimi olanların yanı sıra yazılı basına, televizyona erişimi engellenenlerin görüşlerini açıklaması ve hatta en rahatsız edici görüşlerin bile müdahale olmaksızın herkesçe dile getirilmesini sağlamaktadır⁴⁰⁹.

Aliyev'e göre de internetin ifade kullanımının en büyük ve etkili koruyucusu olması, görece anonim kalmayı, adem-i merkezîyetçi dağıtım, çok noktadan erişimi, coğrafi mekana bağlı kalmamayı, şifreleme gibi güvenliği sağlayan özelliklere ve internet protokollerinin ifade kullanımını siber alanda kontrol altına alınmasını zorlaştıran mimarisine bağlıdır⁴¹⁰. Söz konusu mimarinin en önemli ilkelerinden birisi ağ tarafsızlığıdır ("*net neutrality*"). Ağ tarafsızlığı, verilerin ve iletişimin internet üzerinden serbestçe dolaşabilmesi, içerikten bağımsız olarak verilerin ağlar arasında bir kaynaktan diğerine iletilebilmesi ve verilerin dolaşımına müdahale edilememesi anlamına gelmektedir⁴¹¹.

⁴⁰⁷ CASTELLS, "*İnternet Galaksisi*", s. 63.

⁴⁰⁸ ALİYEV, "*Çevrimiçi İfade Özgürlüğü*", s. 127.

⁴⁰⁹ Raphael COHEN-ALMAGOR, "*Internet Architecture, Freedom of Expression and Social Responsibility: Critical Realism and Proposals for a Better Future*", *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 28, No. 2, 2015, s. 4.

⁴¹⁰ ALİYEV, a.g.e, s. 130.

⁴¹¹ IŞIK, "*Dijital Demokrasi*", s. 62.

Bir başka önemli temel ilke ise katman ilkesidir (“*the layers principle*”) İnternet mimarisi fiziksel (optik kablolar, uydu bağlantıları), veri bağlayıcı katmanı (fiziksel katmanla bilgisayarı bağlayan), internet protokolü katmanı (IP işlemlerinin ve veri akışının gerçekleştiği), taşıma katmanı (TCP işlemleri ve verilerin paketlenildiği), uygulama katmanı (internetin kullandığı www gibi programlar) ve içerik katmanı (iletişimi gerçekleştiren sembol ve görseller) olmak üzere toplamda altı katmandan oluşmaktadır⁴¹². Katman ilkesinin de sebep olduğu çeşitli alt ilkeler bulunmaktadır. Buna göre ağ mimarisi gereği uygulamaların bağımsızlığı (“*application neutrality*”) esastır⁴¹³. Söz konusu altı katman birbirinden bağımsız olarak çalışmakta, ancak insanlar internet aracılığıyla iletişim kurarken bu katmanların tamamını kullanmaktadır⁴¹⁴.

Katman ilkesine dair diğer alt ilkeler ise doğrudan hukuk ve internet ilişkisi göz önünde bulundurularak ileri sürülmüştür. Solum ve Chung’a göre hukuk kuralları ana ilke olan internetin katman ilkesine saygı göstermek zorundadır. Buna paralel olarak katman ilkesinin ilk boyutu olan katmanların bağımsızlığı (“*the principle of layer separation*”) ve ikinci boyutu katman geçişini en aza indirme ilkeleri gereği (“*the principle of minimizing layer crossing*”) internet düzenlemeleri; ilk olarak internetin farklı katmanlarına aykırı olmamalı ve hukuki düzenlemenin etki yaratmayı hedeflediği katmanla yasal düzenlemeden doğrudan etkilenen katman arasındaki mesafe en aza indirilmelidir⁴¹⁵. Sonuçta bu alt ilkeler gereği farklı katmanlardan gelen veriler değiştirilmeden iletildiğinden şeffaflık sağlanmaktadır. İnternetin şeffaflığı tezi internetin gelişimi, yaygınlaşması, ekonomik büyümenin ve kültürel evrimin esas gücü olduğundan bu teze aykırı yapılan hukuki düzenlemeler ve uygulanan politikalar şeffaflığı ortadan kaldırma potansiyeline sahiptir⁴¹⁶. Özetlenecek olursa hem ağ tarafsızlığı ilkesi hem de katman ilkesi ve onun alt görünümleri internetin kendine özgü bir

⁴¹² Lawrence B. SOLUM ve Minn CHUNG, “*The Layers Principle: Internet Architecture and the Law*”, University of San Diego School of Law, Public Law and Legal Theory Research Paper, No. 55, 2003, s. 3.

⁴¹³ ALİYEV, “*Çevrimiçi İfade Özgürlüğü*”, s. 134.

⁴¹⁴ ALİYEV, a.g.e, s. 147.

⁴¹⁵ SOLUM ve CHUNG, a.g.e, s. 4-5.

⁴¹⁶ SOLUM ve CHUNG, a.g.e, s. 51-52.

mimariye sahip olmasına yol açmış ve bu özgün duruma bağlı olarak internetin hukukla olan ilişkisinin de farklı perspektiflerden değerlendirilmesi zorunluluğunu doğurmuştur.

3.1.2.2. İnternetin Ortaya Çıkış Süreci ve Web 1.0 Dönemi

İnternetin ortaya çıkışı günümüzde kullandığımız World Wide Web (“*Dünya Çapında Ağ*”) teknolojisinden çok daha eskilere dayanmaktadır. Dolayısıyla internetin kökeni ile günümüzde kullanılan internet hizmetleri arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. İnternetin kökenleri, ABD Savunma Bakanlığı İleri Araştırma Projeleri Kurumu’nun (“ARPA”) 1960’lardaki çalışmalarına dayanmaktadır⁴¹⁷. 1958 yılında kurulan ARPA’nın esas amacı, Soğuk Savaş koşulları altında askeri, stratejik bilgilerin korunması ile Sovyetler Birliği üzerinde teknolojik ve askeri üstünlük oluşturmaya dayanmaktadır⁴¹⁸.

M.I.T’den Leonard Kleinrock’un bilgisayarların birbiriyle haberleşmesini sağlayan paket anahtarlama teorisine ilişkin doktora teziyle beraber ses ve görüntü gibi çeşitli verilerin göndericiden paketlere bölünerek çeşitli yollardan (“*router*”) alıcıya gönderilmesi ve alıcı tarafından birleştirilmesi fikri internetin doğuşuna kuramsal zemin hazırlamıştır. İnterneti, telgraf ve telefon gibi diğer iletişim ağlarından ayırt eden en büyük teknik farklardan biri paket anahtarlama tekniğine dayanmasıdır ki internet mimarisinin adem-i merkezîyetçi olabilmesinin teknik açıklaması buna dayanmaktadır⁴¹⁹. 1 Eylül 1969 tarihine gelindiğinde ise Kleinrock’un paket anahtarlama teorisini somut bir şekilde hayata geçirilerek ARPANET adını taşıyan ilk bilgisayar ağı ilk dört bağlantısını Los Angeles California Üniversitesi, Stanford Araştırma Enstitüsü, California Santa Barbara Üniversitesi ve Utah Üniversitesi arasında kurarak devreye girmiştir⁴²⁰. 1971

⁴¹⁷ Manuel CASTELLS, “*Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*”, içinde “*Ağ Toplumunun Yükselişi, Cilt: 1*”, (çeviren: Ebru Kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2013, s. 58.

⁴¹⁸ CASTELLS, “*İnternet Galaksisi*” s. 40.

⁴¹⁹ ALİYEV, “*Çevrimiçi İfade Özgürlüğü*”, s. 74-75.

⁴²⁰ CASTELLS, “*Enformasyon Çağı*”, s. 59.

yılına gelindiğinde ise, pek çoğu üniversitelerin araştırma merkezi olan on beş ARPANET’e bağlanma noktası bulunmaktaydı⁴²¹.

Bir sonraki aşamada ise amaç, ARPANET’i diğer geliştirilen bilgisayar ağlarıyla bağlantısını sağlayabilmektir. Böylece Castells’e göre “ağların ağı” kavramı bu şekilde gerçek anlamıyla ortaya çıkmış olup takip eden yıllarda bu kavrama bağlı olarak bilgisayar ağlarının birbiriyle dijital olarak ortak bir dil konuşabilmeleri için standart ağ protokolleri olan TCP ve IP geliştirilmiştir⁴²². Dolayısıyla, ARPANET her ne kadar ilk ortaya çıktığında sadece ABD Savunma Bakanlığı ile işbirliği içinde olan kurumlara açık olsa da sonrasında bilimsel ve teknik çalışmaları teşvik etmek amacıyla bilim dünyasına açık hale gelerek iskelet iletişim sistemi haline gelmiştir⁴²³. 1983 yılına gelindiğinde ABD Savunma Bakanlığı güvenlik ihlali potansiyeli karşısında ayrı bir MILNET ağı oluştururken ARPANET ise ARPA-INTERNET adını alarak 1984 yılında ABD Ulusal Bilim Vakfı (“NSF”) tarafından işletilmeye başlanmıştır⁴²⁴. Şubat 1990 tarihinde ise teknolojik olarak eskiyen ARPANET hizmet dışı bırakılmış, fakat ABD hükümeti internetin askeri kullanım haricinde de kullanılmasına açıkça izin vermiş ve internetin iskeleti görevini Ulusal Bilim Vakfı’nın işlettiği NFSNET yerine getirmeye başlamıştır.

Yine bu dönemde internet ticari kullanıma açılmış ve kitle iletişim aracı işlevini kazanarak daha hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır⁴²⁵. Nitekim Cenevre’de faaliyet gösteren Avrupa Nükleer Araştırma Merkezi (“CERN”) bünyesinde çalışmalarını yürüten Berners-Lee’nin, internete bağlı herhangi bir bilgisayardan bilgi almayı ve paylaşmayı mümkün kılan, çoklu medya dünyasından uyarlama yaparak ve yeni teknolojiler ekleyerek oluşturduğu görsel ve işitsel dil sayesinde HTML, HTTP ve öncül URI daha sonra ise URL olarak adlandırılacak yazılımları uygulamaya geçirdiler⁴²⁶. Bu gelişmeler sonucunda

⁴²¹ CASTELLS, “*İnternet Galaksisi*”, s. 41.

⁴²² CASTELLS, “*İnternet Galaksisi*”, s. 41-42.

⁴²³ IŞIK, “*Dijital Demokrasi*”, s. 60.

⁴²⁴ CASTELLS, a.g.e, s. 42

⁴²⁵ GÖKSU, “*Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya*”, s.10.

⁴²⁶ CASTELLS, a.g.e, s. 46-47.

Aralık 1990 tarihinde, metin, grafik, animasyon, ses dosyası, yazılım programları gibi dijital olarak sayısallaştırılabilen her türlü belgeyi göndermeye ve belgeleri bilgisayarlar arasında değiş tokuş etmeye imkan sağlayan World Wide Web (“www”) isimli hiper metin sistemi oluşturuldu ve CERN tarafından Ağustos 1991 tarihinde “www” tarayıcı yazılım, internet üzerinden piyasaya sürüldü⁴²⁷.

Takip eden yıllarda internetin gelişimi özellikle ticari internet tarayıcılarının geliştirilmesiyle beraber daha da hızlandı ve dünya çapında yaygınlaşmaya başladı. 1995 yılına gelindiğinde ise “Windows 95” yazılımıyla beraber Windows işletim sisteminin kendi internet tarayıcısı olan “Internet Explorer” yazılımı kullanılmaya başlandı. Aynı yıl içerisinde “Java” programlama dili yayınlanmış ve böylelikle internet içerisindeki uygulamaların, programların geliştirilmesi mümkün hale gelerek iş dünyası ve günlük hayatta internet hizmetleri geniş çaplı olarak kullanılmaya başlanmıştır⁴²⁸.

World Wide Web’in ilk dönemine karşılık gelen Web 1.0 kavramı kullanıldığı zaman birinci nesil internet teknolojilerine referans verilmektedir. Web 1.0’da insanların bilişsel nitelikleri bilgisayar tabanlı bir ağ oluşturmuştur⁴²⁹. Bir başka ifadeyle, internetteki web siteleri salt okunur bir yapıya sahip olup içerik üreticileri bir anlamda okuyucu ve izleyici konumunda olan çok sayıdaki kullanıcıya içerik sunmaktaydı⁴³⁰. Dolayısıyla iletişim tek taraflı olarak yürütülmekte olup kullanıcılar yalnızca bilgiye erişen konumdadır. Bu sebeple geleneksel medya araçlarının iletişim biçimine benzediğini söylemek mümkündür⁴³¹. Web’in bu ilk dönemlerinde internet kullanıcılarının içerik üretmesi, içeriğe katkı sunabilmesi, geri bildirimde bulunması, bilgiyi paylaşması ve başkalarıyla etkileşim içerisine girmesi mümkün olmadığından kullanıcıların

⁴²⁷ CASTELLS, “*İnternet Galaksisi*”, s. 47.

⁴²⁸ CASTELLS, “*Enformasyon Çağ*”, s. 66-68.

⁴²⁹ FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 74.

⁴³⁰ Murat ULUK, “*Hakikat Sonrası Çağda Yeni Medya ve Yalan Haber*”, Dorlion Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir, 2018, s. 16.

⁴³¹ GÖKSU, “*Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya*”, s. 13.

kendilerini ifade edebilmesi web sayfalarında bulunan iletişim formları, ki eğer web sitesinde varsa, haricinde neredeyse imkansızdır⁴³².

3.1.2.3. Web 2.0 Dönemi ve Sosyal Medya Kavramının Karakteristiği

Web 1.0 döneminde internetin içeriği daha statik ve tek yönlüken kullanıcıların internetteki içeriklere katkı sağlamak, edindikleri bilgileri paylaşmak, görüş bildirmek, fikirlerini yarıştırmak ve kendileri gibi düşünen bir grup insanla daha fazla iletişimsellik içinde olmak gibi ihtiyaçları Web 2.0 döneminin başlamasına yol açmıştır. Web 2.0 kavramını ilk kez Darcy DiNucci 1999 yılında yayımladığı çalışmasında kullanmış ve Web 2.0'nin ilk ışıklarının belirmeye başladığını, şimdilik bir embriyo aşamasında olduğunu ancak internetin bundan sonra daha çok bir etkileşim mekanizması ve etkileşimin gerçekleştiği bir alan haline geleceğini, hatta internetin sadece bilgisayar ekranlarında değil televizyonlardan, otomobillere, cep telefonlarından evlerdeki mikrodalga fırınlarına kadar erişilebileceğini ön görmüştür⁴³³.

Birkaç yıl sonra Web 2.0 kavramı, Tim O'Reilly tarafından yeniden gündeme getirilmiş ve internet dünyasında ortaya çıkan yeni trendlerin önceki kullanımlardan ayırt edilmesi gerektiğini öne sürülmüştür⁴³⁴. O'Reilly, Web 2.0'nin katı sınırlarının olmadığını onun yerine çekim gücüne sahip çekirdek bir kavram olduğunu belirterek aslında Web 2.0 kavramlaştırmasıyla sosyal ağ siteleri öncelikli olmak üzere, bloglar, wikiler, torrentler, optimize edilmiş arama motorlarının daha esnek, kullanışlı ve etkileşimli bir platform haline geldiğini işaret etmiştir⁴³⁵.

Dolayısıyla Web 2.0'nin çıkış noktasının, internet kullanıcılarının daha fazla etkileşim içine girebildikleri, serbestçe içerik üretebildikleri, bilgi paylaşımının daha açık hale geldiği bir platforma ihtiyaç duyulması olduğu iddia

⁴³² ULUK, a.g.e, s. 16-17.

⁴³³ Darcy DINUCCI, "Fragmented Future", Print Magazine, Vol. 53, No. 4, 1999, s. 32.

⁴³⁴ GÖKSU, "Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya", s. 14.

⁴³⁵ Tim O'REILLY, "What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software", Communications & Strategies, No. 65, 2007, s. 18-19.

edilebilir. Bu doğrultuda Web 2.0'in sanal ortamda insanların etkileşimini mümkün hale getirmek, kullanıcıların internetteki içeriklere katkı sağlayabilmek veya diğer kullanıcılarla beraber içerik oluşturup bunları paylaşabilmek gibi fikirlerinin doğurduğu katılımcı bir platform olduğu söylenebilir⁴³⁶. Web 2.0'in ortaya çıkışına yol açan nedenleri tespit etmek kolay olsa da Web 2.0'in kesin bir tanımını yapmak oldukça zordur.

Kim ve diğerlerine göre, Web 2.0'ı tanımlamanın zorluğunun birkaç sebebi bulunmaktadır: ilk olarak Web 2.0 yeni veya devrimci bir teknolojik gelişmenin sonucunda ortaya çıkmamıştır; ikinci noktada Web 2.0'a dair çok sayıda ve dağınık tanımlama bulunmaktadır, bir kısım için moda bir sözcük olmuş diğerleri için uygulama ve internet hizmetlerinin etkileşimini mümkün kılan somut bir yapı oluşturmuştur; son olarak Web 2.0'in kendisi çok kapsamlı bir kavram olup ayrıca birbirinden farklı metodolojik yaklaşımların ilgisini çeken ve başka kavramlarla beraber etrafı sarılmış ("*encompassed*") bir kavramdır⁴³⁷.

Tüm bunlara rağmen Wilson ve diğerlerinin, Web 2.0 hakkında yazılmış 114 makale üzerinden yaptıkları literatür taraması ve literatürdeki çalışmalarını uygulamalar, meseleler ve teknoloji olmak üzere üçlü tema ayrımına dayanarak analiz etmeleri sonucunda ulaştıkları sonuç dikkate değerdir⁴³⁸. Yazarlara göre Web 2.0 paradigması, hem bireylerin hem de iş dünyasının Web 2.0'da farklı temalarda geliştirilen teknolojilere hızlı adaptasyonu sayesinde son on yılda mühim bir ivme kazanmıştır⁴³⁹. Bu ivme kazanan paradigmaya göre, literatürde Web 2.0'ın tanımlanmasının zor olduğuna dair görüşlerin onun sadece belirli özelliklerini ön plana çıkarmaları ve onu tanımlamaktan imtina edip sadece tarif etmeleri karşısında; Wilson ve diğerleri Web 2.0 sisteminin teknik ve onu

⁴³⁶ GÖKSU, "Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya", s. 14.

⁴³⁷ Dan J. KIM, Kwok-Bun YUE, Sharon Perkins HALL ve Tacy GATES, "Global Diffusion of the Internet XV: Web 2.0 Technologies, Principles and Applications: A Conceptual Framework from Technology Push and Demand Pull Perspective", Communications of the Association for Information Systems, Vol. 24, No. 38, 2009, s. 658.

⁴³⁸ David W. WILSON, Xiaolin LIN, Phil LONGSTREET ve Saonee SARKER, "Web 2.0: A Definition, Literature Review, and Directions for Future Research", AMCIS 2011-All Submissions, Paper 368, 2011, s. 2-3.

⁴³⁹ WILSON, vd., "Web 2.0: A Definition, Literature Review, and Directions for Future Research", s. 1.

kullanan insanların girdiği etkileşim sonucunda oluşan sosyal veçhelerini dikkate alarak şu tanımı önermişlerdir:

“Web 2.0, birlikte çalışabilir, kullanıcı merkezli web uygulamaları ve hizmetlerinin sosyal bağlantıyı, medya ve bilgi paylaşımını, kullanıcı tarafından oluşturulan içeriği ve bireyler ile kurumlar arasında işbirliğini teşvik eden internetin ikinci neslini ifade etmektedir.”⁴⁴⁰

Benzer doğrultuda Constantinides ve Fountain ise temelde bloglar, sosyal ağlar, topluluklar, forumlar ve içerik toplayıcılar olmak üzere beş ana kategoriden oluşan Web 2.0 için üzerinde mutabık kalınacak kesin bir tanımın yapılmasının neredeyse imkansız olduğu şerhini de düşerek şu şekilde bir tanım önermektedir:

“Web 2.0 iş ve sosyal süreçlerin katılımcıları olarak kullanıcıların kendi deneyimlerini, bilgilerini ve piyasa gücünü genişleten, açık kaynaklı, etkileşime dayalı ve kullanıcı kontrolüne imkan veren çevrimiçi uygulamalar topluluğu olup Web 2.0 uygulamaları, bilgi içeriğinin verimli bir şekilde üretilmesine, yayılmasına, paylaşılmasına, düzenlenmesine veya rafine edilmesine imkan sağlayarak fikir ve bilgi akışını kolaylaştıran gayri resmi kullanıcı ağlarının oluşturulmasını destekler⁴⁴¹.”

Web 2.0 teriminin mucidi olarak kabul edilen Tim O’Reilly’nin, Web 2.0’ın teknolojik özelliklerini de göz önünde bulunduran bununla beraber sosyalleşmeye yönelik temel niteliklerini de içeren oldukça kapsayıcı tanımı ise şöyledir:

“Web 2.0 bağlı tüm cihazları kapsayan bir platform olarak ağıdır: Web 2.0 uygulamaları platformun içsel avantajlarından en çok faydalananlardır: Sürekli güncellenen hizmet olarak yazılımın götürülmesi daha çok insanın kullanımını geliştirir, başkaları tarafından harmanlanmasına olanak verilen biçimde kişisel veri ve hizmetleri sağlarken bireysel kullanıcılar da dahil olmak üzere farklı kaynaklardan daha çok veriyi tüketir ve harmanlar, ‘katılımcılık mimarisi’ aracılığıyla ağ etkileri yaratır ve zengin kullanıcı deneyimleri yaratmak için Web 1.0’ın sayfa metaforunun ötesine geçer⁴⁴².”

⁴⁴⁰ WILSON, vd., “Web 2.0: A Definition, Literature Review, and Directions for Future Research”, s. 2.

⁴⁴¹ Efthymios CONSTANTINIDES ve Stefan J. FOUNTAIN, “Web 2.0: Conceptual Foundations and Marketing Issues”, Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice, Vol. 9, No. 3, 2008, s. 232-233.

⁴⁴² Tim O’REILLY, “Web 2.0: Compact Definition” <http://radar.oreilly.com/2005/10/web-20-compact-definition.html> adresinden, aktaran FUCHS, “Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş”, s. 57.

Dikkat edilirse bu tanımlar Web 2.0'ın bir tekno-sosyal ağ platformu olarak gerek bireysel gerek iş dünyasından kullanıcıların çeşitli konular hakkında sayısız internet uygulaması ve hizmeti aracılığıyla ortaklaşa bir şekilde içerik üretmelerine, üretilen bilginin yayılmasına, paylaşılmasına, öz biçimiyle bir iletişimsellik içerisinde etkileşim halinde olmalarına işaret etmektedir. Göksu'nun altını çizdiği üzere artık internet eskisinden farklı bir şekilde sadece belirli kişiler tarafından oluşturulan ve yayımlanan bilgilerin olduğu tek yönlü bir platform niteliğinde değildir, aksine kullanıcıların aktif katılımıyla ve etkileşim içerisinde olmalarıyla değiştirilebilen ve yenilenebilen girdilerin sürekli dolaşımında bulunduğu bir mecra niteliğini haiz olmuştur⁴⁴³.

Bu bağlamda Web 2.0'ı ilk nesil internetten ayıran özellikler kullanım kolaylığı, sosyalleşme imkanı ve metin, fotoğraf, ses, video formatlarında kullanıcılara ürettikleri içerikleri diledikleri şekilde yüklemelerini sağlamasıdır. Böylece kullanıcıların pasiflikten sıyrılarak aktif birer üretici konumuna gelmelerini mümkün kılan platforma dönüştüğü ileri sürülmektedir⁴⁴⁴. Tüm bu açıklamalar ışığında, esasında Web 2.0 kullanıcılar tarafından siber alanda oluşturulan içeriklerin diğer kullanıcılarla paylaşılmasını, onlarla işbirliği yapılmasını, başka kullanıcılarla etkileşim içinde bulunabilmek adına çeşitli platformların geliştirilmesini mümkün kılan internet teknolojisinin bir dönemine karşılık gelen ağ sistemi olduğu söylenebilir. Neticede Web 2.0'a karakterini veren en önemli özelliğin sosyallik yaratma gücü veya sosyalliğin ortaya çıkabilmesini sağlayacak gerekli platformlara uygun bir teknolojik ağ yapısına sahip olduğu çıkarımı yapılabilir.

Sosyal medya kavramı, tam da Web 2.0'ın bu sosyallik işlevinin merkezinden doğmuştur. Sosyal medya, Web 2.0 ağı içerisinde internet kullanıcılarının çeşitli sosyal ağlara bağlanabilmesine, bu ağlarda metin, fotoğraf, ses ve video formatında içerikler üretebilmelerine imkan tanımaktadır. Böylece sosyal medya, kullanıcı odaklılığı ve aynı zamanda etkileşimselliği merkeze alan,

⁴⁴³ GÖKSU, "Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya", s.15.

⁴⁴⁴ ULUK, "Hakikat Sonrası Çağda Yeni Medya ve Yalan Haber", s. 18-19.

hem kişiler arası hem de kitlesel iletişimi mümkün kılan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaplan ve Haenlein öncü çalışmalarında sosyal medya uygulamalarını, sosyal mevcudiyet ile medya zenginliği ölçeklerine düşük, orta ve yüksek seviyeli ve kendini sunuş ile kendini ifade etme ölçeklerine göre düşük ve yüksek seviyeli olarak değerlendirmiş ve altı farklı sosyal medya kategorisinde sınıflandırmışlardır. Bu kategoriler, “Wikipedia” gibi ortak projeler; “Wordpress” ve “Twitter” gibi bloglar; “YouTube” gibi içerik toplulukları; “Facebook” gibi sosyal ağ siteleri; “World of Warcraft” gibi çok oyunculu sanal oyun dünyaları ve “Second Life” gibi sanal sosyal dünyalardan oluşmaktadır⁴⁴⁵.

Birkaç yıl sonra yapılan daha güncel bir çalışmada ise Aichner ve Jacob, sosyal medyanın giderek şirketlerin daha fazla pazarlama, tanıtım gibi değer zinciri faaliyetlerinde kendine yer bulması sebebiyle bazı eklemeler yaparak toplamda on üç sosyal medya kategorisi belirlemiştir⁴⁴⁶. Aichner ve Jacob’ın önerdiği ayrım şu şekildedir: “Boing Boing”, “The Huffington Post” gibi bloglar; “LinkedIn” gibi iş dünyası ağları; “Wikipedia” gibi ortak projeler; “Yammer”, “Socialcast” gibi sosyal ağ girişimleri; “Gaia Online” gibi forumlar; “Twitter”, “Tumblr” gibi mikrobloglar; “Flickr”, “Photobucket” gibi fotoğraf paylaşımları; “Amazon” gibi ürün ve hizmetlere dair yoruma açık platformlar; “Pinterest” gibi sosyal imlemeler; “World of Warcraft” gibi sosyal oyunlar; “Facebook” gibi sosyal ağlar; “YouTube”, “Vimeo” gibi video paylaşımları; “Second Life”, “Twinity” gibi sanal dünyalar⁴⁴⁷.

Diğer yandan Wei He’nin 2017 yılında yaptığı ayrıma göre, değişen taleplere, çok hızlı bir şekilde çeşitli biçimlerde gelişen ve son derece parçalara ayrılmış piyasa tarafından yönlendirilen sosyal medya sekiz ana kategori çerçevesinde incelenebilir. Bu kategorileri: kendi kendine yayıncılığı esas alan, “Blogbus” ve “MSN space” gibi hizmet sağlayıcılar tarafından yaratılan bloglar; “Bulletin Board System” ve çevrimiçi forumlar gibi kamusal tartışma forumları;

⁴⁴⁵ Andreas KAPLAN ve Michael HAENLEIN, “Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media”, Business Horizons, Vol. 53, No.1, 2010, s. 62-64.

⁴⁴⁶ Thomas AICHNER ve Franck JACOB, “Measuring the Degree of Corporate Social Media Use”, International Journal of Market Research, Vol. 57, No. 2, 2015, s. 258.

⁴⁴⁷ AICHNER ve JACOB, “Measuring the Degree of Corporate Social Media Use”, s. 259.

mikro içerikli yayın akışı temelinde işleyen “Twitter” ve “Weibo” gibi mikrobloglar; “MSN Messenger”, “Skype” ve “WeChat” gibi e-posta, anlık mesajlaşma, görüntülü toplantı yapmaya imkan sağlayan birebir veya gruplar arasında iletişim uygulamaları; video paylaşımını sağlayan “YouTube”, fotoğraf paylaşımını sağlayan “Flickr”, müzik paylaşımını sağlayan “last.fm” gibi içerik paylaşım uygulamaları; diğer sosyal medya uygulamalarından kullanıcıların kendi sosyal ağlarını genişletmeleri amacını esas alması bakımından farklılaşan “Facebook”, “LinkedIn” ve “Qzone” gibi sosyal ağ siteleri; ağ kullanıcılarının ne, neden ve nasıl gibi sorularına cevap üreten “Wikipedia”, “Quora.com” ve “Baidu Baike” gibi soru-cevap ve ortaklaşa düzenleme uygulamaları; çok sayıda oyuncunun çevrimiçi rol yapma oyunu oynamasını mümkün kılan “Second Life”, “HiPiHi” gibi sanal dünyalar olarak saymak mümkündür⁴⁴⁸.

Literatürde sıkça referans gösterilen bu çeşitli ayrımlara rağmen sosyal medyanın sürekli gelişmesi ve kullanımının beklenmedik bir şekilde yaygınlaşması nedeniyle günümüzde herkesin hemfikir olabileceği bir sınıflandırma yapmanın oldukça zor olduğunu da belirtmek gerekir. Özellikle sosyal medya kullanımının son yıllarda çoğunlukla mobil akıllı telefon ve tablet bilgisayarlar da gerçekleşmesi, neredeyse her gün bu cihazlarda çalışabilir uygulamaların geliştirilmesi ve sosyal etkileşimden eğlenceye, bilgi paylaşımından anlık iletişime kadar çok farklı kullanım amaçlarının olması sosyal medyayı kendi içinde güncel bir kategorizasyona tâbi tutmayı zorlaştırmaktadır.

Bununla beraber sosyal medyanın genelgeçer ve onun tüm fonksiyonlarını kapsayan bir tanımını yapmak da bir hayli zordur. İçerisinde doğduğu teknolojik koşullardan yarattığı yeni kişisel ve kitlesel iletişim paradigmasına, yepyeni bir iş modeli haline gelmesinden kullanıcı merkezli değer üretimine kadar sosyal medyanın farklı veçhelerine yer veren tanımlara ilgili literatürde rastlamak mümkündür. Söz gelimi Constantinides ve Fountain’a göre sosyal medya ve Web 2.0 sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılsa da Web 2.0 kavramı çevrimiçi

⁴⁴⁸ Wei HE, “Networked Public: Social Media and Social Change in Contemporary China”, Tsinghua University Press and Springer-Verlag Berlin, 1. Edition, Heidelberg, 2017, s. 132-150.

uygulamaları, daha doğru bir ifadeyle çevrimiçi uygulamaların teknolojik boyutunu daha çok vurgularken sosyal medya kavramı ise bu çevrimiçi uygulamaların katılım, açıklık, karşılıklı konuşma, topluluk ve bağlanabilirlik gibi toplumsal iletişime dair sosyal veçhelerini öne çıkarmaktadır⁴⁴⁹.

Öte taraftan Hunsinger ve Senft ise sosyal medya kavramının Web 2.0 ve sosyal yazılım terimiyle ilişkili olarak ortaya çıkmış olduğunu kabul etmekle beraber sosyal medyanın bazı unsurlarının Web 2.0 fenomeninden önce geldiğini ve bugün itibariyle büyük ölçüde disiplinlerarası çalışmaları gerektiren derinlemesine sosyal etkileşimi, topluluk oluşumu, işbirliği yapma fırsatları ve ortak çalışmayı desteklemek için tasarlanmış ağ bağlantılı enformasyon hizmetleri anlamına geldiğini öne sürmektedir⁴⁵⁰.

Carr ve Hayes ise sosyal medyanın güncel, geniş, kesin ve zamandışı bir tanımını yapma amacıyla, onu, medya araçlarının ortak bir dizi karakteristiğini paylaşması sebebiyle, medya araçlarının ayrı bir alt kümesi olarak değerlendirmiştir. Yazarlar, farklı birey ile grupların tükettikleri içeriğin aynı zamanda yaratılmasına katkıda bulunmaları olanağının sağlanması bağlamında bir değerlendirme yapmışlardır⁴⁵¹. Bu doğrultuda Carr ve Hayes'a göre sosyal medya; kullanıcıların, yine kullanıcılar tarafından oluşturulan içerikten ve diğer kullanıcılarla etkileşim içinde bulunma algısından değer elde eden, hem geniş hem de dar izleyicilerin kendi kendilerini sunabilmelerine de imkan tanıyarak bu etkileşim halinin gerçek zamanlı veya eşzamansız olarak gerçekleşebilmesine izin veren internet tabanlı kanallar olarak değerlendirilebilir⁴⁵².

Carr ve Hayes'in bu tanımına göre sosyal medyanın beş ayırt edici özelliği bulunmaktadır. İlk olarak sosyal medya, en geniş anlamıyla internet tabanlı olarak

⁴⁴⁹ CONSTANTINIDES ve FOUNTAIN, “*Web 2.0: Conceptual Foundations and Marketing Issues*”, s. 232.

⁴⁵⁰ Jeremy HUNSINGER ve Theresa SENFT, “*Introduction*”, içinde “*The Social Media Handbook*”, eds. Jeremy HUNSINGER and Theresa SENFT, Routledge, 1. Edition, New York, 2014, s. 1-2.

⁴⁵¹ Cale T. CARR and Rebecca A. HAYES, “*Social Media: Defining, Developing and Divining*”, *Atlantic Journal of Communication*, Vol. 23, No. 1, 2015, s. 49.

⁴⁵² CARR ve HAYES, “*Social Media: Defining, Developing and Divining*”, s. 50.

faaliyet göstermektedir. İkinci olarak görüntülü etkileşim, anlık mesajlaşma, mikroblog yazma gibi çeşitli araçlarla gerçek zamanlı veya eşzamansız ama daimi bir iletişim kanalı yaratmaktadır. Üçüncü olarak mutlaka gerçek bir etkileşim kurulmasa bile sosyal medya kullanıcıları çevrimiçi olarak kullandıkları sosyal medya araçlarıyla diğer kullanıcılarla sosyal bir ortamda etkileşim içinde buldukları algısına sahip olmaktadırlar. Dördüncü olarak sosyal medya kullanıcı tarafından üretilen bir değer (“*user-generated value*”) yaratır ki bu değer bizzatihi oluşturulan içerikten ziyade diğer kullanıcıların katkıları, paylaşımları veya kurdukları etkileşimlerden elde edilmektedir. Son olarak kitlekişisel iletişim (“*masspersonal communication*”) yaratarak kişilerarası iletişim için kitle iletişim kanallarının kullanıldığı kitle iletişim için de kişilerarası kanalların kullanıldığı ve bu sayede bireylerin aynı anda hem kitlesel hem de kişilerarası çokyönlü iletişim (“*multidirectionality of communication*”) kurabilmelerini sağlayarak açık iletişimin sınırları arasındaki uçurumu ortadan kaldırmaktadır⁴⁵³.

Dolayısıyla Carr ve Hayes’ın sosyal medyaya bakış açısı, onu tekno-merkezci bir perspektiften biraz daha uzak tutarak daha çok onun iletişimsel bir kanal olma özelliğinin öne çıkarılmasına dayanır. Özellikle kitlekişisel bir iletişim kanalı yaratarak kişilerarası ve kitlesel iletişimin nasıl değiştiğine işaret etmeleri ve sosyal medyada yaratılan gerek faydaya gerekse haza dayalı değerlerin içeriği üretenden öte onun girdiği etkileşimlere bağlı olduğunu vurgulamaları oldukça önemlidir. Bir sonraki kısımda daha detaylı incelenecek olsa da bu bahiste belirtmek gerekir ki Carr ve Hayes’ın vurguladıkları sosyal medyanın verili karakteristikleri, bilhassa Habermas’ın önerdiği söylemsel kamusal alanın inşası ve kişilerin iletişimsel eylem içerisinde fikirlerini, tepkilerini ifade edebilmeleri için ihtiyaç duyulan etkileşim ortamını bir hayli çağrıştırmaktadır.

Van Dijck ve Poell’e göre bu yüzyılın ilk on yılında internet teknolojilerinin hızlı yükselişinin sağladığı olanaklar sayesinde genel bir ağ kültürünün parçası haline gelen sosyal medya platformları, Web 2.0’in ideolojik ve teknolojik temelleri üzerine inşa edilen ve kullanıcılar tarafından oluşturulan

⁴⁵³ CARR ve HAYES, “*Social Media: Defining, Developing and Divining*”, s. 50-52.

içeriklerin yaratımına ve mübadelesine imkan veren internet tabanlı uygulamalar bütünü olarak tanımlanabilir⁴⁵⁴. Yine van Dijck'ın sosyal medyayı kültürel boyutuyla detaylı bir şekilde irdelediği çalışmasında altını çizdiği üzere, Web 2.0'ın çevrimiçi iletişime eşi benzeri görülmemiş araçlar sunması, kullanıcıların geleneksel kitle iletişim araçları üzerindeki zaferini bir dereceye kadar haklı çıkarmıştır. Nitekim “medya” ile ilişkilendirilen “sosyal” kelimesinin kendisi platformların kullanıcı merkezli olduğunu göstermekte ve komünal faaliyetleri kolaylaştırmaktadır. Böylece sosyal medya, sosyal bir değer olarak bağlılığı teşvik eden ağların çevrimiçi kolaylaştırıcısı ve güçlendiricisi olarak değerlendirilebilmektedir⁴⁵⁵.

Teknoloji ve toplum ilişkisi üzerine seçkin eserler veren danah boyd⁴⁵⁶ ise sosyal medya kavramını, sosyal ağ siteleri, video paylaşım siteleri, bloglar ve mikroblog platformları ve katılımcıların kendi içeriklerini üretebilmelerini, paylaşabilmelerini sağlayan araçlar dahil çeşitli iletişim araçları ve platformlar ile teknoloji ve iş dünyasında bir fenomen olarak doğan Web 2.0'ın kaynaklık ettiği 2000'lerin ortalarında başlayan kültürel bir zihniyet bağlamında kullanılmaktadır⁴⁵⁷. Bu tanıma paralel olarak boyd “ağ bağlantılı kamular (*“networked publics”*)” kavramını geliştirerek ağ bağlantılı teknolojiler tarafından yeniden yapılandırılmış kamuların, aynı anda hem ağ bağlantılı inşa edilen alana hem de insanların, teknolojinin ve pratiğin kesişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan hayali kolektif gövdelere karşılık geldiğini öne sürmüştür⁴⁵⁸.

Couldry ve Kallinikos, boyd'un sosyal medyayı kültürel bir zihniyet bağlamında kullanmasını ve bunun ağ bağlantılı kamuların oluşmasına sebep

⁴⁵⁴ Jose VAN DIJCK ve Thomas POELL, “*Understanding Social Media Logic*”, Media and Communication, Vol.1, No.1, 2013, s. 5.

⁴⁵⁵ Jose VAN DIJCK, “*The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*”, Oxford University Press, 1. Edition, New York, 2013, s.11-12.

⁴⁵⁶ Yazar, eserlerinde kendi ismini daima küçük harflerle “danah boyd” olarak kullandığı için yazarın bu tercihi çalışmada da olduğu gibi korunmuştur

⁴⁵⁷ danah boyd, “*It's Complicated: the Social Lives of Networked Teens*”, Yale University Press, 1. Edition, New Haven, 2014, s. 6.

⁴⁵⁸ danah boyd, “*Social Networks Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications*”, içinde “*Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*”, ed. Zizi PAPACHARISSI, Routledge, 1. Edition, New York, 2011, s.39.

olmasını tıpkı Benedict Anderson'ın kamuyu, kendilerini hayali bir cemaatin parçası olarak algılayan insanlardan oluşan bir kolektif olmasıyla kıyaslamaktadır⁴⁵⁹. İnsanların birden fazla kamunun parçası olmalarıyla beraber aslında kamuların da birbirine karışması, iç içe geçmesi ve sınırlarının belirlenmesinin güç olduğu bir dönemde; boyd'un yaklaşımının özellikle daha önce topluma sesini duyuramamış kimselerin ağa bağlı teknolojiler dolayısıyla bir kamu oluşturarak tıpkı Arendt'in agonistik kamusal alan modelindeki gibi bir görünüm sahnesi yaratma potansiyeli taşıdığı vurgulanmıştır⁴⁶⁰.

Gerçekten de sosyal medyanın ağ temelli, merkeziyetsiz yapısı, gerçek zamanlı, çok yönlü iletişim kapasitesi ve kitlekişisel iletişim biçimi yaratarak bireylerin hem içerik üreterek fikirlerini beyan etmelerine hem de bunları kitlesel olarak yayabilmelerine imkan tanıyan özellikleri ortak meseleler hakkında fikir beyan etmeyi, bu fikrin yayılabilmesini, tartışmayı ve demokratik katılımı kolaylaştırmaktadır. Bu sebeple özellikle sosyal medyanın etkileşim temelli, dayanışmacı ve katılımcı yönleri, toplumsal farklılıkların temsil edilebilmesini kolaylaştırmakta her bireyin sanal uzamda görünüm sahnesine çıkabilmesini mümkün hale getirmektedir. Göksu'nun tespitine göre, bazı imkansızlıklar ihmal edildiğinde internet ve sosyal medyanın erişilebilir ve herkese açık olması ve sosyal statüden bağımsız olarak gönüllü katılımı mümkün kılması sebebiyle bir topluluk yaratma gücü taşıdığı söylenebilir⁴⁶¹. Söz konusu toplulukların ortaya çıkması ise boyd'un "ağ bağlantılı kamular" kavramının doğuşuna temel oluşturmaktadır. Sanal görünüm sahnesi, sanal kolektif gövdeler, ağ bağlantılı kamular gibi kavramlar ise 21. yüzyılın ağ toplumu ("*network society*") fenomeninin içerisinde gelişim göstermektedir.

⁴⁵⁹ Nick COULDRY ve Jannis KALLINIKOS, "*Ontology*", içinde "*The SAGE Handbook of Social Media*", eds. Jean BURGESS, Alice MARWICK ve Thomas POELL, SAGE Publications, 1. Edition, London, 2018, s. 147-148.

⁴⁶⁰ COULDRY ve KALLINIKOS, "*Ontology*", s. 148.

⁴⁶¹ GÖKSU, "*Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya*", s. 39.

3.2. SANAL KAMUSAL ALANIN İMKANLILIĞI SORUNU

3.2.1. Ağ Toplumu Kavramı ve Ağ Bağlantılı Kamuların Sahneye Çıkışı

3.2.1.1. Ağ Toplumu Kavramının Genel Çerçevesi ve Kamusallıkla İlişkisi

Web 2.0 ve sosyal medya olgularının, geniş anlamıyla internetin, ağ bağlantılı kamular yaratma özelliği bu çalışma kapsamında önem arz etmektedir. Çünkü internet ortamının sanal kamusal alan niteliği taşıyıp taşımadığını tartışmadan evvel, onun nasıl bir toplumsal yapı doğurduğunu ve kamuların oluşmasına imkan tanıyıp tanımadığını tespit etmek gerekmektedir. Klasik kamusal alan modellerinde vurgulandığı üzere, Arendt'in Antik Yunan'ın *polis* deneyimine dayalı modeli haricinde, kamusal alan ilk ortaya çıktığı andan itibaren daha çok dönemin hâkim siyasetinin ve ona bağlı gelişen hukuki düzenlemelerin çizdiği sınırlar etrafında ama merkezinde her zaman ekonomik ilişkilerin, en özel haliyle kapitalizmin tarihsel gelişim evreleri neyi gerektiriyorsa, onun bulunmasıyla tasvir edilmeye çalışılmıştır.

Dolayısıyla 20. yüzyılın ortalarına değin, kapitalizmin form değiştirdiği dönemlerde öncelikle hâkim siyaset paradigmasının ardından da iletişim biçimlerinin, toplumsal ilişkilerin ve nihayetinde hukuk düzenlemelerinin değişime uğradığı iddia edilebilir. Buna mukabil 1960'lardan itibaren kapitalist ekonomik ilişkilerin, demokrasi teorisinde dördüncü kuvvet olarak belirtilen medyaya tamamen teşmil edilmesi ve böylece kitle iletişim araçları dolayısıyla kapitalist ekonomik rasyonalitenin günlük hayatın, bu çalışma kapsamında ise özel alanın, her bölümüne sızmasıyla birlikte öznenin kapitalist değerlere uygun olarak salt kendi çıkarlarına odaklanmasına sebep olmuştur.

Bu bağlamda kapitalist ekonomik ilişkilerin hala merkezde olduğunu, hatta bu ekonomik ilişkilerin siyasete, medyaya, toplumsal ilişkilere ve hukuka kadar yayılarak en mikro ölçek olan bireylerden daha büyük ölçekli olan sivil topluma ve şirketlere onlardan da en makro ölçekte devletlere, devletlerin uluslararası ilişkilerine ve uluslararası örgütlere kadar genişlediğini ileri sürmemiz

mümkündür. Sonuçta doğrudan kapitalist ekonomik ilişkilerin ve ona bağlı medya faaliyetlerinin bireyden şirketlere, devletlerden uluslararası örgütlere kadar etki edebildiği, bunları yönlendirebildiği ve bu yapıları gerektiğinde dönüştürebildiği, böylece siyasetin ve hukukun ikinci plana atıldığı bir süreçten bile bahsedilebilir.

Bu süreçlerin sonunda ise kamusal ve özel alan iç içe geçmiş, kamusal alan ve onun içerisinden doğan kamuoyu da siyaset yapım süreçlerine, siyasal müzakerelere göre değil, daha çok günün gereklerine uygun olarak, kapitalist ekonomik çıkarlar doğrudan neyi gerektiriyorsa medya aracılığıyla ona göre biçimlenmeye başlamıştır. Bu gelişmelere ek olarak internet teknolojisinin baş döndürücü bir hızla gelişmesi ve geniş toplum kesimleri tarafından yaygın bir şekilde benimsenmesiyle medya faaliyetlerinin çok geçmeden çevrimiçi uzama taşınması gerçekleşmiştir. Yeni medya dönemi olarak da adlandırılan bu süreçte kamusal meseleler hakkında kanaat sahibi olmanın, fikir beyan etmenin, bilgi edinmenin, tartışmalara katılmanın, hatta örgütlenmenin ortamı gittikçe bu sanal ortam olmaya başlamıştır. Bu ekonomi, siyaset, medya, sosyoloji ve hukuk çalışmaları bakımından kuşkusuz yeni bir evreye karşılık gelmektedir. Kapitalist ekonomik ilişkiler hala merkezde olsa da yeni medya ortamının yarattığı koşulların farklı bir siyaset yapma biçimi veya yeni toplumsal ihtiyaçlara uygun hukuki düzenlemeler yapma motivasyonunu sağlayıp sağlayamayacağı açıkçası merak uyandıran bir konudur.

Özellikle son yirmi yıllık süreçte internetin tüm yerküreyi gerçekten bir ağ gibi sararak yaygınlaşması, eskiden aşılması çok zor görülen engelleri çok kısa bir sürede ortadan kaldırması, onun mevcut ekonomik, siyasal ve sosyal statükoyu dönüştürme potansiyeli bakımından da oldukça heyecan yaratmıştır. Bu açıdan internet ortamında kamuların oluşup oluşamayacağı, hatta internetin kendisinin bizzat sanal bir kamusal alan yaratıp yaratamayacağı ve bu sanal kamusal alanların sınırlarının nereye kadar gidebileceği çok farklı disiplinlerden araştırmacıların ilgisini celbettiği ileri sürülebilir. Bağlantılı olarak yeni medya döneminde ortaya çıkan kamusal alanların; sadece görünürde mi yoksa gerçekten çoğulcu, siyasal etkileşime açık, eleştirel kamusal alanlar yaratıp yaratmadığı veya önceki medya

sisteminin oluşturduğu yeniden feodalleşmiş bir kamusal alanın yeni medya düzeninde aşılıp aşılamayacağı ya da internetin sağladığı benzersiz imkanların yeni normatif ilkeler ortaya koyarak özellikle katılımcı ve müzakereci bir anlayışla demokratik ideale ulaşmayı kolaylaştırıp kolaylaştıramayacağı gibi meselelerin eleştirel ve ekonomi-politik bir perspektifle incelenmesinin kayda değer olduğu düşünülmektedir.

İlk olarak belirtmek gerekir ki ağ bağlantılı kamuların ortaya çıkışından önce literatürde bilhassa Castells ve van Dijk gibi yazarlar tarafından “ağ toplumu (*“network society”*)” kavramı tartışılmaya başlanmıştır. Ağ bağlantılı kamuları, öncelikle çağdaş sosyoloji ve yeni medya çalışmaları bağlamında genel bir çerçeveye yerleştirebilmek adına kısaca bu yazarların yaklaşımlarını incelemenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Van Dijk “*Ağ Toplumu*” adlı yapıtında, kolektif gövdelerden oluşan, gruplara, organizasyonlara ve cemaatlara dayanan kitle toplumu ile dijital teknolojilerdeki gelişmelerin yaratmış olduğu sosyal ağlarla iletişimin nasıl değiştiğine odaklanarak ağ toplumu olgusunu karşılaştırmaktadır⁴⁶². Van Dijk’a göre ağ toplumu kavramı, hem sosyal hem de medya ağları altyapısı sayesinde bireysel, örgütsel ve toplumsal düzeyler dahil olmak üzere her düzeyde örgütlenmeyi mümkün kılan sosyal oluşumdur. Bu ağlar sosyal oluşumun tüm birimlerini, parçalarını her seviyede birbirine bağlamaktadır⁴⁶³.

Ağ toplumunu kitle toplumundan ayırt eden karakteristikleri ise şu şekilde belirlemek mümkündür: ana bileşeni artık grup, cemaat gibi kolektif yapılar değil, bireylerdir fakat bireyler de ağlarla birbirlerine bağlanmıştır. Ayrıca birey, örgüt ve toplum düzeyinde her bir bileşenin birbiriyle bağlantılılığı (*“connectedness”*) yüksektir; hetorejen bir doğası bulunmaktadır; kapsamı artık sadece yerel değil küreyereldir (*“glocal”*); çok merkezli ve yatay olarak farklılaşmış olduğundan merkeziyetçilik seviyesi düşüktür; toplum tipi sanal ve çeşitlidir organizasyonu bürokrasiye değil bilgi akışına (*“infocracy”*) dayanır; iletişim tipi yüz yüze değil

⁴⁶² Jan VAN DIJK, “*The Network Society: Social Aspects of New Media*”, Sage Publication, 2. Edition, 2006.

⁴⁶³ VAN DIJK, “*The Network Society*”, s. 20.

gittikçe artan bir şekilde aracılığa dayalıdır; medya türünü ise kitlesel medya yayınları değil dar alanlı etkileşimli medya yayınları (“*narrowcast interactive media*”) belirler ve medya sayısı oldukça yüksek düzeydedir⁴⁶⁴.

Ayrıca van Dijk gelişen bilgi teknolojileri, dönüşen toplum yapısı ve tüm bunların hukuk dünyasıyla olan ilişkileri bahsinde, hukukun tarihin hemen her döneminde yeni teknolojilerin gerisinde kaldığını belirtmektedir. Buna mukabil hukuk kurallarının uygulanabilmesi için yeni teknolojinin toplumda iyice yerleşmesinin gerekliliğinden bahisle bunun oldukça kabul edilebilir bir durum olduğunu belirtmektedir⁴⁶⁵. Bununla beraber van Dijk, devlet ve diğer otoritelerin yasal düzenleme yaparken göz etmeleri gereken temel ilkenin çevrimdışı dünyada yürürlükte olan kuralların aynen çevrimiçi alanda da geçerli olması ilkesi olduğunu altını çizmiştir. Bu hususta öncelikli hukuki zeminin ülkelerin anayasaları düzeyinde olmasını, ilgili hak kategorilerine anayasal güvencenin sağlanmasını, ardından çerçeve siyasal/hukuki içerikli politika belgeleriyle desteklenmiş mevzuat düzenlemelerinin yapılması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁶⁶.

Diğer taraftan Castells’e göre günümüzde ağlar, toplumların yeni sosyal morfolojisini oluşturmaktadır. Ağ mantığının yayılmasıyla beraber üretim, deneyim, iktidar ve kültür süreçlerinin işleyişi ile sonuçları ciddi bir dönüşüm geçirmektedir⁴⁶⁷. Castells ağ toplumunun yükselişi olarak yaptığı belirlenimde, sadece teknolojik gelişmelerin değil bir bütün halinde siyasal, ekonomik ve kültürel unsurların da ağ toplumu mantığının çağdaş topluma nüfuz etmesine yardımcı olduğunu, oluşan ağ morfolojisinin derin bir şekilde toplumu, mekanları ve hatta zamanı bile dönüştürdüğünü sonuçta ağların sınırsız bir şekilde genişlemesiyle bütün iktidar ilişkilerinin yeniden dizayn edildiğini ileri sürmektedir⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ VAN DIJK, “*The Network Society*”, s. 32-37.

⁴⁶⁵ VAN DIJK, a.g.e, s. 128.

⁴⁶⁶ VAN DIJK, a.g.e, s. 130.

⁴⁶⁷ CASTELLS, “*Enformasyon Çağı*”, s. 621.

⁴⁶⁸ CASTELLS, a.g.e, s. 623-631.

Aslında Castells, kapitalizmin günümüzde büyük dönüşümler geçirmekle birlikte hala küresel düzeyde kapitalist toplum biçimi yaratmayı sürdürebildiğini, küresel ve finansal akış ağları etrafında esnek, merkezî olmayan bir toplumsal ağ morfolojisi yaratıldığını tespit etmektedir. Castells, bu ağın iletişime dayalı yapıları içermesi ve özellikle internetin yayılmasıyla beraber kitlesel öz iletişim (“*mass self-communication*”) biçiminin uygulanmasıyla iletişimin kurumsal yapısında kaçınılmaz bir ticarileşmenin gerçekleştiğini iddia etmektedir⁴⁶⁹. Dolayısıyla kapitalist ekonominin sermayenin küreselleşmesi, finansallaşması ve merkezsiz yoğunlaşmaya dönük yeni karakteri açısından ağlar; şirketlerin sermaye akışını, üretim, dağıtım ve yönetim etkinliklerini kolaylaştırabilmesi bakımından, yeni değerlerin, ideolojilerin benimsetilebilmesi ve kamuların yönlendirilebilmesi için gerekli esnek politikaların ağ morfolojisi üzerinden yürütebilmesi için oldukça elverişli yapılardır⁴⁷⁰.

Bu açıdan Habermas’ın kitle iletişim araçlarının kamusal alanı nasıl yeniden feodalleştirdiğini ve kamusal alanın dönüşümünde iletişimin etkisine yaptığı vurgunun bir benzerini, analogi kurarak, Castells’in bu tespitlerinde bulmak mümkün olabilir. Nitekim Castells’in analizine göre özellikle internetin yaygınlaşması, günlük hayatın merkezine yerleşmesiyle birlikte küresel ve finansal ağlar hayatın her alanına kolaylıkla eklenilebilir bir hale gelmiştir. Böylece insan hayatını doğrudan şekillendirebilme gücüne kavuşmuş, son tahlilde yeni bir toplum tipi üretmiştir. Habermas’ın kamusal alanın geçirdiği dönüşüm üzerinden yaptığı analiz ile Castells’in ağ toplumunun yükselişi olarak adlandırdığı olgunun bu bakımdan benzerlikler taşıdığını ileri sürmek pek yanlış olmayacaktır. Diğer taraftan hem van Dijk hem de Castells’in vurguladığı şekliyle 21. yüzyılda karşımıza çıkan ağ toplumu fenomeni geniş anlamda iktidar ilişkilerini de kökünden etkilemiştir. Castells’in iktidar kavramını toplumdaki en temel süreç olarak şiddet, tahakküm ve asimetrik güç ilişkilerinden beslenen dönüştürücü kapasite biçiminde değerlendirmesi bu bakımdan dikkate değerdir.

⁴⁶⁹ ÖZÇETİN, “*Kitle İletişim Kuramları*”, s. 262-265.

⁴⁷⁰ Osman ÇALIŞKAN, “*Kamusal Alan Bağlamında Ağ Toplumu ve Yeni Kamusal Alan Anlayışı*”, Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, C. 1, S.1, 2014, s. 53-54.

Sanal uzamda yaratılan küresel ve finansal ağlar aynı zamanda bireylerin hayatını çepeçevre sarmaktadır. Dolayısıyla van Dijk ile Castells'in tespitlerini sentezleyecek olursak kitle toplumu ve kitle medyası yerini, ağ toplumuna ve bağlantısal, küreyerel, aracılığa mahkum etkileşimli medya sistemleri ile kitlesel öz iletişim biçimlerine bırakmıştır. İşte kapitalizmin 21. yüzyılda sunduğu bu sınırlılıklar içerisinde ortaya çıkan kamusallık biçimi kendisini ağ bağlantılı kamular olarak gösterme imkanı bulabilecektir. Bu bakımdan değişen kapitalist koşullara karşı Habermas'ın tüm gayretiyle söylemsel kamusal alan modelini önermesi gibi ağ toplumunun içinden çıkan ağ bağlantılı kamuların, sanal kamusal alanlara kapı aralayıp aralayamayacağını değerlendirmenin kayda değer bir çaba olacağı düşünülmektedir.

3.2.1.2. Sanal Kamusal Alanın Portalı: Ağ Bağlantılı Kamular

William H. Dutton'a göre ağ bağlantılı kamu kavramı, internet ve sosyal medya gibi ağ temelli teknolojilerin tıpkı fiziksel alanlarda olduğu gibi sanal alanlar yaratabileceği fikrini kavrayabilmek açısından oldukça kullanışlıdır. Ağ bağlantılı kamular, bünyesinde oluşan toplulukların iş, oyun, sosyal ve politik hareketler gibi faaliyetler etrafında şekillenmesine imkan tanımaktadır⁴⁷¹. Gerçekten de Web 2.0'in gelişimi ve sosyal medyanın yaygın bir şekilde kullanılmasıyla beraber 2010'lardan itibaren ağ temelli teknolojiler etrafında örgütlenen yeni bir kamu türünün meydana çıktığını ileri sürmek mümkündür. Hatırlanacak olursa Kluge ve Negt'in 1970'lerde proleter kamusal alanı, Nancy Fraser'ın 1990'larda karşıt kamusal alan olarak madun karşı kamuları ve Jürgen Habermas'ın burjuva kamusal alanın geçirdiği dönüşüme karşı söylemsel kamusal alan modelini önermesiyle beraber tekil bir kamusal alandan ziyade alt kamuların çokluğunun ve çoklu kamuların birbiriyle yarışmasının önerildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu bağlamda yukarıda detayları verilen internetin özgün mimarisinden, ortaya çıkış sürecinden, Web 2.0 döneminin beraberinde

⁴⁷¹ William H. DUTTON, "Networked Publics: Multi-Disciplinary Perspective on Big Policy Issues", Internet Policy Review, Vol. 7, No. 2, 2018, s. 3.

getirdiklerinden ve sosyal medyanın kendi karakteristiğinden hareketle; bilgi teknolojilerinde yaklaşık son altmış yılda yaşanan baş döndürücü gelişmelerin artık yaşantımızın tam da merkezine yerleşmesinden bahisle yeni kamu türlerinin ortaya çıkabileceğini tartışmak pekala mümkün görünmektedir.

Mizuko Ito ağ bağlantılı kamuları, internetin çağdaş toplumda medyayı değiştirmesi bağlamında izleyici ve tüketici kavramlarının yerini alacak şekilde, dijital ağ bağlantılı medya ile artan etkileşim ilişkilerine eşlik eden birbiriyle bağlantılı birtakım sosyal, kültürel ve teknolojik gelişmelere referans vererek kullanmaktadır⁴⁷². Dijital teknolojilerin ve sosyal ağların hızlı bir şekilde yayılmasıyla ortaya çıkan ağ bağlantılı kamularla birlikte artık kamular, medya yayınlarının alımlayıcıları olmalarının yanı sıra söylem üreten, sosyal etkileşim ve değiş tokuş yoluyla bilgi ve kültür paylaşmakla ilgilenen reaksiyoner, yeniden yapıcı ve yeniden dağıtıcı rollerini de haizdir⁴⁷³.

Bu noktada ağ bağlantılı kamuların koşulları ve dinamiklerinin neler olduğunun belirlenmesi daha aydınlatıcı olacaktır. Crystal Abidin'in, boyd'un ağ bağlantılı kamular okumasından yaptığı çıkarıma göre ağ bağlantılı kamuların, çevrimiçi ifadelerin otomatik olarak kaydedilip arşivlenmesi bakımından "devamlılık (*"persistence"*)"; ağa bağlı kamulardaki içeriklere arama yoluyla erişilebilir olması bakımından "*araştırılabilirlik ("searchability")*"; dijital içeriklerin çoğaltılabilir olması "*çoğaltılabilirlik ("replicability")*" ve ağ bağlantılı kamulardaki içeriğin potansiyel görünürlüğünün çok büyük olması "*ölçeklenebilirlik ("scalability")*" olmak üzere dört temel koşuldan meydana geldiği iddia edilebilir⁴⁷⁴. Diğer yandan ağ bağlantılı kamuların işlerliği bakımından, bir kişi çevrimiçi olarak katkıda bulunduğu tüm izleyicilerin görünür olması gerekmediğinden veya izleyicilerin mutlaka bir arada bulunmaları gerekmediğinden "*görünmez izleyiciler ("invisible audiences")*"; mekansal, sosyal ve zamansal sınırların olmayışı farklı sosyal bağlamları sürdürmeyi

⁴⁷² Mizuko ITO, "Introduction", içinde "Networked Publics", ed. Kazys VARNELIS, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2008, s. 2.

⁴⁷³ ITO, "Introduction", s. 3-5.

⁴⁷⁴ Crystal ABIDIN, "From 'Networked Public' to 'Refracted Publics': A Companion Framework for Researching 'Below the Radar' Studies", Social Media+Society, Vol. 7, No. 1, 2021, s. 2-3.

zorlaştırmasından “*daraltılmış bağlamlar (“collapsed contexts”)*” ve kamusal ve özel ayırımını anlamsız ikiliklere dönüştüğü için bağlam üzerinde kontrol olmadığından, ölçeklendirmeler yeni yollarla yapıldığından “*kamusal ve özeline bulanıklaşması (“blurring the public/private”)*” olmak üzere üç dinamiğe dayandığı ileri sürülmektedir⁴⁷⁵.

Diğer taraftan Wei He’ye göre ağ bağlantılı kamular somut anlamda ağa bağlı kullanıcılardan oluşan bir topluluğa karşılık gelirken soyut düzeyde ise insanlar, yurttaşlar veya tüketici gibi kavramların insan öznelliğinin bir genellemesi olarak kullanılmaktadır⁴⁷⁶. He’nin yorumuna göre, ağ bağlantılı kamular hem kamusal hem de özel alanda iletişimin öznesi olan kitle kavramıyla paralellik göstermektedir. Bununla birlikte ağ bağlantılı kamular aynı zamanda kimlik, organizasyon ve kolektif eylemle ayrılmaz bir şekilde ilişkili olan öznellik ve öznelerarasılığın bir bileşimi olduğundan kişilerarası ilişkilerde tamamen yeni ve teorik çalışmalarda emsalsiz, çağdaş bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁷⁷.

Bu kapsamda ağ bağlantılı kamuların temel özelliklerini şu şekilde saymak mümkündür: Ağ bağlantılı kamularda kişilerin kurdukları etkileşim temsili değil gerçektir; kişilerin medyaya erişimi ve kullanım sürecinden oluşmasından mütevellit etkileşim sırasında sürekli değişmesiyle hem dinamiktir hem de gevşektir; kitle gibi homojen değil hem çoğulcu hem de kişiselleştirilmiştir; ana iletişim aracı kitle iletişim araçları değil sosyal medyadır; iletişim bilgiyi üreten, yayımlayan, ileten ve alan kişiler arasında ve ağın düğümlerinde gerçekleşmektedir; bilgiyi gönderen ağa bağlı kullanıcıyken bilginin alıcısı ağa bağlı kullanıcılar, kitlesel medya, sivil toplum, şirketler ve hükümetler olabilir; bilgiyi gönderen veya alanın kimlik bilgileri gerçek olabileceği gibi anonim de kalabilir; bilgiyi gönderen ve alanların ilişkisi artık teknolojik, yapısal anlamda aşırı derecede eşitsiz değildir, merkez-çekirdek ilişkisi yerini merkezsizleşmiş bir ilişkiye bırakmış ve yapısal eşitsizlikler bulunsa bile teknolojik eşitlik büyük

⁴⁷⁵ ABIDIN, “*From Networked Public to Refracted Publics*”, s. 3.

⁴⁷⁶ HE, “*Networked Public*”, s. 15.

⁴⁷⁷ HE, “*Networked Public*”, s. 16-18.

ölçüde sağlanmıştır; kitle iletişimde filtreleme veya sansür yayından önceyken artık ağ bağlantılı kamularda filtrelemeden önce yayın gerçekleşir; iletişimi güdüleyen mantık paylaşma, çıkar ve mesleki mantıklara dayanabilir; kapsamı artık küreyereli de aşacak şekilde küresele yaklaşmıştır⁴⁷⁸.

Dolayısıyla He'nin tespitine göre, ağ bağlantılı kamuların gelişimi, temelde ağ bağlantılı kamusal iletişimin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasına bağlıdır. Önceki dönemin kitle toplumundan ağ toplumuna geçiş bir anda değil tedricen gerçekleşmiştir. Söz konusu geçiş, başta Web 2.0 olmak üzere yeni iletişim teknolojilerinin yarattığı aynı zamanda her yerde var olan ve bütünleşmiş yeni medya ortamının insan merkezli ve girişim atmosferine gömülü karakteristiğine uygun bir şekilde ağa bağlı kullanıcıların, çevrimiçi içeriğin aynı anda üreticisine, satıcısına, alıcısına ve tüketicisine dönüşmeleriyle gerçekleşmiştir⁴⁷⁹. Neticede günümüzün toplum yapısını ağ toplumu olarak nitelendirmek mümkünse bu toplumun içinden doğacak kamuların niteliği de ağa bağlı iletişime ve yeni bilgi teknolojilerinin gelişimine paralel olarak şekillenecektir.

Belki de tarihin hiç bir döneminde olmadığı kadar kamusalılık, bilgi teknolojilerindeki gelişmelerle bu denli iç içe geçmektedir. Üstelik söz konusu ağ toplumu ve onun içerisinde gelişen ağ bağlantılı kamular, günümüzün karmaşık kapitalist ekonomik ilişkilerinin, sıradışı yeni medya ortamının, hızlı bir şekilde dönüşen toplumsal ilişkilerin, yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeleri takip etmekte zorlanan hukuki düzenlemelerin ve uzun süredir siyasete katılımı yaşanan tıkanıklığın kesişim alanında bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gerekçeyle sanal kamusal alan tartışmalarının kamusallıkla olan bağlantısını kurmada en önemli çağdaş kavramların ağ toplumu ve onun içerisinde hala gelişmekte olan ağ bağlantılı kamulardan geçtiği düşünülmektedir.

Bu bağlamda ağ bağlantılı kamuların, çevrimiçi dünyada yaratacakları ancak sadece çevrimiçi uzamla sınırlı kalmayıp doğrudan siyaseti, hukuku,

⁴⁷⁸ HE, “*Networked Public*”, s. 18-26.

⁴⁷⁹ HE, “*Networked Public*”, s. 300.

toplumsal ilişkileri ve hatta ekonomik ilişkileri etkileyip onlar üzerinde normatif, demokratik bir ilke şeklinde etkili olabilecek sanal kamusal alanı kurup kuramayacağı gerçekten merak uyandıran bir sorunsal olarak karşımıza çıkmaktadır. Geniş anlamıyla internet ortamının sanal kamusal alan inşa edemeyeceğine dair tartışmaların veya kamusal alan kavramının günümüzde hangi bağlamda konumlandırılabilmesine ilişkin görüşlerin daha yakından incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

3.2.2. Sanal Kamusal Alanın İmkanına Dair Görüşler

3.2.2.1. İyimser Yönde Görüşler

1990’lardan bu yana geniş kitlelerce internete erişimin kolaylaşmasıyla birlikte internetin siyaset ve toplum üzerindeki potansiyel etkisinin nasıl olacağı akademisyenlerden politikacılara, medya mensuplarından sıradan vatandaşlara kadar tartışılmıştır⁴⁸⁰. Özellikle internetin geniş kitlelerce kullanılmaya başlaması ve onun bilgi erişimini, haber almayı, fikir açıklamayı, düşüncüyü yaymayı kolaylaştırıcı teknolojik özellikleri farklı disiplinlerden pek çok akademisyen nezdinde büyük bir heyecan dalgası yaratmıştır. Bu bağlamda internetin sağlamış olduğu imkanlar, yeni bir kamusal alanın yaratılabileceğine dair inançları kuvvetlendirmiştir. Söz konusu yeni kamusal alanı nitelendirmek için farklı akademisyenlerce kavramın önüne dijital, sanal, çevrimiçi, ağ bağlantılı gibi çeşitli sıfatlar eklense de aslında bu sıfatların tümü herkesin kolayca erişimine açık, ortak meselelerin tartışıldığı ve bu alanda yapılan işlemlerin herkesçe görünür olduğu internet ve sonrasında sosyal medya siteleri tabanlı yeni iletişimsel alana işaret etmek için kullanılmıştır⁴⁸¹.

⁴⁸⁰ R. Stuart GEIGER, “Does Habermas Understand the Internet? Algorithmic Construction of the Blog/Public Sphere”, *Gnavis: A Journal of Communication, Culture and Technology*, Vol. 10, No.1, 2009, s. 10.

⁴⁸¹ Mike S. SCHÄFER, “Digital Public Sphere”, içinde “*The International Encyclopedia of Political Communication*”, ed. Gianpietro MAZZOLENI, vd., Wiley Blackwell, 1. Edition, Vol. 1, No. 7, London, 2015, s. 322.

Bu hususta internetin demokratikleşme bakımından taşıdığı potansiyeli vurgulayan ve adeta elektronik bir agoranın oluşmaya başladığını ileri süren Howard Rheingold'un "*The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*" isimli eserinin öncü bir çalışma olduğu söylenebilir⁴⁸². 2000'lerin başına gelindiğinde ise gittikçe popüler hale gelen blog sayfaları, forumlar, e-posta listeleri gibi internetin sağlamış olduğu yeni alanlar, söylemin ve iletişimselliğin geliştirilmesi bakımından sıklıkla Habermas'ın burjuva kamusal alanının doğuşuna yol açtığını iddia ettiği salon ve kahvehane toplantılarına benzetilmiştir. Dolayısıyla bir anlamda kitle medyasının aşılarak sanal uzamda daha kapsayıcı, müzakereye açık yeni bir kamusal alanın doğmakta olduğu ileri sürülmüştür⁴⁸³. Bu doğrultuda internetin yeni bir kamusal alan yaratma potansiyeli ile demokratikleşmeye sağlayacağı pozitif etki hakkında iyimser bir tutum sergileyen yazar grubu oluşmuştur.

İnternetin yeni bir kamusal alan yaratacağına dair iyimser görüşe sahip akademisyenlerin başında Douglas Kellner'in geldiğini söyleyebiliriz. Kellner'e göre artık siyaset büyük ölçüde internet gibi yeni iletişim teknolojileri kanalıyla müzakere edilmekte, anaakım medya ve siyasetten dışlanmış grup ve bireylerin kendi fikirlerini yayabilmeleri ve farklı görüşlerdeki grup ve kişilerle diyaloglara katılabilmeleri mümkün hale gelmektedir⁴⁸⁴. Kellner, internetin adem-i merkezietçi bir yapıya sahip olduğunu belirterek bu sayede internetin büyük şirketlerin ve devletlerin kontrolünden uzak, çok sayıda kişi arasında iletişimi olanaklı kılmasıyla çoğulcu bir iletişim modeli sunan, bilgiye erişimi ve bilgilerin saklanması zaman ve mekan sınırlılıklarını aşacak şekilde çok geniş bir alanda dolaşıma girmesine imkan sağlayan nitelikleri sebebiyle demokratik bir teknoloji olduğunu savunmaktadır⁴⁸⁵. Kellner için günümüzün kapitalist toplumlarında demokrasinin yeniden canlandırılması adına demokratik bir medya sistemine ve

⁴⁸² Howard RHEINGOLD, "*The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*", Addison- Wesley Publishing, Reading, 1993.

⁴⁸³ GEIGER, "*Does Habermas Understand the Internet?*", s. 11.

⁴⁸⁴ Douglas KELLNER, "*Tabandan Küreselleşme: Radikal Demokratik Bir Teknopolitikaya Doğru*", (çeviren: Tülin Kurtarıcı), içinde "*Kamusal Alan*", ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 861-864.

⁴⁸⁵ KELLNER, "*Tabandan Küreselleşme*", s. 864-865.

teknopolitikaya ihtiyaç duyulmaktadır ki internet sayesinde sanal uzamda yeni kamusal alanların bu kapsamda teknopolitikaları yeşertmesi pekala mümkündür.

Bilhassa bireylerin fikirlerini açıkça açıklayabilmeleri, karşıt fikirlere cevap vererek politik tartışma içine girebilmeleri ve böylece karşılıklı etkileşime geçebilmeleri birer siber demokrasi biçimi olup yeni kamusal diyaloglar yaratarak yeni kamusal alanlar oluşturarak demokrasi anlayışını genişletmektedir⁴⁸⁶. Bununla beraber Ünlü'nün isabetle tespit ettiği üzere, Kellner sanal uzamda yaratılan bu demokratik imkanları başlı başına bir varoluş olarak değerlendirmez; fakat bu imkanların fiziksel uzamdaki siyasi mücadelelere, özellikle aktivist gruplar ve bireylerin bilgiye ulaşmasından, düşüncelerini yaymalarına, çeşitli ittifaklar kurabilmelerinden kendi mücadelelerine yeni taraftarlar bulabilmelerine kadar geniş çapta bir katkı ve siyasete katılım kolaylığı sağladığını savunmaktadır⁴⁸⁷. Son tahlilde Kellner için kayda değer olan mesele sıradan yurttaşların veya aktivistlerin , internet dolayımıyla politik aktörler ve iletişimciler haline gelmeleri, bilgi üretmeleri, bilgiyi yaymaları, örgütlenmeleri, tartışma ve mücadelelere katılımlarının sağlanmasıdır. Yazar, bu sayede Antonio Gramsci'nin herkesin politik bir aktör olabileceği yönündeki önermesinin hayata geçirilmesinin mümkün hale gelebileceğini savunmaktadır⁴⁸⁸.

Konu hakkında iyimser yönde görüşe sahip bir diğer önemli isim ise Yochai Benkler'dir. Benkler, "*The Wealth of Networks*" isimli eserinde Habermas'ın kamusal alana dair görüşlerini kapsamlı bir şekilde içinde bulunduğumuz dijital çağın koşullarına göre yeniden yorumlamış ve ağ toplumu kavramı üzerinden bu yeni çağın koşullarını ekonomik, siyasal ve hukuki perspektiflerden mercek altına almıştır⁴⁸⁹. Benkler'in güncel ekonomik, siyasal ve hukuki gelişmelere dair yaptığı çözümlerinin ve Habermas'ın geliştirmiş

⁴⁸⁶ KELLNER "*Tabandan Küreselleşme*", s. 868.

⁴⁸⁷ Ayhan ÜNLÜ, "*Habermasçı Kamusal Alanın İmkani: Sosyal Medya Üzerine Bir İnceleme*", (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi Bilim Dalı, Ankara, 2020, s. 50.

⁴⁸⁸ KELLNER, a.g.e, s. 876.

⁴⁸⁹ Yochai BENKLER, "*The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*", Yale University Press, 1. Edition, New Haven, 2006.

olduğu kamusal alan modelinin uyarlanması girişiminin merkezinde ağ kavramı yer almaktadır. İlk olarak Benkler'in tespitine göre, ağ temelli bilgi ekonomisi sayesinde kitle medyasına dayalı kitlesel kamusal alan yerini ağ bağlantılı kamusal alana bırakmaktadır⁴⁹⁰. Bu dönüşümle beraber bireyler, bilgi üretimine katılımda büyük bir özgürlük kazanmışlar ve kitlesel medyanın sınırlamalarını aşan yeni bir kamusal alan yaratılmıştır. Ünlü'nün de altını çizdiği üzere, ağın geniş çapta etkili iletişimi kolaylaştırması sebebiyle yurttaşların kamusal alanla ilişkilerinin değiştiğini, artık yurttaşların sadece pasif izleyiciler olmadıklarını, onun yerine üretici ve katılımcı hale dönüştüklerini tespit eden Benkler, internetin siyaseti demokratikleştirdiğini savunmaktadır⁴⁹¹.

Nitekim Benkler'e göre kitlesel medya döneminin aksine bireylerin kendilerini ifade edebilmeleri sadece seçili kişi ve kurumlarla sınırlanmamış, artık herkes yayıncı, bilgi üreticisi hale gelmiştir⁴⁹². Bu noktada Benkler, Habermas'ın söylemsel kamusal alan modelinin kitlesel medyaya getirdiği eleştiriyi yeniden yorumlamış ve ağ bağlantılı kamusal alanda, kitlesel medyanın sınırlılıklarının internetin sağladığı çeşitli söylem ve etkileşim imkanlarıyla aşıldığını, böylece ağırlıklı olarak söyleme dayalı topluluklar yaratıldığını ileri sürmüştür⁴⁹³. Diğer yandan internetin herkese bilgi paylaşımı yapmasına imkan sağlamanın sanal ortamda sadece kakofoni oluşturacağına ve mevcut internet sitelerinin aslında oldukça az bir kısmının çok kullanılmakta olduğu yönündeki eleştiriler karşısında Benkler, internetin ütopyik kıyaslamalara konu edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda internetin esasında kitlesel medyayla yapılacak olan karşılaştırmalarla kavranabileceğini, internetin politik meseleler hakkında bireyleri yeniden birer özne haline getirdiğini ve söyleme dayalı toplulukların oluşumuna imkan tanıdığını savunmuştur⁴⁹⁴. Bu çerçevede Benkler'in eşgüdüm

⁴⁹⁰ BENKLER, "Wealth of Networks", s.10

⁴⁹¹ ÜNLÜ, "Habermasçı Kamusal Alanın İmkânı", s. 50-51.

⁴⁹² BENKLER, a.g.e, s. 214.

⁴⁹³ GEIGER, "Does Habermas Understand the Internet?", s. 10.

⁴⁹⁴ Kemal ELCİYAR, "Ağların Zenginliği: Sosyal Üretim, Pazarı ve Özgürlüğü Nasıl Dönüştürmektedir", Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi, C. 4, S. 13, 2017, s. 121-122.

etkisi (“*coordinate effect*”) kavramsallaştırmasıyla açıkladığı üzere, internet sayesinde kamuoyu yaratım süreci de oldukça kolaylaşmaktadır⁴⁹⁵.

Altını çizmek gerekir ki Benkler, kamusal alanı bir toplumun üyelerinin kamuyu ilgilendirdiklerini düşündükleri meseleler ve potansiyel bakımdan toplu eylemi veya tanınmayı gerektiren konular hakkında iletişim kurabilmeleri için kullandıkları birtakım pratikler dizisine referans verecek şekilde kavramaktadır⁴⁹⁶. Bu doğrultuda Benkler’in eseri boyunca detaylı bir şekilde tarif ettiği ağ bağlantılı kamusal alan, aktif yurttaşların işbirliğine girebilecekleri, görüşlerini ifade edebilecekleri ve katılıma açık üretim (“*peer-production*”) modeli içerisinde toplum üzerinde bir bekçi köpeği (“*watchdog*”) olarak hizmet edecek çevrimiçi bir platform olarak tanımlanmaktadır⁴⁹⁷. Nitekim yurttaşların basit birer dinleyici ve seçmen olmasından öte, bu yeni kamusal alanda bireylerin kolay bir şekilde etkili iletişim kurma olasılığı onların potansiyel birer konuşmacı ve katılımcılara dönüşmesine sebep olmakta, hangi meselelerin kamusal olarak söyleme ve kamusal iletişime dahil edilmesi gerektiği doğrudan yurttaşlarca belirlenebilmektedir. Yazar’a göre tam da bu gerekçelerle internet ve sosyal medyadan etkilenen bu yeni kamusal alanda yaşanan değişimin nitel yönü nicel özelliklere göre daha ağır basmaktadır⁴⁹⁸.

Neticede Benkler, Habermas’ın kitlesel medyanın kamusal alan üzerinde sebep olduğu olumsuz dönüştürücü gücün internet sayesinde tersine çevrilebileceğini öne sürmektedir. Ağ bağlantılı yeni kamusal alanda pek çok kişi ve topluluğun fikirlerini özgürce duyurabileceklerini, internetin eleştirel görüş, siyasal mobilizasyon ve örgütlenmeler için güçlü bir söylemsel platform olabileceğini, bilhassa kitlesel medyanın kamuoyu yaratımı, siyasal katılım ve demokratikleşme gibi meseleler hakkında uzun süredir neden olduğu

⁴⁹⁵ BENKLER, a.g.e, s. 5.

⁴⁹⁶ BENKLER, “*Wealth of Networks*”, s. 177. Aynı yerde eşgüdüm etkisi kavramı, internetin herhangi bir yerden ağa bağlı herhangi bir kullanıcının ağda eşgüdümlü olmayan faaliyetinin herhangi bir kullanıcıyla etkileşime girebilmesine imkan sağlaması olarak tarif edilmektedir.

⁴⁹⁷ Alexey SALIKOV, “*Hannah Arendt, Jürgen Habermas, and Rethinking the Public Sphere in the Age Of Social Media*”, Russian Sociological Review, Vol. 17, No. 4, 2018, s. 90.

⁴⁹⁸ BENKLER, a.g.e, s. 12-13.

sınırlamaların internet aracılığıyla aşılabileceği yönünde iyimser görüşe sahip Benkler'in yorumları, sanal kamusal alan tartışmalarında önemini korumaktadır.

Siyasal katılımın arttırılması bakımından sosyal medya kullanımının özgürlükleri radikal bir şekilde güçlendirdiği yönünde görüşleri olan Clay Shirky de sanal kamusal alan üzerine iyimser görüşlere sahiptir. Shirky, 2008 yılında yayınladığı “*Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organization*” isimli eserinde yeni medya olanaklarının toplumda yarattığı etkileri ve ortaya çıkmakta olan yeni davranış tarzlarını incelemiştir⁴⁹⁹. Shirky'ye göre, sosyal medyanın ortaya çıkmasından önce, basın özgürlüğü yalnızca basın araçlarına sahip olanlar için mümkündü. Halbuki artık çevrimiçi uzamda konuşmak, yayın yapmak başkalarıyla bağlantı kurmak anlamına gelmektedir; küresel olarak erişilebilir yayıncılığın bu denli gelişmesiyle ifade özgürlüğü artık basın özgürlüğü, basın özgürlüğü de toplanma ve gösteri yapma özgürlüğüne dönüşmüştür.

Bu bağlamda, yeni özgürlük kaynaklarının yol açtığı bu değişiklikler doğal olarak daha az özgür ortamlarda daha fazla belirginleşmekte ve grupların iletişim kurma kabiliyetleri önemli ölçüde gelişmektedir. Bu bahisle Shirky, iktisat biliminin kavramlarından yararlanarak, sosyal medya gibi araçların dünya genelinde özgürlük miktarında pozitif arz yönlü şok (“*positive supply-side shock*”) yarattığını, bir diğer ifadeyle sosyal medya kullanımıyla özgürlüklerin kullanılması için büyük bir imkanın sağlandığını ileri sürmektedir⁵⁰⁰.

Shirky, 2011 yılında yayınladığı bir makalesinde ise sosyal medyaya bakış açısının daha uzun vadeli olmasını, sosyal medyanın kamusal alan ile sivil toplumu güçlendirmesi bakımından rolünün anlaşılması için internet özgürlükleri için ayrı bir ajanda oluşturulmamasını fakat bu meselenin temel siyasal özgürlüklerle beraber değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür⁵⁰¹. Shirky,

⁴⁹⁹ Clay SHIRKY, “*Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organization*”, Penguin Books, 1. Edition, New York, 2008.

⁵⁰⁰ SHIRKY, “*Here Comes Everybody*”, s. 177.

⁵⁰¹ Clay SHIRKY, “*The Political Power of Social Media: Technology, the Public Sphere, and Political Change*”, Foreign Affairs, Vol. 90, No.1, 2011, s. 32-33.

literatüre kattığı “internet özgürlüğünün ortamı görüşü (“*environmental view of internet freedom*”))” kavramıyla farklı fikirlerin ve perspektiflerin kamusal alanda yayılmasının ve benimsenmesinin gerçekleşmeden çok az siyasi değişimin gerçekleşebileceğini varsaymıştır. Yazar, asıl önemli olanın bilgiye erişimin değil karşılıklı konuşmaya katılımın olduğunu, böylece bir toplumda insanların yönetsel konular hakkında memnuniyetsizliklerini dile getirmeleriyle kamusal alanın ortaya çıkmasının daha muhtemel olduğunu savunmuştur⁵⁰². Shirky’ özellikle otoriter yönetimlerin bulunduğu ülkelere karşı sosyal medyanın ifade, basın, toplanma ve gösteri özgürlüklerine geniş imkan sağlaması sebebiyle daha uzun vadeli bir internet özgürlüğünün ortamı görüşü politikalarının benimsenmesi gerektiğini, böylece güçlü bir kamusal alanın yaratılabileceğini ve bunun radikal siyasal değişimlere yol açabileceğini belirtmektedir⁵⁰³.

Christian Fuchs’un tespitine göre, Shirky sosyal medyanın hem olumlu hem de olumsuz yönlerinin farkındadır. Ancak son tahlilde olumlu yönlerine odaklanarak sosyal medyanın daha fazla demokrasiye ve özgürlüğe yol açacağına dair iyimser görüşlerinden taviz vermemektedir⁵⁰⁴. Shirky’nin sanal kamusal alanın özgürlüklerin radikal bir şekilde güçlenmesine imkan sağladığını kabul etmesi ve siyasal özgürlüklerle güçlenen kamusal alanın uzun dönemde otoriter rejimlerde bile köklü siyasal değişimlere yol açabileceğini ön görmesi oldukça kayda değer tespitlerdir.

Yeni iletişim teknolojileri sayesinde yeni bir kamusal alanın oluşabileceği yönünde iyimser görüşe sahip bir başka isim de Ingrid Volkmer’dir. Volkmer, 2003 yılında yayımladığı bir makalesinde ulusal kamusal alanların genişleyerek küresel ama çeşitli kamusal alanların yeni iletişim teknolojileriyle ortaya çıktığını tartışmıştır⁵⁰⁵. Volkmer’e göre internetin yaygınlaşmasıyla beraber ortaya çıkan yeni medya ortamında eşik bekçilerinin “*by-pass*” edilmesi, sansür olanaklarının aşılması, internetin adem-i merkezîyetçi ve etkileşime açık yapısı sayesinde

⁵⁰² SHIRKY., “*The Political Power of Social Media*”, s. 34-35.

⁵⁰³ SHIRKY, a.g.e, s. 41.

⁵⁰⁴ FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 335.

⁵⁰⁵ Ingrid VOLKMER, “*The Global Network Society and the Global Public Sphere*”, Development, Vol. 46, No. 1, 2003, s. 9-13.

siyasal iletişimde paradigma değişimi gerekleşmektedir⁵⁰⁶. Üstelik bu karşılıklı iletişim akışı farklı büyüklüklerdeki, hatta en aşırı uçtaki siyasi görüş ve organizasyonları dahil edecek kadar, kamusal alanların bir şekilde birbiriyle etkileşim içinde olmalarına imkan tanımaktadır.

Böylece mikro ölçekteki alanlardan (“*microsphere*”) zıt yöndeki görüşler yayılabilmekte, farklı mikro ölçekteki alanlar etkileşime girerek bir anlamda iletişimsellik daimi kılınmaktadır. Volkmer’e göre, kamusal alan kavramı giderek toplumdaki özel yaşam alanları ile kamusal yaşam alanları arasında diyalektik bir ilişki içermektedir. Özel ve kamusal meseleler arasında artan karşılıklı bağımlılık ilişkisi küreselleşme süreciyle beraber küresel ölçekte hem kültürel hem de siyasal meselelerin farklı bakış açılarıyla değerlendirilebilmesine imkan tanımaktadır⁵⁰⁷. Volkmer’in yeni medya ve siyasal iletişim perspektifinden kamusal alanı iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle analiz etmesi ve kamusal alanın artık küresel ölçekte ortaya çıkmasının mümkün olduğuna dair görüşlerinin literatür bakımından oldukça orijinal bir konuma sahip olduğunun altını çizmek gerekir

Hans-Jörg Trenz ise 2009 yılında kaleme aldığı çalışmasında yeni iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin kamusal alanı yeniden biçimlendirdiğini ve temsile dayalı kamusal alanın adeta yeniden canlandığını ileri sürmüştür⁵⁰⁸. Geleneksel kitle medya sisteminde hiyerarşik bir yapı olduğunu ve sınırlı sayıdaki seçkin insanın siyasal olarak temsil edilebildiğini tespit eden Trenz, yeni medya döneminde ise iletişim teknolojilerinin sağladığı dönüşümle beraber artık toplumun farklı kesimlerinden herkes bir şekilde siyasal karar alma süreçlerine, tartışmalara ve kamusal meselelerin çözümüne katılım gösterebilmektedir⁵⁰⁹. Ünlü’nün tespitine göre Trenz’in bakış açısında internet aracılığıyla içerik üreten, bilgi dolaşımına katkı sağlayan veya yayın yapanlar zaman içerisinde kamusal tartışmaya katılmaktan giderek kendi kendini temsile ve tanıtmaya doğru eğilim

⁵⁰⁶ VOLKMER, a.g.e, s. 13.

⁵⁰⁷ VOLKMER, “*The Global Network Society and the Global Public Sphere*”, s. 13-15.

⁵⁰⁸ Hans-Jörg TRENZ, “*Digital Media and The Return of The Representative Public Sphere*”, Journal of the European Institute for Communication and Culture, Vol. 16, No. 1, 2009, s. 40-44.

⁵⁰⁹ TRENZ, a.g.e, s. 35-36.

göstermeye başlar ki böylece internet sayesinde iletişim ve sunum şekli kökünden değişmektedir⁵¹⁰.

Trenz'e göre daha önce temsili mümkün olmayan kamuların kendilerini temsil etmek için yeni bir kamusal alan bulması, kamusal meseleler hakkında görüş bildirenlerin çeşitliliğinin ve temsilinin artması, kamusal alanın yeni normlarının daha kozmopolit ve farklılıkları kucaklayan bir yöne doğru evrilmesi, hâkim iktidar sahasının haricinde de kamu önünde temsilin mümkün hale gelmesi gibi olgular demokratik bir kamusal alanın ortaya çıkışını pekiştirmektedir. Bu bakımdan Trezn'in, Habermas'ın temsili kamusal alan analizini farklı bir yönden ele alarak başlı başına temsil olgusunun, yeni medya düzeninde esasında demokrasi, çok seslilik ve farklılıkların temsili yönlerinden olumlu etkisinin olduğunu tespit etmesi kayda değer bir değerlendirme olarak not edilmelidir.

3.2.2.2. Temkinli Yönde Görüşler

İnternetin kullanımında yaşanan dönüşüme karşı sanal kamusal alanın imkanlılığına dair daha temkinli yaklaşılması gerektiği yönünde eleştiriler geliştirilmiştir. Özellikle internetin demokratikleşmeye katkısı ile insan haklarının güçlendirilmesi meselelerinde ne ölçüde, hangi niteliklerle kamusal alana imkan sağlayabileceği hususu 2000'li yıllarda daha fazla sorgulanır olmuştur. Aşağıda konu hakkında görüşlerine yer verilecek olan yazarların, sanal kamusal alan hakkında daha az keskin yorumlar yapması, yaşanan gelişmelere karşı bir adım geriye çekilerek yaklaşmaları ve meseleyi tek bir sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmeyi tercih etmemeleri sebebiyle; sanal kamusal alan tartışmaları ile onun demokrasi ve insan hakları için sağlayabileceği imkanlar hakkında eleştirel tutumlarına binaen bu kategorideki yazarların "temkinli" olarak nitelendirilmelerinin uygun olacağı kanaatine varılmıştır.

Konu hakkında temkinli bir tutum sergileyen yazarların başında Zizi Papacharissi gelmektedir. Papacharissi, 2002 tarihli makalesinde ilk olarak yeni

⁵¹⁰ ÜNLÜ, "Habermasçı Kamusal Alanın İmkani", s. 51.

bir kamusal alanın, yeni bir kamusal mekanla (“*public space*”) eş anlama gelmediğinin altını çizmekte ve internetin bu ayrıma göre incelemektedir⁵¹¹. Papacharissi’ye göre, bir kamusal mekan olarak internet siyasal müzakerenin gerçekleşmesi bakımından gerekli bir forum işlevi üstlenirken; kamusal alan olarak internetin ise demokratik düşünce ve fikir alışverişini teşvik eden tartışmaları kolaylaştırması mümkün olabilir. Bu bakımdan sanal mekan müzakereyi genişletirken, sanal alan demokrasinin kendisini genişletmektedir. Dolayısıyla Papacharissi mevcut koşulları değerlendirerek, sanal ortamın henüz kamusal alan olarak değil de kamusal mekan olarak kullanıldığını, kamusal alana dönüşüm için toplumun geniş kesimlerince toplumsal hareket ve söylemlerin söz konusu sanal ortama taşınmasıyla ancak bir kamusal alan yaratılabileceğini ileri sürmektedir⁵¹².

Nitekim Papacharissi, iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin kapitalist üretim ilişkilerinden bağımsız olmadığını, bu sebeple internetin yeni bir siyasal kültür yaratmaktan henüz uzak olduğunu, olsa olsa mevcut kapitalist üretim ilişkileri ile ona bağlı gelişen kültürel statükoya eklenmediğini savunmuştur⁵¹³. Bu doğrultuda Papacharissi, internetin sanal ortamda bilgi paylaşımını hızlandırdığını, birtakım engelleri ucuz erişim sayesinde aşabildiğini, kısaca siyasal müzakereye katılımı kolaylaştırdığını kabul etmekle beraber salt bu olgulara bakılarak internetin bir kamusal alan olarak demokrasiyi genişletmeye yetmeyeceği tespitinde bulunur⁵¹⁴.

Yazar’a göre bilgiye erişimin hızlı, ucuz ve elverişli hale gelmesi tüm yurttaşların daha fazla bilgili hale gelmesini veya onların siyasal müzakerelere daha fazla katılmasını otomatik olarak sağlamaz. Hatta siyasal müzakerelere daha fazla katılımın sağlanması demokrasiyi genişletse bile daha sağlıklı, sağlam bir demokrasinin tesis edilmesini de garanti etmez. İnternet bu bakımdan siyasal müzakereye katılıma davet edici bir forum niteliğinde olsa bile demokrasinin tek

⁵¹¹ Zizi PAPANCHARISSI, “*The Virtual Sphere: The Internet as a Public Sphere*”, New Media & Society, SAGE Publications, Vol. 4, No. 1, 2002, s. 10.

⁵¹² PAPANCHARISSI, “*The Virtual Sphere*”, s. 11.

⁵¹³ PAPANCHARISSI, a.g.e, s. 19-20.

⁵¹⁴ PAPANCHARISSI, a.g.e, s. 20-22.

belirleyicisi olamaz. Bu bağlamda ayrıca söz konusu siyasal müzakerenin içeriği, çeşitliliği, etkileri daha geniş bir açıdan değerlendirilmelidir⁵¹⁵.

Bunun da ötesinde internet, parçalanma ve kutuplaşma eğilimini beraberinde getirdiğinden farklı ve heterojen kültürel öz geçmişlere sahip bireylerin bütünleşmiş tek bir sanal kamusal alanda biraraya gelmesini zorlaştırmaktadır. Zira Papacharissi'ye göre kişisel çıkarlara bağlılık ile kapitalist üretim tarzı demokratik eşitlik ideallerini tehlikeye atmaya devam etmektedir. İnternet üzerinde hızla genişleyen bir metalaşma süreci sözde merkezlessiz, bilgiye erişim meselesinde engelleri ortadan kaldıran bu yeni medya ortamının bağımsızlığını ve demokratikleşme potansiyelini negatif olarak etkilemektedir⁵¹⁶. Ünlü'nün Papacharissi okumasına göre de yeni teknolojiler sadece kamusal alan için ek araçlar sunmaktadır, teknolojinin kendisi tek başına kamusal alanı dönüştüremez çünkü bu teknolojilerin içinde geliştiği toplumsal ilişkiler, siyasal ve ekonomik yapılar bir bütün olarak kamusal alanı ve demokratikleşmeyi belirlemektedir⁵¹⁷. Sonuçta internet, dezavantajlı kişi ve gruplar bakımından önemli bir araç olmaya devam etmektedir. Hatta siyasal müzakerenin sanal ortamda gerçekleşebileceğini ortaya çıkarmıştır. Bu sebeptendir ki internet kendisinin kamusal mekan olduğunu ispatlamıştır. Ne var ki internet, siyasal ve kültürel yapıları dönüştürmeyi başaramadığından ve kapitalist üretim ilişkilerinden, metalaşma tehlikesinden bağımsız olamadığından henüz bir kamusal alan niteliğini haiz değildir.

İnternet bağlamında yaşanan hızlı gelişmeleri takip eden Papacharissi, 2009 ve 2010 yıllarında yukarıda bahsedilen çalışmasının devamı niteliğinde yeni çalışmalar yayınlamıştır. Papacharissi'nin, 2009 tarihli "*The Virtual Sphere 2.0: The Internet, The Public Sphere, and Beyond*"⁵¹⁸ başlıklı kitap bölümünde ve

⁵¹⁵ PAPACHARISSI, a.g.e, s. 22.

⁵¹⁶ PAPACHARISSI, "*The Virtual Sphere*", s. 22-23.

⁵¹⁷ ÜNLÜ, "*Habermasçı Kamusal Alanın İmkani*", s. 54-55.

⁵¹⁸ Zizi PAPACHARISSI, "*The Virtual Sphere 2.0: The Internet, the Public Sphere, and Beyond*", in "*Routledge Handbook of Internet Politics*", eds. Andrew CHADWICK and Philip N. HOWARD, Routledge, 1. Edition, New York, 2009.

2010 tarihli “*A Private Sphere: Democracy in a Digital Age*”⁵¹⁹ isimli kitabında, kamusal ve özel alan arasındaki sınırların ortadan kalkması, neticede özel alanların dahi bir anlamda siyasallaşmaya başlaması meselelerine odaklandığı gözlemlenir. Bu noktada Papacharissi, söylemin üretildiği ve dolaşıma sokulduğu bir araç olarak yeni medyanın, dolayısıyla internet ve onunla bağlantılı iletişim teknolojilerinin, işlevine büyük bir önem atfetmektedir⁵²⁰.

Papacharissi’ye göre, bireylerin yeni çevrimiçi iletişim teknolojilerini benimsemesi sebebiyle artık “*Sanal Alan 2.0* (“*The Virtual Sphere 2.0*”)” dönemine geçilmiştir. “*Sanal Alan 2.0*” dönemi, Habermasçı kamusal alanın rasyonel ve iletişimsel eyleme dayalı müzakereci nitelikleriyle daha az ortak özellikler sergilerken; diğer yandan daha fazla dürtülere, arzulara, narsistik davranış motivasyonlarına; doğrudan bireyin temsiline, çoğulcu ama rekabetçi bir yarışma haline; akışkan, sorun odaklı ve parçalanmış gruplaşmalara; politik-ekonomik anlamda ise kapitalist piyasa kurallarına, metalaşma süreçlerine ve şirketlerin özel çıkarlarına açık hale gelerek ticarileşmiş, ama kamusal etkileşime de açık hibrit bir görünüme bürünmektedir⁵²¹.

Nihayetinde yurttaşlar özel alan içerisinde yalnız olmakla beraber bu alanda tamamen toplumdan ve siyasetten yalıtılmış değillerdir. Yurttaşlar, özel alanlarında sahip oldukları kişisel ifadelerini, davranışlarını ve özbenliklerinin yansımalarını siyasal meselelere de dahil etmektedirler. Daha da önemlisi yurttaşlar bu söylem ve davranışlarını kamusal alan dolayımıyla üretmemekte, gittikçe güçlenen, dönüşümsel, esnek ve akışkan, atomize hale gelen özel alanlarında yapmaktadırlar⁵²². Dolayısıyla bu yeni evrede, eskiden kamusal alanda sürdürülen siyasal faaliyetlerin artık özel alanlarda gerçekleştirildiği söylenebilir.

Nitekim Papacharissi’ye göre, sosyal medya uygulamaları kişisel olanı siyasal ve toplumsal olana bağlamaktadır. Neticede siyasal faaliyette bulunmanın

⁵¹⁹ Zizi PAPACHARISSI, “*A Private Sphere: Democracy in a Digital Age*”, Polity Press, 1. Edition, Cambridge, 2010.

⁵²⁰ PAPACHARISSI, “*The Virtual Sphere 2.0*”, s. 235-236.

⁵²¹ PAPACHARISSI, a.g.e, s. 236-243.

⁵²² PAPACHARISSI, a.g.e, s. 244.

yeni biçimleri çevrimiçi protestolara katılma, blog sayfalarında siyasete görüş beyan etme veya izlenen videoların altına yorum yazma, çevrimiçi içerikler hakkında tartışma başlatma olarak karşımıza çıkmaktadır⁵²³. Gerçekten de Papacharissi'nin sanal kamusal alan hakkındaki eleştirilerinin özel alan üzerinden geliştirilmesi oldukça orijinal bir katkı sunmaktadır. Bu bağlamda, Papacharissi'nin internetin doğrudan kamusal alan üzerindeki etkisine değil de esasında internetin özel alan üzerinde yarattığı dönüşüme, siyasete katılımı yol açtığı yeni siyaset davranış ve iletişim biçimlerine, ama en önemlisi kamusal alanın gittikçe özel alan içerisinde eriyerek iki alan arasında ayırım yapılmasının neredeyse imkansız hale geldiğine ilişkin vurgunun oldukça eleştirel bir perspektif kazandırdığı söylenebilir.

Sanal kamusal alanın imkanını daha çok ağ bağlantılı kamular üzerinden değerlendirerek internetin siyasetin alanını genişletmesi ve siyasete katılımı kolaylaştırması yönlerinden yorumlayan Lim ve Kann, bir miktar iyimser görüşe yakın olsalar da internetin kullanımının muazzam derecede çeşitlenmesi sebebiyle tam olarak kamusal alan niteliğinde olamayacağını ileri sürmektedir. Lim ve Kann'a göre, başından itibaren internet politik bir eser olmakla birlikte, çok çeşitli kullanımlara da açık olması sebebiyle ideal bir kamusal alan tanımlamasına uymayabilir. Bununla beraber internet tüm kısıtlılıklarına rağmen kullanıcılarının diğer kullanıcılarla iletişim kurmaları için erişilebilir bir ortam yaratır ve yeni siyasi konumlanmalara ve diğer insanları bu ilgi alanları etrafında bir araya getirme potansiyeline sahiptir⁵²⁴. Bu bağlamda internetin çoklu, örtüşen ve çeşitli ağlara sahip yapısı ağ bağlantılı kamuların lehine yeni siyasi alanların ortaya çıkmasına da fırsat yaratmaktadır. Söz konusu siyasi alanlar bazen dağınık, kaotik, parçalı, hatta anarşik ve tartışmalı alanlar olduğundan hepsi demokrasiyi ilerletmeyi veya derinleştirmeyi amaçlamasa da mevcut şenlikli alanlar ("*convivial spheres*") içinde bireylerin veya grupların siyasete yönelmesinde büyük bir yeteneğe sahiptirler. Tam da bu sebeple siyaset katılım için ağ bağlantılı kamular

⁵²³ PAPACHARISSI, "A Private Sphere: Democracy in a Digital Age", s. 131.

⁵²⁴ Merlyna LIM ve Mark E. KANN, "Politics: Deliberation, Mobilization, and Networked Practices of Agitation", içinde "Networked Publics", ed. Kazys VARNELIS, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2008, s. 100-101.

için yeni bir yol açarak onların daha açık, çeşitli, eşitlikçi bir siyasal kesime dönüşmelerine potansiyel olarak hala katkıda bulunmaktadır⁵²⁵.

Terje Rasmussen de internetin doğrudan yeni bir kamusal alan yaratacağı fikrine temkinli yaklaşmaktadır. İlk olarak Rasmussen, kamusal alan kavramının fazlasıyla normatif ve ideal bir kavrayış olduğunu, konu hakkında internet ve medya üzerinden yapılan demokratikleşme potansiyelli tartışmaların çoğunlukla tek taraflı olarak ele alındığını ve sonuçta çağdaş siyasetin karşı karşıya kaldığı sorunlara gerektiği gibi hitap etmediğini savunmaktadır⁵²⁶. Bununla beraber Rasmussen, internetin kamusal alanla olan ilişkisi üzerine oldukça farklı disiplinlerden beslenerek önemli katkılar sunmaktan geri durmamış, konuya eleştirel bir perspektiften bakmayı tercih etmiştir. Rasmussen, internetin kamusal alandaki görüşlerin çeşitliliğine ve katılımın genişlemesine katkıda bulunduğunu kabul etmektedir. Buna mukabil iyimser kamusal alan yaklaşımlarının, siyasetle internet arasındaki ilişkinin açık bir şekilde ortaya çıkarılmasını zorlaştırdığını beyan etmektedir⁵²⁷.

Rasmussen'e göre, kamusal alanın iki yüzü bulunmaktadır. İlk olarak kamusal alan bireysel fikirlerin kamuoyuna dönüşmesi bakımından bir araçtır. İkinci olarak oluşan kamuoyunun siyasal sistem tarafından dikkate alınmasını sağlaması bakımından da siyasal bir aygıttır. Dolayısıyla kamusal alanın bu iki işlevi de yerine getirebilmesi için kamusal alan; kamusal meseleler hakkında hem siyasal söylemin üretilmesine, ortak çözümler bulunmasına imkan tanımalı hem de toplumun sosyal ve kültürel özelliklerine uygun ortak bir etik söylemin üretilmesini, bunun dikkate alınmasını ve duyulmasını sağlamalıdır⁵²⁸.

Ne var ki mevcut kamusal alan, çeşitlenen dijital medya araçları ve kültürel olarak çoğulcu bir toplum yapısı nedeniyle daha niş meselelere odaklı

⁵²⁵ LIM ve KANN, “*Politics: Deliberation, Mobilization, and Networked Practices of Agitation*”, s. 100-101.

⁵²⁶ Terje RASMUSSEN, “*The Internet Soapbox: Perspectives on a Changing Public Sphere*”, Universitetsforlaget, 1. Edition, Oslo, 2016, s. 11.

⁵²⁷ RASMUSSEN, a.g.e, s. 9.

⁵²⁸ Terje RASMUSSEN, “*Panel Discussion II: Culture and Media Technology: The Internet and Differentiation in the Political Public Sphere*”, Nordicom Review, Vol. 29, No. 2, 2017, s. 80.

hale gelmiştir. Nitekim kitle aracılı kamusal alan dönemine kıyasla, günümüzde toplumu ilgilendiren konuların çeşitliliği artmış, çeşitli medya araçlarının sağladığı iletişim türleri farklılaşmış ve toplumdaki seslerin sayısı ile çeşitliliği inanılmaz çoğalmıştır. Dolayısıyla dinamik demokrasi ihtiyaçlarına çağdaş bir karşılık olarak kamusal alanın dijital evresi, siyaset boyutu için daha az rehberlik sunarken, bireysel fikirlerin duyulmasına daha fazla imkan sağlamaktadır⁵²⁹.

Sonuçta Rasmussen'e göre, toplumun bireyselleşmesi ve çoğul hale gelmesiyle beraber çağdaş kamusal alanın bir numaralı sorunu toplumdaki farklılaşma olmuştur. Bu bağlamda internetin, fikirlerin çeşitlenmesini arttırması ve katılımı kolaylaştırması sebebiyle toplumda bir anlamda parçalanmaya ve karmaşıklığa yol açtığı söylenebilir. Böylece siyaset meseleleri hakkında konsolidasyon ve denetim sağlamak da zorlaşmaktadır. Halbuki Rasmussen'e göre kamusal alan ve dolayısıyla demokrasinin meşruiyetinin ve etkililiğinin sadece çeşitliliğe bağlı olmadığı, bir o kadar da uyuma bağlı olduğu unutulmamalıdır⁵³⁰. Son söz olarak Rasmussen'in, demokrasinin salt sanal dünyada bulunamayacağını, ancak analog ve dijital iletişimi içeren gerçek bir toplumda bulunacağını altını çizmesi oldukça yerinde bir tespit olarak değerlendirilebilir⁵³¹.

Konu hakkında temkinli bir tutum sergileyen bir başka yazar ise Peter Dahlgren'dir. Dahlgren'e göre çağdaş zamanlarda iletişim ve kültür alanlarında yaşanan dönüşümle beraber çoğulculuk ve farklılıklar belirgin hale geldiğinden artık bütün yurttaşların katılımını sağlayan tek bir kamusal alan anlayışı geçerli olamaz. Bağlantılı olarak internetin kamusal alan tartışmalarına sağladığı en büyük katkı, siyaset için yerel, ulusal ve küresel düzeylerde iletişim alanları için büyük bir genişlemeye imkan tanınmasıdır⁵³². Bununla beraber Ünlü'nün Dahlgren okumasında tespit ettiği gibi, internet siyaset iletişiminin genişlemesine ve

⁵²⁹ RASMUSSEN, "Panel Discussion II: Culture and Media Technology", s. 77.

⁵³⁰ RASMUSSEN, a.g.e, s. 81.

⁵³¹ Terje RASMUSSEN, "Internet and the Political Public Sphere", Sociology Compass, Vol. 8, No. 12, 2014, s.1326.

⁵³² Peter DAHLGREN, "The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation", Political Communication, Vol. 22, No. 2, 2005, s. 152.

çoğullaşmanın kapsamının artmasına ciddi olanak sağlasa da diğer yandan parçalanma eğilimi gibi olumsuz bir sonuca da yol açmaktadır⁵³³. Gerçekten de Dahlgren'in altını çizdiği üzere, internet etkileyici bir şekilde iletişimsel çeşitliliği sağlamakla birlikte, siyasal iletişim düzleminde birbirinden ayrı adalar şeklinde yarattığı “*siber gettolar*” sebebiyle ortak bir kamusal kültürü ve kamusal alanın bütünleştirici toplumsal işlevini ciddi anlamda tehlikeye atmakta, hatta hoşgörüsüzlüğü pekiştirebilmektedir⁵³⁴.

Ayrıca Dahlgren yapılmış araştırmalara da referans vererek internetin siyasal iletişim imkanlarını genişletmesiyle yapılan çevrimiçi tartışmaların her zaman demokrasinin yüksek ilkelerine uygun gerçekleşmediğini, zira konuşma durumunun her daim rasyonel, karşıt fikirlere karşı hoşgörülü ve etkileşim konusunda medeni olmayan sonuçlara da yol açtığını not etmektedir⁵³⁵. Kaldı ki Dahlgren'e göre, kamusal alandaki iletişim ile bağlayıcı karar alabilen kurumsal yapılar arasındaki en belirgin boşluk küresel arenada tezahür etmektedir. Her ne kadar internetin küresel ağ oluşturma özelliği belirgin olsa da küresel düzeyde yayılan fikirlerin kararlara ve siyasalara dönüştürülmesine yönelik mekanizmalar çok sınırlıdır⁵³⁶. Dolayısıyla internetin kamusal alan yaratma potansiyeli bakımından yalnızca etkileşimsel boyutta değil yapısal boyutta da önemli eksikleri bulunduğu söylenebilir.

Dahlgren'in ileriki yıllarda yaptığı çalışmalarında da internetin siyasal amaçlarla kullanılmasında tek ve kesin bir etkinin ortaya çıkmadığını, olasılıklı, değişken pek çok faktörün bu ilişkiyi etkilediğini vurgulamaktadır⁵³⁷. Zira internetin yeni medya dönemini başlatmasıyla beraber siyasal iletişimin demokrasiyle olan ilişkisi Dahlgren'in ilgili literatüre bakarak tespit ettiği şekliyle rasyonalizm, düşünümsellik (“*reflexivity*”), şeffaflık ve koşula bağlılık

⁵³³ ÜNLÜ, “*Habermasçı Kamusal Alanın İmkani*”, s. 51-52.

⁵³⁴ DAHLGREN, “*The Internet, Public Spheres, and Political Communication*”, s. 152.

⁵³⁵ DAHLGREN, a.g.e, s. 156.

⁵³⁶ DAHLGREN, a.g.e, s. 153.

⁵³⁷ Peter DAHLGREN, “*Public Sphere Participation Online: The Ambiguities of Affect*”, Les Enjeux de l'information et de la communication, Vol. 19, No. 1, 2018, s. 7.

(“contingency”) olmak üzere dört esas tema etrafında şekillenmektedir⁵³⁸. Bu sebeple internetin, siyasal iletişim ile demokrasi arasındaki ilişkiye etkisini tek bir bakış açısından değerlendirmek, diğer perspektiflerin getirdiği eleştirileri veya sundukları katkıları gözden kaçırmak anlamına gelecektir.

Bununla beraber Dahlgren, son yıllarda internet ve sosyal medya kullanımının gittikçe çevrimiçi tüketici bir söyleme gömülmeye başladığını vurgulamaktadır. Dahlgren, her ne kadar internet kullanıcılarının bir kısmı sivil veya siyasal niyetlerle zaman zaman çevrimiçi uzamda hareket etseler bile, internetin sonsuz bir tüketim, eğlence, oyun, spor, erotik haz ve hobi evreni sunduğunu, dahası bu iletişim ortamının “Google”, “Facebook” gibi çok az sayıdaki devasa şirket aktörü tarafından yapılandırıldığını belirtmektedir. Bu doğrultuda Dahlgren, internetin daha çok özel alana hitap ettiğini, kolektifliğin yerini bireyciliğin aldığını, internette bireylerin siyasal sığa sahip yurttaşlar olarak değil de şirketler nezdinde birer tüketici olarak nitelendirilmeleri gibi gerekçelerle internetin kamusal alan bağlamında oldukça marjinal kaldığını kabul etmektedir⁵³⁹.

Sakariassen’in tespitine göre, Dahlgren’in çalışmalarında artık sanal bir kamusal alanın imkanından bahsetmek mümkün görünmemekte, onun yerine özel alana dayanan ağ bağlantılı mikro-alanlardan bahsedilmesi gerekmektedir⁵⁴⁰. Gerçekten de internetin siyasete katılımı kolaylaştırdığı, ifade özgürlüğüne büyük katkılar sunduğu ve siyasal iletişim alanında yeni imkanlar sağladığı kabul edilse dahi temelde tüm bu deneyimlerin özel alana sıkışıp kalması durumu yadsınamaz bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Özetle, söz konusu tekel konumundaki devasa teknoloji şirketlerinin hukuki sorumlulukları belirlenmeden, internetin bireyleri salt tüketici konumuna indirgeyen uygulamaları tartışılmadan, bu çerçevede internetin ekonomi politik eleştirisi yapılmadan, internetin iktidar

⁵³⁸ Peter DAHLGREN, “*The Political Web: Media, Participation and Alternative Democracy*”, Palgrave Macmillan, 1. Edition, London, 2013, s. 133.

⁵³⁹ DAHLGREN, “*Public Sphere Participation Online*”, s.13-14.

⁵⁴⁰ Hilde SAKARIASSEN, “*A Digital Public Sphere: Just in theory or a perceived reality for users of social network sites?*”, *MedieKultur: Journal of Media and Communication Research*, Vol. 36, No.68, 2020, s. 128.

yapılarıyla nasıl bir örüntü içinde bulunduğu tespit edilmeden, kestirme bir şekilde, internetin demokrasi idealine ulaşmak için gerekli olan siyasal koşulları yaratarak kamusal alanı inşa etmeye yeterli olduğunu peşinen kabul etmek pek mümkün görülmemektedir.

3.2.2.3. Şüpheli Yönde Görüşler

Sanal kamusal alanın imkanına dair şüpheli görüşler, genel anlamda internetin tek başına değişimi sağlamaya yetmeyeceğini, demokratikleşme ve kamusal alanın yeniden inşasında internetin etkisinin ya çok az olduğunu ya da olumsuz yönde olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda şüpheli görüşler, sanal kamusal alana katılım noktasında herkesin eşit olmadığını, belirli sınıfların veya grupların hala çevrimiçi tartışma süreçlerinde dezavantajlı olduğunu ileri sürmektedir. Diğer yandan çevrimiçi tartışmalarında çeşitlilik konusunda da sorunların olduğunu ve esasında ciddi bir parçalanma probleminin olduğunu, farklı düşüncelere karşı toleransın hiç de yüksek olmadığını altı çizilmektedir.

Özellikle sosyal medyanın günümüzde beraberinde getirdiği yankı odası⁵⁴¹, filtre balonu⁵⁴², troll⁵⁴³ gibi kavramların rasyonel bir tartışma yürütmeyi

⁵⁴¹ Yankı odası (“*echo chamber*”) kavramı sosyal medyada yeni bilgilere, akışlara, tartışmalara ve karşıt düşüncelere ulaşamama durumu olarak tanımlanabilir. Sosyal medyada oluşturulan yankı odasıyla kişiler sadece kendileri gibi düşünen veya yalnızca belirli görüşlerden insanlarla takipleşmekte, bunun sonucunda yalnızca belirli siyasi, felsefi, dini görüşler çerçevesinde yapılan yayınları takip etmektedir. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. ÜNLÜ, “*Habermasçı Kamusal Alanın İmkani*”, s.87-90. Yankı odası kavramı üzerine güncel ampirik bir inceleme için bkz. Mateo CINELLI, vd., “*The Echo Chamber Effect On Social Media*”, Proceedings of National Academy of Sciences, Vol. 118, No. 9, 2021, s. 1-8.

⁵⁴² Filtre balonu (“*filter bubble*”) kavramı ise sosyal medyadaki bilgi akışının çeşitli algoritmalar kullanılarak aşırı derecede kişiselleştirilmesi, bu sebeple de farklı bilgi ve karşıt düşüncelere erişimin çok zorlaşması anlamına gelmektedir. Kavramı ilk kez kullanan Parisier’e göre kullanıcılarından toplanan kişisel verilerle oluşturulan filtre balonu hem görünmezdir hem içerisindeki kullanıcıyı yalnız bırakmaktadır. Daha da önemlisi filtre balonu içerisindeki kullanıcılar bilinçli seçimlerinin sonucunda bu filtre balonunun içerisinde yer almazlar. Çeşitli makine öğrenme modelleri, yapay zekaya dayalı algoritmalar kullanılarak sosyal medyadaki içerikler inanılmaz derecede kişiselleştirilir, karşıt düşüncelerle etkileşime girmek, farklı bilgilere erişmek oldukça zorlaştırılır. Ayrıca kullanılan algoritmalarla kişilerin manipülasyona uğratılması bir hayli kolaylaşmaktadır. Hatta Amerika Birleşik Devletleri başkanlık seçimlerinde görüldüğü üzere, Cambridge Analytica Veri Skandalı’nda yapılan manipülasyonun siyasi boyutu işin ciddiyetini gözler önüne sermiştir. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. ÜNLÜ, “*Habermasçı Kamusal Alanın İmkani*”, s. 90-97. Ayrıca filtre balonu kavramı için kapsamlı bir inceleme için

imkansız hale getirdiğini; benzer düşünceleri paylaşan gruplar ile karşıt düşüncelere sahip kesimler arasında gerilimin bir hayli yüksek olduğunu; farklı düşüncelere ulaşmanın da gittikçe zorlaştığını ve çevrimiçi ortamda fazlasıyla dezenformasyonun olduğunu dolayısıyla, bu iletişim biçiminde siyasal bir sürecin yürütülebilmesinin neredeyse imkansız olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca internetin ekonomi politik eleştirisi yapılarak internet aracılı iletişimin son derece metalaştığı, kullanıcıların basit birer tüketici konumuna indirildiği, tek el konumunda bulunan çok az sayıdaki şirketin kontrolü tamamen elinde tutması sebebiyle sadece ticari çıkarların hâkim olduğu bir ortamda demokratik ideallere erişilemeyeceği, hatta zayıflatılacağı önemle belirtilmektedir⁵⁴⁴.

Jodi Dean, internetin siyaset üzerindeki etkilerini iletişimsel kapitalizm (“*communicative capitalism*”) kavramsallaştırması bağlamında incelemiş ve internetin büyük ölçüde apolitikleşmeye sebep olduğunu ileri sürmüştür. Dean, internetle beraber iletişimin ve eğlencenin bu denli artması ve yoğunlaşmasının demokrasiyi değil iletişimsel kapitalizmi beslediğini düşünmektedir. Bu bağlamda iletişimin metalaşmasıyla birlikte kapitalist piyasanın değerlendirme ilkelerine uygun olarak yaşam alanları yeniden biçimlenmektedir. Dean’ın kamusal alanla ilgili endişeleri şirket gücünün yoğunlaşmasına, finansal piyasaların taleplerinin

bkz. Eli PARISER, “*The Filter Bubble: What The Internet Is Hiding From You*”, Penguin Press, 1. Edition, New York, 2011. Yine filtre balonu hakkında daha güncel ve eleştirel bir inceleme için bkz. Axel BRUNS, “*Filter Bubble*”, Internet Policy Review, Vol. 8, No. 4, 2019, s. 1-14. Filtre balonunun algoritmalarla ilişkisi, kamusal alanın parçalanması ve algoritmik tavsiyelerin sonuçları hakkında kapsamlı bir ampirik çalışma için bkz. Judith MOELLER ve Natali HELBERGER, “*Beyond Filter Bubble: Concepts, Myths, Evidence and Issues for Future Debates*”, University of Amsterdam, 2018, s. 1-27.

⁵⁴³ Troll kavramı da manipülasyon bağlamında düşünülmesi gereken bir kavramdır. Özellikle bot hesaplar olarak tabir edilen sosyal medya hesaplarından dezenformasyonun yayılmasını trolller sağlamaktadır. Trolller, dezenformasyonun yayılmasının haricinde, tartışmaları kısırlaştırmak, konuyu saptırmak, safsata yaratmak ve diğer kullanıcılara yer yer hakaret ederek tepki sınırlarını zorlayacak söylemlerde bulunmak gibi birtakım hareketlerle sosyal medyanın kamuoyu oluşturma potansiyeline büyük zarar vermektedir. Ünlü’ye göre bahsi geçen bu üç olgu da sosyal medyada anlam dünyasının parçalanmasına, izole grupların ortaya çıkmasına, grupsal kutuplaşmanın ve fanatizmin artmasına, en önemlisi de çoklu kamusal alanların dağılmasına sebep olmaktadır. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. ÜNLÜ, “*Habermasçı Kamusal Alanın İmkani*”, s. 79-97. Ayrıca troll kavramının çevrimiçi iletişim üzerindeki yıkıcı etkileri üzerine güncel bir çalışma için bkz. Henna PAAKI, vd., “*Disruptive Online Communication: how asymmetric trolling-like response strategies steer conversation off the track*”, Computer Supported Cooperative Work, Vol. 30, 2021, s. 425-461.

⁵⁴⁴ SCHÄFER, “*Digital Public Sphere*”, s. 325-326.

artmasına ve teknolojik araçların kullanılarak toplumun içinde, kamu adına demokratik yönetim koşullarının yaratıldığına dair gösterinin sergilenmesidir⁵⁴⁵.

Aslına bakılırsa Dean'e göre, internet ve beraberinde getirdiği iletişim teknolojileri, etkinlikte bulunma ve katılım sağlama noktasında bir fetiş haline dönüşmüştür⁵⁴⁶. Dean internetin insanları birbirine bağlaması ve iletişimi kolaylaştırması bakımından önemli bir araç olduğunu kabul etmektedir. Buna mukabil Yazar'a göre, internetin teknolojik bir fetişe dönüşmesi sebebiyle bir internet sitesinin, blog sayfasının, e-posta göndermenin bile siyasal olarak nitelendirilmesi esasında siyasallaşma olasılığını dışlamaktadır⁵⁴⁷. Halbuki insanların çevrimiçi ortamda bir dilekçe kampanyasına katılması, blogta yazılan bir makaleye cevap yazması sadece onların siyasal hissetmelerine ve siyasal bakımdan aktif oldukları duygularını beslemekte fakat siyasetin özündeki zaman alıcı, yer yer marjinal ve riskli çabaları arka plana itmektedir⁵⁴⁸.

İnternetin iletişimsel kapitalizmi beslemesinin arkasında tam da bu fetiş hali bulunmaktadır. Dean'e göre iletişimsel kapitalizm, piyasanın demokratik taleplerin yeri olduğunu, halk iradesinin kendisini gösterdiği bir mekanizma olduğunu kavramsallaştırmaktadır⁵⁴⁹. Diğer ifadeyle demokratik fikirlerin, tartışmaların veya isteklerin vücut bulduğu alan internet aracılığıyla yaratılan ve kapitalist piyasa mekanizmalarına göre hareket eden bir alana karşılık gelmektedir. Kapitalist piyasanın başlıca mekanizması değiş tokuş olduğu için iletişimsel kapitalist koşullarda da önemli olan mesaj, fikir veya iradelerin içeriği değil, herhangi bir meta gibi iletişimsel olarak değiş tokuşa konu olan değişim değerleridir. Dolayısıyla internetin yarattığı iletişimsel kapitalizmde bir mesajın kullanım değeri değişim değerinden daha az önemlidir. Zira bir mesajın anlaşılmasından ziyade önemli olan onun ne kadar tekrarlandığı, çoğaltıldığı ve

⁵⁴⁵ Jodi DEAN, "Why the Net is not a Public Sphere", *Constellations*, Vol. 10, No. 1, 2003, s. 102-104.

⁵⁴⁶ Jodi DEAN, "Communicative Capitalism: Circulation and the Foreclosure of Politics", *Cultural Politics an International Journal*, Vol. 1, No. 1, 2005, s. 51-52.

⁵⁴⁷ DEAN, "Communicative Capitalism", s. 65.

⁵⁴⁸ DEAN, a.g.e, . 70.

⁵⁴⁹ DEAN, a.g.e, s. 54.

iletildiğidir. Bir mesajın nasıl dolaşıma girdiği, ne ölçüde bir meta gibi değiş tokuşa uğradığı onun kabul edilip edilmediğini belirleyen en önemli faktör haline gelmektedir⁵⁵⁰.

Sonuçta Dean'e göre iletişimsel kapitalizmde mesajın yoğun dolaşımı siyasetin yapılması için gerekli olan antagonizmaların önüne geçer⁵⁵¹. Bu sebeple, genel anlamda kapitalist akıl, internetin sağladığı iletişimsel imkanları kullanarak siyasetin çatışmalardan, karşıtlıklardan beslenmesini önleyerek siyaset yapmayı görünürde kolaylaştırmaktadır. Ne var ki bu durum, özünde hem siyasete katılımın hem de kamusal alanın içeriğini boşaltmakta ve demokrasi ilkelerinin kapitalist çıkarlara göre biçimlendirilmesine zemin yaratmaktadır.

Christian Fuchs da çalışmalarında, ekonomi politik bir perspektiften internet ve sosyal medyanın kapitalist ekonomik ilişkilerin içerisine gömülmesi sebebiyle sanal kamusal alana karşı eleştirel bir görüş beyan etmektedir. Fuchs 2012 yılında yazdığı “*Google Capitalism*” başlıklı makalesinde internetin sembolü haline gelen “*Google*” şirketini ekonomi politik bir perspektiften değerlendirerek esasında bu şirketin kullanıcıları bir meta haline getirdiğini tartışmaya açmıştır⁵⁵². Fuchs'a göre, “*Google*” üzerinden arama yapan, içerik yükleyen, sitelere yorum bırakan, e-posta gönderen internet kullanıcıları reklam verenlere verileri satılan bir seyirci metasına dönüşmüşlerdir⁵⁵³. Mınarlı'nın Fuchs okumasına göre, “*Google*” gibi şirketler insanların özgürlük ve dayanışmayı deneyimlediği, yerel ve küresel sorunlar hakkında bilgi edindiği, bu sorunlar üzerine kanaat oluşturduğu ve bu sayede siyasal özneye dönüşerek katılımcı bir yapı kurmayı mümkün hale getirmek yerine kullanıcıları gözlemlenebilen, tahmin edilebilen ve verileri algoritmik yapılarla takip edilerek diğer şirketlere satılabilen

⁵⁵⁰ DEAN, “*Communicative Capitalism*”, s. 57-59.

⁵⁵¹ DEAN, a.g.e, s. 54.

⁵⁵² Christian FUCHS, “*Google Capitalism*”, TripleC, Vol. 10, No. 1, 2012, s. 42-43.

⁵⁵³ FUCHS, a.g.e, s. 43.

birer metaya indirgemeleri sebebiyle oldukça problematik bir işleyişe sahiptirler⁵⁵⁴.

Bununla beraber Fuchs'a göre, “*Google*” ve benzeri şirketler ne toptan kötü ne de toptan iyi olarak kategori edilebilirler. Nitekim Fuchs, “*Google*”ın internette şimdiye kadar meydana gelen en iyi ve en kötü şey olduğunu belirtmektedir. Yazar, esas meselenin “*Google*” tarafından sağlanan teknolojilerde olmadığını, bu teknolojileri düzenleyen üretim ilişkilerinde bulunduğunu, “*Google*”ın kullanıcılarına hizmet sunarken mutlaka onları sömürmesinde, verilerin daimi olarak gözetlenmesinde ve metalaştırılmasında olduğunu altını çizmektedir⁵⁵⁵. Bu açıdan bakıldığında Fuchs’un konu hakkında toptancı görüşleri reddetme eğiliminde olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Fuchs’un daha ziyade olgulara karşı diyalektik bir yaklaşım sergilediğini ve esas meselesinin kapitalist ekonomik ilişkilerin ekonomi politik perspektiften eleştirisini yapmak olduğunu söylememiz mümkündür. Hatta Mınarlı’ya göre, Fuchs’un düşünce biçimine bakıldığında, şayet internet ve onu yönlendiren “*Google*” gibi şirketler kapitalist ekonomik ilişkilerin etkilerinden arındırıldığı takdirde sanal olarak inşa edilen etkileşim ağının demokrasi açısından olumlu bir potansiyel taşıması bile mümkün olabilecektir⁵⁵⁶.

Diğer taraftan Fuchs, özellikle “*Twitter*” kullanımı üzerinden geliştirdiği eleştiride “*Twitter*” ve benzeri uygulamaların kamusal alan oluşturamayacağını daha açık bir şekilde ifade etmektedir⁵⁵⁷. Fuchs, tıpkı Habermas’ın yaşam dünyasının ekonomik sömürgeleştirilmesine ve medya sisteminin feodalleşmesine yaptığı vurgu gibi günümüz koşullarına uygun şekilde Marksist bir perspektiften yorumlayarak kapitalist medyanın kamusal alanı sınırlandırdığı temel hususları belirlemiştir. İlk olarak ticari kaygılar ve reklamcılık hedefleriyle kuşatılmış ciddi bir medya yoğunlaşması bulunmaktadır. İkinci olarak reklam gelirleriyle finanse

⁵⁵⁴ Mustafa Ali MİNARLI, “*İletişimsel Bir Ortam Olarak Sosyal Medya ve Demokrasi*”, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo, Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı İletişim Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2019, s. 235.

⁵⁵⁵ FUCHS “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 248.

⁵⁵⁶ MİNARLI, a.g.e, s. 236.

⁵⁵⁷ FUCHS, a.g.e, s. 356.

edilen bu yeni medya daha çok eğlenceye odaklanmakta, son olarak kapitalist piyasaya ve meta mantığına bağımlı hale gelen yeni medya doğal olarak güç eşitsizliklerini beslemektedir⁵⁵⁸.

Fuchs, “*Twitter*” özelinde yapmış olduğu ekonomi politik eleştiride “*tweet*” atan veya başka şekillerde uygulamada zaman geçiren kullanıcılardan toplanan verilerle reklamcılara satılan birer izleyici metası haline geldiklerini öncelikle tespit eder. Ancak kullanıcıların, aynı zamanda içerik üreticileri olmasıyla birlikte internet ortamında izleyici metalaşmasının “*üretketici*”⁵⁵⁹ metalaşması olarak nitelendirilmesi gerektiğinin altını çizer. Fuchs’a göre üretketici metası şu ilişkiye dayanmaktadır: “*Twitter*” kullanıcıları ücretsiz olarak çalışmaktadır, onlardan toplanan veriler sonrasında belirli kullanıcı gruplarına reklam olarak hedeflenerek reklamcılara meta olarak satılmakta ve böylece üretketici verileri üzerinden artı değer oluşturulmaktadır⁵⁶⁰. Fuchs’a göre son tahlilde yapılması gereken ise “*Google*”, “*Facebook*” ve “*Amazon*” gibi devasa büyüklüğe sahip çokuluslu teknoloji şirketleri tarafından kontrol edilen, internet üzerindeki bu şirketlerin yaratmış olduğu oligopolistik yapının üstesinden gelmektir⁵⁶¹. Sonuçta Fuchs’a göre sosyal medya, günümüz toplumunun iktidar yapıları ve çelişkileri içine gömülüdür, tek başına sosyal değişimleri

⁵⁵⁸ FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 326.

⁵⁵⁹ Bu kavram Fuchs tarafından İngilizce’de “*prosumer*” olarak kullanılmış olup esasında üretici anlamına gelen “*producer*” ile tüketici anlamına gelen “*consumer*” kelimelerinin birleştirilmesiyle türetilmiştir. Fuchs’un belirttiği üzere kavramı ilk kez Alvin Toffler 1980’lerin ilk yıllarında üretici ile tüketici arasındaki ayrımın giderek bulanıklaşması sebebiyle kullanmıştır. Fuchs’a göre kullanıcıların internette bulunan içeriklerin tüketicisi olmalarıyla beraber aynı zamanda içerik üreticileri olmaları bu kavramın türetilmesine sebep olmuştur. Fuchs, üretketicilerin verilerinin sosyal medya şirketleri tarafından reklam şirketlerine satılması gibi durumlarda metalaşma gerçekleşmektedir. Marksist teoriden bakıldığında burada sermaye sahiplerince sömürülen bir emek bulunmakta ve şirketler üretketicilerin verilerini metalaştırıp satarak artı değer kazanmaktadır. Fuchs’a göre tüm bu süreçte üretketicilerin sosyal medya hizmetlerinden ücretsiz olarak yararlanmaları sömürü ilişkisini ortadan kaldırmamaktadır, zira bu hizmete erişim başkaca bir ekonomik değere dönüştürülememektedir, ortada üretketicilerin karşılığı ödenmemiş emeğinin sömürülmesi durumu vardır. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 193-220. Ayrıca Web 2.0 çağında “*Google*”, “*Amazon*”, “*Facebook*” ve “*Twitter*” gibi şirketlerin üretketiciler olmadan var olamayacağı yönünde bkz. George RITZER, vd., “*The Coming Age of the Prosumer*”, *American Behavioral Scientist*, Vol. 56, No. 4, 2012, s. 379-398.

⁵⁶⁰ FUCHS, a.g.e, s. 352-353.

⁵⁶¹ Christian FUCHS, “*Social Media and the Public Sphere*”, *TripleC*, Vol. 12, No. 1, 2014, s. 96.

destekleyemez veya derinleştiremez, sadece toplumdaki çelişkileri taşımaya devam etmektedir⁵⁶².

Öte yandan siyasal iletişim analizinde Fuchs, “*Twitter*” kullanımının toplumda katmanlaşmaya ve enformasyon eşitsizliğine sebep olduğunu; “*Twitter*”da siyasetin ilgi çekici olmadığını bu sebeple marjinal bir konumda kaldığını; “*Twitter*”da görünürlük gücünün halihazırda şöhret, para veya güce sahip olan kişi ve kurumlarda olduğunu, sıradan insanların çok da seslerini duyuramadıklarını; siyasal iletişimde etkileşimin zannedildiği kadar yüksek olmadığını; sosyal medyadaki iletişimin nefret söylemlerine, siber zorbalığa ve şiddete teşvik etmeye uygun bir yapısının olduğunu belirtmektedir⁵⁶³.

Fuchs’un Habermas okumasına göre kamusal alanın ekonomi politik ve siyasal iletişim olmak üzere iki önemli işlevi bulunmaktadır. İnternet ekonomi politik anlamda ciddi sorunlar taşımakla birlikte aynı zamanda siyasal iletişim bakımından da yetersiz kalmaktadır. Nitekim Fuchs’a göre “*Twitter*” ağırlıklı olarak eğlencenin hâkim olduğu bir enformasyon ortamıdır. Dolayısıyla siyasal iletişim aracı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Kamusal alanın Habermasçı anlamda asli amaçlarından birisi olan toplumun siyasetle ilgili eleştirel kamusal tartışmaları yürütmesi mevcut koşullarda ne “*Twitter*” ne de diğer sosyal medya uygulamalarında sağlanabilmektedir. Muktedirlerin siyasal açıdan belirleyici olan oligopol güçleri aşılamamaktadır⁵⁶⁴.

Evgeny Morozov ise “*The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*” adlı eserinde, meseleye oldukça farklı bir açıdan yaklaşarak internetin özgürlükler, demokrasi ve otoriterlikle ilişkisine odaklanmış ve esasında internetin demokrasi ve insan hakları bakımından bir gelişmeye yol açmadığını savunmuştur⁵⁶⁵. Morozov’un temel savı, iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle beraber internet gibi teknik imkanı yüksek araçların yaygınlaşması

⁵⁶² FUCHS, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, s. 360.

⁵⁶³ FUCHS, a.g.e, s. 336-348.

⁵⁶⁴ FUCHS, a.g.e, s. 354-356.

⁵⁶⁵ Evgeny MOROZOV, “*The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*”, PublicAffairs, 1. Edition, New York, 2011.

demokratikleşmeye ve eleştirel bir kamusal alanın ortaya çıkmasına engel olma potansiyellerini de taşımaktadır. Bu bağlamda internet, özellikle Çin, Venezuela, Belarus ve İran gibi otoriter rejimlerin bulunduğu ülkelerde siyasal iktidarların gözetim, baskı ve propoganda kapasitesini arttırması bakımından araç olarak kullanılması sebebiyle otoriterliği pekiştirmektedir.

Bu noktada Morozov eleştirilerinin büyük bir kısmını internetin sanal kamusal alan yaratarak demokrasiyi güçlendireceği yönünde iyimser görüşe sahip olan, kendisinin ise “*siber-ütopyacı*” olarak nitelendirdiği yazarlara yönelmektedir⁵⁶⁶. Minarlı ise Morozov’un bu yaklaşımı üzerine yaptığı okumada, internetin toplumsal ve siyasal yapıya katkı sağlayabilecek niteliğe bürünebilmesi için atılması gereken ilk adımın söz konusu siber-ütopyacı anlayışın terk edilmesi ile eşit ve özgür bir toplumun inşa edilmesinde insanların kolektif olarak hareket etmesi gerekliliğinin unutulmaması gerektiğini belirtmektedir⁵⁶⁷. Ünlü’ye göre ise Morozov’un çalışmasında yaptığı en önemli saptama, ilk olarak devletlerin internet aracılığıyla özellikle muhalif kesimler hakkında çok daha rahat ve detaylı bir şekilde bilgiye erişebilmeleri, onları gözetleyebilmeleridir. İkinci olarak internet sayesinde görünürde demokratik uygulamalar üretilerek kendi meşruiyetlerini daha da güçlendirirken aslında yurttaşlara karşı sadece demokratik katılım imajı yaratılmasıdır⁵⁶⁸. Gerçekten de Morozov’un bahsi geçen eserinde otoriter ülkelerden verdiği detaylı örneklerde de altını çizdiği üzere, internetin anti-demokratik uygulamaları hayata geçirmekte oldukça elverişli bir araç olarak kullanıldığının unutulmaması gerekmektedir. Ayrıca demokratik ülkelerde dahi, internetin siyasal iktidarın kendi meşruiyetini pekiştirmek adına görünürde bazı demokratik katılım pratiklerine imkan sağlaması adeta demokrasinin sorunsuz olarak işletildiği yönünde büyük bir yanılsamaya sebep olabilmektedir.

Sanal kamusal alanın imkanına dair yukarıda açıklanan üç temel eğilimi kısaca değerlendirecek olursak, ilk olarak internetin geniş toplum kesimlerinde kullanımının yaygınlaşmaya başladığı 1990’lardan itibaren sanal uzamda yeni bir

⁵⁶⁶ MOROZOV, “*The Net Delusion*”, s. 19-31.

⁵⁶⁷ MİNARLI, “*İletişimsel Bir Ortam Olarak Sosyal Medya ve Demokrasi*”, s. 240.

⁵⁶⁸ ÜNLÜ, “*Habermasçı Kamusal Alanın İmkani*”, s. 57.

kamusal alanın inşa edilebileceğine dair iyimser görüşlere karşı zaman içerisinde daha eleştirel ve karşıt yönde görüşlerin geliştiğini söylememiz mümkündür. İnternetin ifade özgürlüğünün kullanılmasını, bilgiye erişimi ve bilgi paylaşımını kolaylaştırması, daha önce kamusal alanda görünürlüğü olmayan, sesleri duyulmayan toplum kesimlerinin kamusal meseleler hakkında seslerinin duyulmasını ve görünürlük kazanmalarını sağlaması oldukça önemli bir etki olarak not edilebilir. Ancak internet kullanımının, özellikle de sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla beraber internetin daha çok hangi amaçlarla kullanıldığının da göz ardı edilmemesi gerektiği düşünülmektedir.

Diğer yandan internetin siyasete katılımı belli noktalarda kolaylaştırdığı, kamuoyunun oluşturulması için uygun bir siyasal iletişim aracı olduğu kabul edilebilir. Ancak bu noktada göz ardı edilmemesi gereken husus, internette paylaşılan fikirlerin ve yürütülen tartışmaların niteliğinin ne olduğudur. Bir başka ifadeyle, yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz bazı yazarların uyardığı üzere internetin kullanımı gittikçe eğlence, boş zaman geçirme ve siyasal bir amaç olmaksızın sadece iletişim kurabilmenin bir aracı niteliğine bürünmektedir. Bu sebeple internetin kendi başına bir siyasal iletişim alanı olduğunu söylemek gittikçe zorlaşmaktadır. Yukarıda tasvir edilmeye çalışılan tablo karşısında, internetin sanal kamusal alan yaratıp yaratamayacağı hususunda katılması en makul, kavrayışlı ve gerçekçi görüşün Papacharissi, Dahlgren ve Rasmussen'in çizdiği çerçevede temkinli yöndeki görüşlerin olduğunu belirtmek mümkündür.

Bununla beraber sanal kamusal alan tartışmalarını ekonomi politik bir perspektiften de değerlendirmek günümüzde kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Nitekim internetin ilk ortaya çıktığı zamanlardaki gibi adem-i merkezîyetçi, kapitalist ekonomik ilişkilerden arı bir yapıdan bahsetmek günümüzde hiç de mümkün gözükmemektedir. Özellikle tüm dünyada tekelleşmeye gelmiş, devasa büyüklükteki, çokuluslu teknoloji şirketlerinin, sanal kamusal alanın imkanlılığı sorunsalına nasıl bir etkilerinin bulunduğu ayrıca değerlendirilmesi

gerektiği düşünölmektedir. Bahsi geçen “Google”⁵⁶⁹, “Facebook”⁵⁷⁰, “Twitter”, “Microsoft” ve “Amazon” gibi teknoloji devlerinin (“Big Tech”, “Tech Giants”) kamusal alan ile kuracakları ilişkinin insan haklarının uluslararası korunması bağlamında değerlendirilmesi gerektiği, özellikle BM’nin şirketlerin insan haklarına saygı gösterme sorumluluğu yaklaşımıyla beraber sanal kamusal alanın normatif bir ilke ve demokratik bir ideal potansiyelinin günümüzde tartışmaya açılması gerektiği düşünölmektedir.

3.3. SANAL KAMUSAL ALANDA İNSAN HAKLARININ ULUSLARARASI KORUNMASI: BİRLEŞMİŞ MİLLETLER PERSPEKTİFİNE BAKIŞ

3.3.1. İnternet Aracı Şirketlerini Sanal Kamusal Alan ve İnsan Hakları Bakımından Düşünmek

Son yıllarda internet aracı şirketlerinin (“*internet intermediaries companies*”) sanal kamusaladaki etkileri insan hakları bağlamında tartışılmaya başlanmıştır. Öncelikle belirtmek gerekir ki internet aracı şirketleri kavramı

⁵⁶⁹ Çoğunlukla yalnızca “Google” ismiyle bilinen şirketin hukuki unvanı “Alphabet Inc.” olarak Amerika Birleşik Devletleri’nde kayıtlıdır. “Alphabet Inc.” unvanlı ana şirketin altında, şirket yapılanması bakımından “Google” gibi internet hizmetlerinden “DeepMind” gibi yapay zeka teknolojilerine, “Calico” gibi biyoteknoloji ve sağlık araştırmalarından “X Development” gibi son teknoloji araştırma geliştirme faaliyetlerini yürüten pek çok yavru şirket ve faaliyet alanı bulunmaktadır. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. <https://www.businessinsider.com/alphabet-google-company-list-2017-4#google-officially-became-alphabet-in-october-2015-with-the-hope-of-allowing-business-units-to-operate-independently-and-move-faster-google-cofounder-larry-page-was-named-the-ceo-of-the-umbrella-company-alphabet-1>, Erişim Tarihi: 03.12.2021.

⁵⁷⁰ Bu tezin yazıldığı sırada, başta Mark Zuckerberg olmak üzere bir grup girişimci tarafından 2004 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde kurulan “Facebook Inc.” şirketi unvan değişikliği yaparak 28 Ekim 2021 tarihinde ana şirketin unvanının “Meta Platforms Inc.” olduğunu duyurmuştur. Şirket kendi internet sitesinde yaptığı duyuruda yeni kısa adı “Meta” olan şirketi bir “Sosyal Teknoloji Şirketi (“A Social Technology Company”)” olarak nitelendirmeyi tercih etmiştir. Ayrıca yapılan duyuruda, şirket yapılanmasında bir değişiklik olmayacağını, sadece finansal raporlama konularında “Uygulamalar Ailesi (“Family of Apps”)” ile “Gerçeklik Laboratuvarları (“Reality Labs.”)” olmak üzere ikili bir işletme ayrımı yapılacağını belirtmiştir. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. <https://about.fb.com/news/2021/10/facebook-company-is-now-meta/>, Erişim Tarihi: 03.12.2021.

üzerinde dahi literatürde bir uzlaşma sağlanamamaktadır⁵⁷¹. Nitekim internette faaliyet gösteren ve teknik anlamda bazen benzer bazen de birbirinden farklı hizmetler sunan şirketlerin nasıl isimlendirileceği meselesi bir miktar kafa karışıklığına yol açabilmektedir. Jaani Riordan'ın doktora tezinde yaptığı teferruatlı ayırımın bu konuda oldukça aydınlatıcı olduğu söylenebilir. Riordan, internet araçlarını internet mimarisini esas alarak temelde fizik katmanı, ağ katmanı ve uygulama katmanı araçları olmak üzere üçe ayırmaktadır⁵⁷².

Bu çalışma kapsamında ise yukarıda belirtilen devasa büyüklükteki, çokuluslu teknoloji şirketlerinin faaliyetleri uygulama katmanında gerçekleşmektedir. Söz konusu şirketlerin kullanıcılara sundukları platformlar, Web 2.0'in en temel özelliği olan kullanıcı tarafından oluşturulan içeriklerin görüntülenmesini mümkün hale getirmektedir. Temelde bu platformlar, kullanıcı tarafından üretilen içeriklerin internet sitesi, sosyal ağlar, depolama alanları, medya paylaşımı, yayın hizmetleri, yer hizmetleri, oyun gibi kategoriler altında ve genellikle uygulama arayüzleri kullanarak diğer kullanıcılarla paylaşmaktadır⁵⁷³. Bu ilişki sebebiyle internet aracı şirketleri ifadesi yerine daha kısa bir ifade olarak platform kavramı da zaman zaman kullanılmaktadır⁵⁷⁴. Ancak platform kavramı ile aracılık kavramının birbirlerinin yerine kullanılamayacağı, zira özellikle sosyal medya platformlarının içerik yönetimi bakımından pasif veya nötr kanallar olmamaları sebebiyle aracı olarak nitelenmemeleri gerektiği de savunulmaktadır⁵⁷⁵.

Kavramın nasıl adlandırılması, içeriğine nelerin girmesi gerektiğine dair literatürde yapılan ayırım ve tartışmalardan anlaşılacağı üzere muhtelif görüşler bulunmaktadır. Tüm bu görüşlere yer vermek bu çalışmanın sınırlarını

⁵⁷¹ Graeme DINWOODIE, "Who are Internet Intermediaries?", içinde "Oxford Handbook of Online Intermediary Liability", ed. Giancarlo FROSIO, Oxford University Press, 1. Edition, Oxford, 2020, s.1-24.

⁵⁷² Jaani RIORDAN, "The liability of Internet Intermediaries", (PhD Thesis), Magdalen College, University of Oxford, Oxford, 2013, s. 53.

⁵⁷³ RIORDAN, "The liability of Internet Intermediaries", s. 57-61.

⁵⁷⁴ Rikke Frank JORGENSEN, "Platforms", içinde "Human Rights in the Age of Platforms", ed. Rikke Frank JORGENSEN, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2019, s. 117.

⁵⁷⁵ Tarleton GILLESPIE, "Platforms Are Not Intermediaries", Georgetown Law Technology Review, Vol. 2, No. 2, 2018, s. 198- 216.

aşacağından; internet aracı şirketleri ve platform terminolojisine yer verilmesinin çalışmanın bütünü bakımından daha uygun olacağı düşünülmektedir. Yine tüm bu tartışmalara rağmen, aydınlatıcı olmak adına, anlaşılır, genel ve kapsayıcı bir terminolojik yaklaşımın çalışma içerisinde benimsenmesi gerekliliği de tamamen göz ardı edilmemiştir.

Bu bağlamda Akdeniz'e göre, her ne kadar Avrupa bağlamında bazen bilgi toplumu hizmet sağlayıcıları ("*information society service providers*", kısaca "*ISPs*" olarak da kullanılmaktadır) olarak anılsalar da araçların, öncelikli olarak internet servis veya erişim sağlayıcıları, barındırma şirketleri, sosyal medya platformları ve arama motoru sağlayıcıları dahil olmak üzere öncelikle kâr amacı güden şirketlere referans verdiği söylenebilir⁵⁷⁶. Benzer yönde DeNerdis'e göre, internet araçları, dijital içerik ile bu içeriğe katkıda bulunan ve bu içeriğe erişen insanlar arasında aracılık yapan, böylece bilgi veya finansal işlemleri kolaylaştıran, kâr odaklı, üçüncü taraf platformlardır⁵⁷⁷. İnternet araçları, dijital içerik ile bu içeriğe katkıda bulunan ve bu içeriğe erişen insanlar arasında aracılık yapan üçüncü taraf platformlar olup bu araçlar bilgi veya finansal işlemleri kolaylaştıran kâr odaklı şirketlerdir. Neticede internet aracı şirketlerinin kapsamını Akdeniz ve DeNerdis'in tanımları çerçevesinde kabul etmenin söz konusu kapsama giren şirketleri bu çalışmada incelemeyi kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

Eğer sanal kamusal üzerinde devasa büyüklükteki, çokuluslu, teknoloji şirketlerinin küresel çapta tekelleşmiş yapısından ve onların sanal uzamdaki mutlak yönetiminden bahsediyorsak, söz konusu şirketlerin milyarlarca insanın hayatı üzerinde doğrudan etkide bulduklarını da kabul etmemiz gerekmektedir. Diğer taraftan sanal kamusal alanın imkanlılığına dair ister iyimser isterse de temkinli veya şüpheli görüş savunulsun, ortada kabul edilmesi gereken bir nokta bulunmaktadır. Şöyle ki, internet gün geçtikçe hayatımızda olmazsa olmaz bir

⁵⁷⁶ Yaman AKDENİZ, "*Media Freedom on the Internet: An OSCE Guidebook*", Office of the OSCE Representative on Freedom of the Media, Vienna, 2016, s. 8.

⁵⁷⁷ Laura DENARDIS, "*The Global War For Internet Governance*", Yale University Press, 1. Edition, New Haven, 2014, s. 154.

yere sahip olmakta ve pek çok hakkın gerçekleşme, güçlenme veya kısıtlanma alanı internet dolayısıyla sanal uzamda vuku bulmaktadır. Dolayısıyla sanal kamusal alanın imkanlılığına dair hangi görüş savunulursa savunulsun internetin demokrasi ve insan hakları bakımından etkisi bir şekilde karşımıza çıkacaktır.

Bu noktada Rikke Frank Jorgensen ilginç bir paradoksa da işaret etmektedir. Jorgensen, söz konusu şirketlerin kontrolünde olan platformları kullanan milyarlarca kullanıcının temel hak ve özgürlükleri üzerinde, özellikle ifade özgürlüğü ve mahremiyet hakkı bakımından, bu şirketlerin etkilerini arttırmalarına karşın, yine bu şirketlerin uygulamalarının kamuya ve ilgili araştırmacılara büyük ölçekte kapalı olduğunu, hatta erişilemez olduğunu ileri sürmektedir⁵⁷⁸. Ayrıca Jorgensen, internetin kamusal alan olup olmadığına dair geniş çaplı bir literatür bulunmasına rağmen interneti yöneten şirketlerin uygulamalarının insan hakları bakımından etkisinin araştırmalara uzunca bir süre pek de konu olmadığına dikkat çekmektedir⁵⁷⁹.

Bununla beraber Jorgensen, son yıllarda literatürde konu hakkında yazılan kitap, rapor ve uluslararası kuruluşlarca düzenlenen yumuşak hukuk standartlarının; ilk olarak mahremiyet hakkı ve ifade özgürlüğü bağlamında iletişim teknolojilerinin kullanımı yoluyla insan haklarına yönelik fırsat ve tehditlere, ikinci olarak teknolojinin insan hakları ve sosyal değişim için kullanımına yönelik vakalara ve son olarak, çevrimiçi alanda insan haklarının korunması adına norm oluşturmayı hedefleyen standart koyucu çalışmalara odaklandığını tespit etmektedir. Özellikle BM Özel Raportörlerinin son yıllardaki raporlarının, mahremiyet hakkı ve ifade özgürlüğüne yönelik risklerin internet ortamındaki şirket faaliyetleri sebebiyle arttığını ortaya çıkarmasıyla beraber mesele hakkında kayda değer bir farkındalık yaratıldığını da belirtmektedir⁵⁸⁰.

⁵⁷⁸ Rikke Frank JORGENSEN, “*What Platforms Mean When They Talk About Human Rights: Platforms and Human Rights*”, Policy and Internet, Vol. 9, No. 2, 2017, s. 280-281.

⁵⁷⁹ Rikke Frank JORGENSEN, “*Framing Human Rights: Exploring Storytelling within Internet Companies*”, Information, Communication & Society, Vol. 21, No. 3, 2018, s. 341.

⁵⁸⁰ JORGENSEN, “*What Platforms Mean When They Talk About Human Rights*”, s. 281-282.

Yıllar içerisinde insan hakları çalışmalarında odağın internet aracı şirketlerine kaymasının bazı temel sebepleri bulunmaktadır. Jorgensen'e göre, öncelikle çevrimiçi ortamda artık veri toplama her yerde bulunmaktadır. İkinci olarak ifade özgürlüğünü kullanmak için ihtiyaç duyulan altyapı büyük oranda veri toplama ve gözetleme altyapısıyla bütünleşik hale gelmiştir. Bunun sonucunda bilgi altyapıları üzerindeki kontrol, bazı iktidar ve kontrol mekanizmalarını istikrarsızlaştırırken, diğer yandan yeni iktidar asimetrisi ve kontrol mekanizmaları da üretmektedir. Bu durum, çoğu veri toplama ve gözetleme altyapılarını kontrol altında tutan internet aracı şirketinin insan hakları üzerinde yarattığı potansiyel risklere karşı yeni koruma mekanizmaları arayışına sebep olmaktadır⁵⁸¹.

Son olarak Jorgensen'e göre, klasik insan hakları yaklaşımının daha çok devlet merkezli bir perspektifi bulunmaktadır. Bu sebeple günümüze dek uluslararası veya bölgesel insan hakları manzumeleri yalnızca devleti bağlamış, şirketlere ilişkin özel bir düzenleme yapılmamıştır. Oysaki insan haklarının yatay etkisinin ortaya çıkmasıyla beraber devletler, özel kişilerin hak ihlallerini önlemek adına gerekli korumayı sağlamakla yükümlü hale gelmişlerdir. Ne var ki, devletlerin bu bağlamda pozitif yükümlülüklerinin olduğu kabul edilmekle beraber söz konusu devlet merkezli perspektif sebebiyle şirketlerin insan haklarını koruma bakımından pozitif yükümlülüğünden bahsetmek mümkün olmamıştır⁵⁸².

Bu noktada özellikle mahremiyet hakkı ve ifade özgürlüğü üzerinde internet aracı şirketleri tarafından yaratılan potansiyel insan hakları ihlalleri riski daha belirgin hale gelmiştir. Mahremiyet hakkının gündeme gelme sebebi, söz konusu şirketlerin iş modellerinin milyarlarca kullanıcının bilgi, tercih, beğeni, alışkanlık gibi verilerinin depolanmasından, analiz edilmesinden ve hedefli reklamcılık çerçevesinde üçüncü kişilere satılmasından kaynaklanmaktadır. Kişisel bilgi ekonomisi ("*personal information economy*") olarak isimlendirilen bu iş modeli, kullanıcılar hakkında mümkün olduğunca çok şey bilmek

⁵⁸¹ JORGENSEN, "*Framing Human Rights*", s. 343.

⁵⁸² JORGENSEN, a.g.e, s. 342-343.

dolayısıyla ekonomik değer kazandığı için şirketlerin temel motivasyonu kullanıcı sayısını arttırmaya ve veri toplamayı maksimize etmeye dayanmaktadır⁵⁸³. İnternette geçirilen her saniyemizin gözetim altında olması, yaptığımız her işlemin arkasında veri olarak dijital iz bırakması ve bu verilerin internet aracı şirketler tarafından işlenerek çok çeşitli amaçlarla kullanılıyor olması mahremiyet hakkının karşı karşıya kaldığı riski gözler önüne sermektedir. Bu riske karşı hem ulusal hem de bölgesel düzeyde daha hızlı koruyucu hukuki önlemler alınabilmiş, mahkemeler nezdinde de içtihat yoluyla uyuşmazlıklar hakkında belirli bir koruma standartı belirlenebilmiştir⁵⁸⁴.

Diğer yandan “Facebook”, “Google” gibi şirketler de kendi şirket içi kurallarında ve kullanıcılarla yaptıkları kullanım şartları anlaşmalarında veri koruma kavramı üzerinden mahremiyet hakkına ilişkin bazı önlemler almaktadır. Jorgensen’in “Facebook” ve “Google” şirketlerinin çalışanlarıyla görüşme metodunu kullanarak yaptığı ampirik bir çalışmada tespit ettiği üzere bu şirketlerde veri güvenliğinin sağlanması için çok fazla prosedür uygulanmakta, iç denetimler gerçekleştirilmekte ve kullanıcı verilerinin korunmasına dair pek çok eğitim verilerek mahremiyetin önemli bir norm olduğu hatırlatılmaktadır⁵⁸⁵. Ancak burada gözden kaçan nokta şirketlerin veri işleme, depolama, aktarma ve üçüncü kişilere satma gibi işlemler karşısında yeterince şeffaf olmamalarıdır. Üstelik kişisel bilgi ekonomisi iş modeli uyarınca kullanıcı verilerine öncelikli olarak ekonomik değer biçildiği ve metalaştığı için mahremiyet hakkı ile iş modeli kaçınılmaz olarak gerilimli bir ilişkiye maruz kalmaktadır. Tüm bu problemler noktalara rağmen ulusal ve uluslararası insan hakları düzenlemelerinde mahremiyet hakkının korunması adına belirli düzeye erişilmesi ve şirketlerin iş

⁵⁸³ JORGENSEN, “What Platforms Mean When They Talk About Human Rights”, s. 286.

⁵⁸⁴ Bunların içerisinde ilk akla gelenler olarak; Avrupa Konseyi’nin “108 sayılı Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Bireylerin Korunması Sözleşmesi” ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi” madde 8 hükmünü geniş ve dinamik bir şekilde yorumlayarak özel hayatın gizliliği ve mahremiyet hakkının korunması bağlamındaki geniş içtihadı; Avrupa Birliği’nin “95/46EC sayılı Kişisel Verilerin İşlenmesi ve Serbest Dolaşımı Bakımından Bireylerin Korunmasına İlişkin Avrupa Parlamentosu ve Konseyi Direktifi”, “2016/679 Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü” ve Avrupa Birliği Adalet Divanının kişisel verilerin korunması üzerine geniş içtihadı sayılabilir.

⁵⁸⁵ JORGENSEN, “What Platforms Mean When They Talk About Human Rights”, s. 343-346.

modelleri gereği ekonomik kaygılar gütmekle beraber en azından veri güvenliği bağlamında maksimum çabayı gösterdikleri kabul edildiğinde mahremiyet hakkı bağlamında birtakım güvencelerin sağlanabildiği ileri sürülebilir.

Esas problemlili olan meselenin ise ifade özgürlüğüne müdahale edilmesi bağlamında ortaya çıktığı düşünülmektedir. İnternet aracı şirketlerinin, ifade özgürlüğüne müdahaleyle ilişkisi iki şekilde gerçekleşebilir. İlk olarak devletler, kullanıcıların platformdaki düşünce ve kanaatlerine müdahale ederek onların ifade özgürlüklerinin kısıtlanmasını internet aracı şirketlerinden talep edebilirler. Platformdaki içeriğin sansürlenmesi olarak da nitelendirilebilecek bu hallerde, devletin baskısı sonucunda internetteki bir içerik yayından kaldırılabilir veya içeriğe erişim engellenebilir. Bu gibi hallerde esasında internet aracı şirketlerinin dışında bir müdahale söz konusudur. Daha doğrusu devlet ile söz konusu şirketler arasında dikey bir çatışma ortaya çıkmaktadır⁵⁸⁶.

Bu baskılara karşı 2008 yılında, bilgi ve iletişim sektöründeki şirketler tarafından “*The Global Network Initiative (“GNI”)*” kurularak şirketlerin karar alma süreçleri için ortak küresel standartların, en iyi uygulamaların ve ortak stratejilerin belirlenmesiyle birlikte devletlerden gelen baskılara karşı hak savunuculuğunun yürütülmesi hedeflenmiştir. Söz konusu organizasyon sadece şirketlerden teşekkül etmemekte, aynı zamanda sivil toplum örgütleri, akademik camia ve yatırımcılardan oluşan çok paydaşlı bir yapı çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmektedir. En dikkat çekici politikalarından birinin, ilgili ülkenin ulusal hukukunun uluslararası insan hakları standartlarına uygun olmadığı durumlarda katılımcılarına ulusal mevzuata riayet etmemesini önermesi olduğunu söylemek mümkündür⁵⁸⁷. “*The Global Network Initiative*” hedeflerini, tavsiye kararlarını, raporlamalarını kamuoyu ile paylaşmaktadır⁵⁸⁸. Ayrıca geliştirmiş olduğu

⁵⁸⁶ Maria Jose SEGURA, “*Contemporary Threats to Human Rights in the Online Public Sphere: The case of Facebook*”, (Master Thesis), University of Southern Denmark, Danish Institute For Human Rights, 2018.

⁵⁸⁷ SEGURA, “*Contemporary Threats to Human Rights in the Online Public Sphere*”, s. 49-51.

⁵⁸⁸ “*The Global Network Initiative*” söz konusu endeksleme faaliyetini şu internet adresi üzerinden kamuoyu ile paylaşmaktadır, bkz: <https://rankingdigitalrights.org/index2020>, Erişim Tarihi: 08.12.2021.

endeksleme metoduyla dünyanın en güçlü dijital platformları ile telekomünikasyon şirketlerini uygulamaları ve politikaları üzerinden mahremiyet hakkı ve ifade özgürlüğüne etkileri bakımından skorlamaktadır.

2020 endekslemelerine göre, dijital platformlar kategorisinde total skorlamada; Twitter %53 skorla ilk sırada yer alırken⁵⁸⁹, Facebook %45 skorla beşinci sırada yer almakta⁵⁹⁰ ve son sırada ise yeni katılımcı Amazon %20 skorla bulunmaktadır⁵⁹¹. Kısaca, bu ilk boyuta dair internet aracı şirketleri devletlerin müdahalelerine karşı ifade özgürlüğünün korunması bakımından daha uyumlu ve işbirlikçi bir tutum sergilemektedirler. Kamusal alanın, devletin müdahalesinden uzak, özerk bir alan olması gerektiği hatırlanacak olursa internet aracı şirketlerinin, bu ilkeye uygun hareket ettikleri söylenebilir.

İkinci ilişki biçimiye internet aracı şirketleri ile kendi kullanıcıları arasında gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu ilişkinin de yatay biçimde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Sanal kamusal alan bakımından da esas sorunlu olduğu düşünülen ilişki de buradan kaynaklanmaktadır.

York ve Zuckerman'a göre, internet aracı şirketleri çevrimiçi ortamda neyin söylenip neyin söylenemeyeceği üzerinde inanılmaz bir güce sahip olup içerik yönetimi yapmaktadırlar. Bu içerik yönetimi iki şekilde yapılmaktadır. İlk olarak sert kontrol yoluyla neyin yayınlanabileceğine, ikinci olarak yumuşak kontrol yoluyla da algoritmaları kullanarak kullanıcıların neyi görüp neyi göremeyeceklerine, hangi içeriğin daha önemli olup başkasının önemsiz olacağına karar verilmektedir⁵⁹².

⁵⁸⁹ Daha detaylı bilgi için bkz: <https://rankingdigitalrights.org/index2020/companies/Twitter>, Erişim Tarihi: 08.12.2021.

⁵⁹⁰ Daha detaylı bilgi için bkz: <https://rankingdigitalrights.org/index2020/companies/Facebook>, Erişim Tarihi: 08.12.2021.

⁵⁹¹ Daha detaylı bilgi için bkz: <https://rankingdigitalrights.org/index2020/companies/Amazon>, Erişim Tarihi: 08.12.2021.

⁵⁹² Jillian C. YORK ve Ethan ZUCKERMAN, “Moderating the Public Sphere”, içinde “*Human Rights in the Age of Platforms*”, ed. Rikke Frank JORGENSEN, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2019, s. 139-140.

İnternet aracı şirketleri bu kontrolleri adeta kendi anayasaları niteliğindeki topluluk kuralları (“*community guidelines*”) uyarınca belirlemektedir. Bu çerçevede şirketlerin hazırlamış olduğu hizmet şartları (“*terms of service*”) kullanıcıların hizmetlerden yararlanabilmesi için onlara sunulmaktadır. Ancak kullanıcıların bu karmaşık, teknik ve uzun kullanım şartlarının içeriğini değiştirmesi mümkün olmamaktadır. Böylece internet aracı şirketleri kendi platformlarındaki bir içeriğin topluluk kurallarına veya ona uygun olarak hazırlanmış hizmet şartlarına uygun olmadığı gerekçesiyle içeriği yayından kaldırabilmekte, kullanıcıyı uzun süreler boyunca platformdan men edebilmekte veya hesabı tamamen askıya alabilmektedir⁵⁹³. Şüphesiz bu gibi durumlar ifade özgürlüğüne doğrudan müdahale anlamına gelmektedir.

Oysa Sullivan’ın belirttiği üzere, şirketler hizmet şartlarını olabildiğince esnek şekilde kullanıcılara uygulamak istediğinden içerik yönetimini bir insan hakları sorunu olarak görmek için isteksizdirler. Her ne kadar şirketlerin içerik politikalarını belirleme konusunda geniş bir takdir yetkileri olsa da pratikte bu politikaların nasıl uygulandığına dair şeffaflık ve hesap verilebilirlik eksikliği olduğundan insan hakları ihlali riski oldukça yüksektir⁵⁹⁴. Aynı soruna parmak basan Jorgensen de devletlerin taleplerini ifade özgürlüğü meselesi olarak gören şirketlerin, kendileri bir içeriği yayından kaldırmaları veya hesabı askıya aldıkları zaman bunu şirketin iç politikası olarak görmelerini, ama ifade özgürlüğü sorunu olarak değerlendirmemelerini eleştirmektedir. Üstelik Jorgensen, şirketlerin yapmış oldukları müdahalenin büyük ölçüde görünmez olduğunu, kamusal denetimden uzak olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca devletin eylemlerine nazaran, sahip oldukları kapasite sebebiyle şirketlerin bir kişinin kamusal tartışmaya katılımını, ifade özgürlüğünü sınırlandırarak engellemesinin çok daha etkili ve dengesiz olabileceğini belirtmektedir⁵⁹⁵.

⁵⁹³ YORK ve ZUCKERMAN, “*Moderating the Public Sphere*”, s. 143-144.

⁵⁹⁴ David SULLIVAN, “*Business and Digital Rights: Taking Stock of the UN Guiding Principles for Business and Human Rights in the ICT Sector*”, Association for Progressive Communication, Issue Papers, 2016, s. 16.

⁵⁹⁵ JORGENSEN, “*Framing Human Rights*”, s. 351.

Gerçekten de internet aracı şirketlerinin kullanıcı sayıları ve ekonomik güçleri düşünüldüğünde sahip oldukları gücün hiç de azımsanmaması gerektiğinin altı tekrar çizilmelidir. Diğer taraftan internet aracı şirketlerinin, sanal kamusal alanın imkanlılığı sorunu bağlamında yaratmış olduğu en büyük risklerden birinin kullanıcıların ifade özgürlüğünü kendi iç politikalarına göre sınırlandırmaları olduğu unutulmamalıdır. Üstelik şirketlerin almış oldukları bu kararlara karşı nasıl bir hukuki çareye başvurulacağı, şirketlere yapılan başvuruların ise hangi kriterlere veya süreçlere tâbi olduğu belirsiz bir husus olarak kalmaktadır. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde sanal kamusal alanın aleniyete dayanması, denetim işlevini üstlenmesi, rahatsız edici olsa da farklı seslerin duyulmasını sağlaması gibi işlevlerini yerine getirebilmesi için internet aracı şirketlerinin ifade özgürlüğü meselesine artık farklı bir açıdan bakmaları gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Benzer yönde, sert kontrol enstrümanlarıyla donatılmış şirketlerin, milyarlarca kullanıcısı olduğu için dünyanın en büyük sansür organı oldukları ve günlük bazda sayılamayacak kadar içeriği yayından kaldırmaları sebebiyle adeta devlet organı gibi hareket ettikleri de ileri sürülmektedir⁵⁹⁶. Kullanıcılar kendilerine sunulan kullanım şartlarını kabul etmemekte veya içeriklerine şirketlerce müdale edildiğinde ayrılmakta özgürdür. Ne var ki bu sadece teoride geçerlidir. Zira bu şirketlerin yaratmış oldukları oligopolistik etki sebebiyle alternatif bir platform bulmak oldukça zordur. Kamusal alan bağlamında, söz konusu şirketlerin bu denli sert kontrol enstrümanlarıyla donatılmış olması yukarıdaki bölümlerde açıkladığımız kamusal alan nitelikleriyle kuşkusuz bağdaşmamaktadır.

Diğer taraftan yumuşak kontrol yoluyla internet aracı şirketleri kullandıkları karmaşık ve şeffaf olmayan algoritmalarla içeriklerin kullanıcılar tarafından nasıl, hangi sırada görüleceğine karar vermektedirler. Molly Land ise bu durumu içerik küratörlüğü ("*content curation*") olarak nitelendirmektedir, çünkü platformlardaki içerikler belirli kurallar dahilinde sıralanmaktadır.

⁵⁹⁶ YORK ve ZUCKERMAN, "*Moderating the Public Sphere*", s. 145.

Algoritmalar küratör gibi bazı içeriklerin belirli kullanıcılara gösterilmesine, bilgi akışının nasıl kişiselleştirileceğine karar vermektedir⁵⁹⁷. Diğer taraftan Land’e göre, temelde kamusal ve özel artık i  içe geçtiğinden artık platformlar, bilgi tüketim alışkanlıklarımızı, başkalarının alışkanlıkları ve tercihleriyle bir araya getirerek karmaşık algoritmik tekniklerle görmek veya duymak istediğimiz bilgileri bizlere sunmaktadır⁵⁹⁸.

Bu noktada Land, eğer internetin yeni kamusal alan olduğuna inanıyorsa Facebook’un kimin sesinin duyulacağına karar vermesinde hangi kriterlerin uygulanması gerektiği sorusunu yöneltmektedir. Ne var ki söz konusu içerik yönetimi veya küratörlüğü şirketlerin iş modelinin bir parçasıdır. Şirketler ekonomik çıkarlarını sürdürmek için sundukları hizmetten tüketicilerin neyi arzuladıklarına göre karar vererek marka değerlerini korumaktadır. Bu durumda Land, serbest konuşma özgürlüğü ile iş dünyasının değerleri, kişisel tercihler ve tüketicisi haklarının nasıl uzlaşabileceği yönünde bir soru daha yöneltme ihtiyacını hissetmektedir⁵⁹⁹.

Land’e göre öncelikle yapılması gereken mesele hakkında devletlerin sorumluluklarının belirlenmesidir. Bu noktada, ilk olarak şirketlerin eylemlerinden hangilerinin devletlere atfolunabileceğinin belirlenmesi gerekmektedir. İkinci olarak devletlerin insan haklarının sağlanması ve korunması bakımından yükümlülüklerinin olduğunun ve devlet dışı aktörlerin sebep olduğun insan hakları ihlallerine karşı sorumluluklarının devam ettiğinin unutulmaması gerektiği vurgulanmaktadır⁶⁰⁰. Çalışma kapsamında aydınlatılması gereken noktanın Land’in devletlere atfolunabilecek eylemlere dair tespiti olduğun d ő n lmektedir. Land, devletlerin ifade özgürlüğünü sınırlandırmak veya kontrol altına alabilmek için internet aracı şirketleri üzerinde kontrol, komuta (“*command*”), yetki devri, uyar ve kaldır (“*notice and takedown*”), kendi safına

⁵⁹⁷ Molly K. LAND, “*Regulating Private Harms Online: Content Regulation under Human Rights Law*”, içinde “*Human Rights in the Age of Platforms*”, ed. Rikke Frank JORGENSEN, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2019, s. 290.

⁵⁹⁸ LAND, “*Regulating Private Harms Online*”, s. 293.

⁵⁹⁹ LAND, a.g.e, s. 292- 293.

⁶⁰⁰ LAND, a.g.e, s. 294-295.

çekme (“*co-optation*”) ile gayri resmi baskı olmak üzere altı farklı metoda başvurabileceğini belirtmektedir. Bunların içinde, kontrol, komuta, yetki devri ile uyar ve kaldır kategorileri sonucunda ortaya çıkan sonuçların insan hakları normlarına göre internet aracı şirketlerine değil de devletlere atfolunabileceğini ileri sürmektedir⁶⁰¹.

Ayrıca Land’göre, devletler ifade özgürlüğünün korunması bakımından BM Rehber İlkeleri kapsamında düzenleyici kurallar getirmeli ve şirketler de Rehber İlkeler’e riayet etmelidir. Devletler yapacakları düzenlemelerle kullanıcıları korumak adına içerik yönetimi çerçevesinde içerik kaldırılması veya hesabın askıya alınması gibi uygulamaları somut bir şekilde düzenlemeli ve şirketlerin bu süreçleri daha şeffaf şekilde yürütmelerini sağlamalıdır. Tüm koruyucu düzenlemelerin yapılmasına rağmen gerçekleşen insan hakkı ihlalleri karşısında da devlet şikayet prosedürlerini öngörmeli ve hakkı ihlal edilen kullanıcıların şirketlere karşı etkili bir telafi mekanizmasından yararlanabilmesini sağlamalıdır. Diğer yandan devletler, piyasa içi rekabeti destekleyerek oligopolistik yapılanmaların ve yoğunlaşmaların kırılması adına rekabet hukuku mevzuatlarını değiştirerek daha rekabetçi bir piyasa ortamının oluşmasına ön ayak olmalıdır⁶⁰².

Şirketlerin eylemleri sonucunda ortaya çıkan insan hakları ihlallerinden devletlerin nasıl sorumlu tutulması gerektiğini belirledikten sonra Land, asıl mesele olan şirketlerin nasıl sorumlu tutulabileceğine değinmektedir. Bu ikinci adımda ise Land, insan hakları hukuku kapsamında şirketlerin sınırlı ama doğrudan sorumluluklarının (“*limited but direct obligations*”) belirlenmesi gerektiğini savunmaktadır⁶⁰³. Land’e göre, BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (“MSHS”) madde 19 hükmü⁶⁰⁴ ifade özgürlüğünü koruma

⁶⁰¹ LAND, “*Regulating Private Harms Online*”, s. 298-303.

⁶⁰² LAND, a.g.e, s. 306-309.

⁶⁰³ LAND, a.g.e, s. 303.

⁶⁰⁴ Bahsedilen MSHS madde 19 hükmünün, resmi Türkçe çevirisi ile orijinal dilindeki İngilizce metni arasında bazı uyumsuzluklar bulunduğu düşünülmektedir. Benzer yönde Gemalmaz da Türkçe resmi çevirinin bazı noktalarda orijinal metni tam olarak yansıtmadığına işaret etmektedir. Bununla beraber Gemalmaz’ın çevirisinin orijinal metni oldukça muhafaza ettiği düşünülmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Semih GEMALMAZ, “*Ulusüstü İnsan Hakları Hukuku*

altına almakta olup hüküm düzenlenirken özel kişilerin de ifade özgürlüğü üzerinde etkilerinin olabileceği kabul edilmiştir. Söz konusu madde hükmü düzenlenirken medyanın belirli merkezlerde yoğunlaşması ve iletişimin tekelleşmesi tehlikeleri göz ardı edilmemiştir. Bu sebeple hak, sadece devletlerin müdahalesine karşı değil özel kişilerin müdahalesinden de korunmaktadır. Özellikle MSHS madde 19/2 hükmünde geçen “*medya (“media”)*” kavramı ve madde 19/3 hükmünde geçen “*sorumluluk (“duty”)*” kavramları bu yorumu güçlendirmekte ve karar alıcıların sahip oldukları gücü diğer kişilerin aleyhine kullanmamakla yükümlü olduklarını pekiştirmektedir⁶⁰⁵.

Bu noktada Land’e göre internet aracı şirketlerinin hangi müdahalelerinin ifade özgürlüğünü ihlal anlamına geldiğini belirlemek için başvurulabilecek kriter bunların eşik bekçisi konumunda olup olmamalarıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere hem geleneksel medya hem yeni medya döneminde eşik bekçisi kavramı tartışmaların merkezinde olmuştur. Land de literatürdeki yazarların mesele hakkındaki uyarılarını dikkate alarak eşik bekçilerinin, demokrasi üzerinde sahip oldukları hâkimiyet ve etki sebebiyle daha etkili olabilecekleri gerekçesiyle daha özel sorumluluklarının olması gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla insan haklarının etkili bir şekilde çevrimiçi ortamda korunabilmesi için eşik bekçilerine bazı ek yükümlülüklerin getirilmesi makul olabilir. Hâkimiyet kıstasını

Belgeleri: II. Cilt Uluslararası Sistemler”, Legal Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul, 2011, s. 115-116. Ayrıca MSHS madde 19 hükmünün orijinal İngilizce karşılığı için bkz: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.

“Article 19. 1. Everyone shall have the right to hold opinions without interference.

2. Everyone shall have the right to freedom of expression; this right shall include freedom to seek, receive and impart information and ideas of all kinds, regard less of frontiers, either orally, in writing or in print, in the form of art, or through any other media of his choice.

3. The exercise of the rights provided for in paragraph 2 of this article carries with it special duties and responsibilities. It may therefore be subject to certain restrictions, but these shall only be such as are provided by law and are necessary:

(a) For respect of the rights or reputations of others;

(b) For the protection of national security or of public order (ordre public), or of public health or morals.”

⁶⁰⁵ LAND, “*Regulating Private Harms Online*”, s. 303-304.

belirlerken de şirketin piyasadaki ekonomik gücü ve makul, yeterli alternatiflerinin olup olmadığı gibi kriterlerden yararlanılabilir⁶⁰⁶.

Dolayısıyla Land, internet aracı şirketlerinin, ifade özgürlüğü bakımından sınırlı ama doğrudan sorumluluklarının bulunduğu belirterek sınırlı sorumluluk bakımından da bazı ayrımlara gitmektedir. Öncelikle söz konusu şirketlerin ifade özgürlüğü bakımından sorumluluklarını tamamen devletlerin sorumluluğu gibi değerlendirmemek gerekir. Nitekim Yazar'ın da altını çizdiği şekilde içerik yönetimi, algoritmik süreçler yönetme gibi unsurlar bu şirketlerin iş modellerinin bir parçasıdır ve nihayetinde kullanıcıların platformları kullanıp kullanmamaları kendi tercihlerine kalmıştır. Bu açıdan şirketlerin mülkiyet haklarının ve ticari çıkarlarının tamamen göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Ancak şirketlerin ifade özgürlüğüne yaptıkları bazı müdahaleler, devletlerin yaptığı müdahalelerle neredeyse aynı şiddette olabilmektedir. Örneğin internet aracı şirketinin kullanıcı hesabını uzun süre askıya alması veya hesabın kapatılması gibi müdahaleleri şirketin büyüklüğü ne olursa olsun ifade özgürlüğü üzerinde doğrudan ve geniş bir etkiye sahip olacaktır. Bu sebeple yapılan müdahalenin çeşidine göre şirketlerin sorumluluğunda bir farklılaşmaya gidilmesi daha makul olacaktır⁶⁰⁷.

Diğer taraftan Yazara göre, şirketler ifade özgürlüğünü ne ölçüde etkilediklerine ve müdahale edilen içeriğin niteliğine göre de farklılaşan bir sorumluluk rejimine tâbi olmalıdırlar. Söz gelimi siyasal içerikli söylemlerin daha fazla ifade edilebildiği “*Twitter*” gibi platformlarda kullanıcıların ifade özgürlükleri daha yüksek düzeyde korunurken, daha çok sosyalleşme ve salt iletişim amacıyla kullanılan platformlarda ise şirketlerin sorumluluğu daha az olabilir. Her halükarda tüm internet aracı şirketleri, şeffaflık, şirket politikaları, uygulamaları ve haklar üzerindeki etkileri hakkında bilgi verme yükümlülüğü, ifade özgürlüğü ihlal edildiğini iddia eden kişiler için inceleme ve şikayet süreçlerini yürütme ve ihlal halinde zararları giderme yükümlülükleri gibi minimum standartlara tâbi olmalıdırlar. Benzer mantıkla, piyasadaki hâkimiyetleri

⁶⁰⁶ LAND, a.g.e, s. 304.

⁶⁰⁷ LAND, “*Regulating Private Harms Online*”, s. 305-306.

sebebiyle ifade özgürlüğüne müdahale edebilme potansiyelleri karşısında şirketler, içerik yönetimi yaparken uygulamalarının MSHS madde 19/3 çerçevesinde kanuniliğini, gerekliliğini ve meşruiyetini de mutlaka değerlendirmelidirler⁶⁰⁸.

Bir başka önemli tespit ise Lischka ve Stöcker'in raporlarında belirttikleri üzere, internet aracı şirketlerinin kamuoyunun şekillendirilmesinde kullandıkları algoritmalarla etkili olmaları meselesidir. Algoritmaların içerikleri her bir kullanıcıya göre kişiselleştirmesi ve kullanıcı ilgilerini tahmin etmesi, kullanıcıların yorum, beğeni ve paylaşım tercihlerini etkilemektedir. Böylece kamusal alanda hangi içeriklerin konuşulacağı bir anlamda algoritmik karar alma süreçlerine dayanan internet aracı şirketlerince şekillendirilmektedir⁶⁰⁹. Yazarlar bu kapsamda, algoritmik süreçlerin çeşitliliğinin güçlendirilmesini, dışardan yapılacak araştırma ve ölçümlerin kolaylaştırılmasını, daha fazla şeffaflık sağlanarak hem ilgili sektörün kendi iç düzenlemelerini yapmasını hem de konuyla ilgili hukuki düzenlemelerin yapılmasını, sorunun ciddiyetine dair eğitimlerin verilerek kamuoyunda farkındalığın artırılmasını önermektedirler⁶¹⁰.

Tüm bu önerilere katılmakla beraber, risklerin azaltılması için en önemli meselelerden biri algoritmaların çalışma ilkelerinin ve aldıkları kararların uluslararası insan hakları standartlarına uygun olarak denetlenmesidir. Bu sayede potansiyel olarak insan hakları ihlaline yol açabileceği tespit edilen algoritmaya dayalı uygulamaların en başında önlenmesinin en etkili çözüm yolu olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca internet aracı şirketlerinin, tıpkı şirketlerde uluslararası standartlara göre finansal denetimin yapılması uygulamasında olduğu gibi, düzenli olarak bağımsız, uluslararası denetim şirketleri tarafından insan haklarına uygunluk ve özen sorumluluğu denetiminin yapılması ve denetim raporlarının şeffaf, erişilebilir bir şekilde kamuoyuyla paylaşılması önerilebilir. Ek olarak şeffaflığın sağlanması adına, tespit edilen bu potansiyel risklerin kamuoyunun

⁶⁰⁸ LAND “*Regulating Private Harms Online*”, s. 305-306.

⁶⁰⁹ Konrad LISCHKA ve Christian STÖCKER, “*The Digital Public: How algorithmic processes influence social discourse*”, Working Paper, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 2018, s. 59-61.

⁶¹⁰ LISCHKA ve STÖCKER, “*The Digital Public*”, s. 62.

erişimine açık tutulması, yine de bir risk ortaya çıkmış ise bu riskin giderilmesi için ilgili şirketin nasıl bir eylem planı veya mekanizma uyguladığını duyurması oldukça faydalı olacaktır. Son yıllarda BM de mesele üzerindeki çalışmalarını bu doğrultuda şekillendirmektedir.

3.3.2. BM Düzeyinde Koruma Çalışmalarının Çerçevesi

3.3.2.1. BM Küresel İlkeler Sözleşmesi (“*Global Compact*”)

BM bünyesinde iş dünyası ve insan hakları ilişkisini düzenlemek amacıyla kurulan öncü organizasyonlardan birisi BM Küresel İlkeler Sözleşmesi’dir. 2000 yılında dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan’ın girişimleriyle iş dünyasını sürdürülebilir uygulamalara teşvik etmek amacıyla kurulmuştur. BM Küresel İlkeler Sözleşmesi, gönüllülük esasına dayanmakta ve yalnızca insan haklarını değil çevre ve yolsuzlukla mücadele gibi alanlarda da sürdürülebilir bir iş dünyası sistemi yaratmayı hedeflemektedir⁶¹¹. Günümüz itibariyle 162 farklı ülkeden 14.969 kurum taraftır ve şimdiye dek kamuya açık 86.653 raporlama faaliyeti gerçekleştirilmiştir⁶¹².

BM İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi, BM Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklerasyonu, BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi ve Uluslararası Çalışma Örgütü Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklar Bildirgesi temel alınarak BM Küresel İlkeler Sözleşmesi’nin On İlke’si (“On İlke”) belirlenmiştir⁶¹³. Kurumsal sürdürülebilirliğin sağlanması için kurumların asgari olarak insan hakları, çalışma, çevre ve yolsuzlukla mücadele alanlarında temel sorumlulukları yerine getirecek şekilde faaliyet göstermelerini amaçlamaktadır. Sorumlu bir iş dünyası anlayışından hareketle, kurumların faaliyet gösterdikleri her yerde aynı değerleri ve ilkeleri benimsemeleri gerektiği, bu bağlamda On İlke’nin kurumların stratejilerine, politikalarına ve prosedürlerine dahil

⁶¹¹ SEGURA, “*Contemporary Threats to Human Rights in the Online Public Sphere*”, s. 55.

⁶¹² Daha detaylı bilgi için bkz. <https://www.unglobalcompact.org/>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.

⁶¹³ Söz konusu On İlke’nin neler olduğu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.

edilmesinin ve küresel ölçekte yeknesaklık oluşturularak temel sorumlulukların sağlanmasının önemi vurgulanmaktadır⁶¹⁴.

Belirtmek gerekir ki söz konusu On Ülke'nin yalnızca ilk ikisi insan haklarıyla ilgilidir. İlk ilkeye göre “İş dünyası, ilan edilmiş insan haklarını desteklemeli ve haklara saygı duymalı”, ikinci ilkeye göre de “İş dünyası, insan hakları ihlallerinin suç ortağı olmamalı” tavsiyeleri iş dünyasına verilmiştir⁶¹⁵. Söz konusu ilkelerin iş dünyasının yükümlülüklerinin neler olduğuna dair somut ve kapsamlı ilkeler belirlemediği dikkatleri çekmektedir. Nitekim oynadığı esas rol, iş dünyası ile BM sistemi arasında bir diyalog ortamı kurarak ortaklıkların geliştirilmesi ve eksiklerin giderilmesi adına çalışmaların yürütülmesi için platform oluşturmaktır.

Son olarak değinilmesinde fayda olduğu düşünülen nokta ise 2015 yılında BM Genel Kurulu'nda özellikle yoksulluğu gidermek, çevreyi korumak, eşitsizliklerle mücadele etmek adına 2030 yılında tamamlanacak şekilde Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (“*Sustainable Development Goals*”) küresel bir hedef olarak belirlenmiştir⁶¹⁶. BM Küresel İlkeler Sözleşmesi'nin ikinci en önemli hedefi de Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında işbirliği ve yeniliklerin sağlanmasıyla daha geniş ölçekte, stratejik eylemlerin hayata geçirilmesidir⁶¹⁷. Bu kapsamda toplamda on yedi hedef belirlenmiş olup söz konusu hedeflere ulaşılması için iş dünyası ile işbirliğinin sağlanması kaçınılmazdır⁶¹⁸. Bu sebeple hedeflerin belirlenmesi ve raporlama faaliyetleriyle iş dünyasının kendi

⁶¹⁴ Amaçlar hakkında bkz: <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.

⁶¹⁵ İlgili hükümlere erişmek için bkz: <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.

⁶¹⁶ Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları hakkında daha fazla bilgi için bkz. <https://www.globalcompacturkiye.org/surdurulebilir-kalkinma-amaclari/>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.

⁶¹⁷ Daha fazla bilgi için bkz. <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.

⁶¹⁸ Söz konusu on yedi hedef şu şekildedir: Yoksulluğun önlenmesi, sıfır açlık, sağlık ve esenlik, eğitimde kalite, cinsiyet eşitliği, temiz su ve sağlık önlemleri, düşük maliyetli ve temiz enerji, insana yakışır iş ve ekonomik büyüme, endüstri, inovasyon ve altyapı, eşitsizliklerin azaltılması, sürdürülebilir şehirler ve toplumlar, sorumlu tüketim ve üretim, iklim eylemi, su altında yaşam, karada yaşam, güçlü kurumlar, barış ve adalet, hedefler için ortaklıklar. Daha fazla bilgi için bkz. <https://www.unglobalcompact.org/sdgs/17-global-goals>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.

belirlediklere hedeflere ne ölçüde ulaştığının takip edilmesi hususunda küresel diyalog ve işbirliğinin sağlanmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

3.3.2.2. BM Rehber İlkeleri (“Guiding Principles”)

İş dünyasının, insan hakları üzerinde yaratmış olduğu risklerin son yıllarda artması karşısında, BM İnsan Hakları Konseyi 2011 yılında BM İş Dünyası ve İnsan Haklarına Dair Rehber İlkeleri’ni (“Rehber İlkeler”) kabul etmiştir⁶¹⁹.

⁶¹⁹Söz konusu Rehber İlkeler metni için bkz. https://www.ohchr.org/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf, Erişim Tarihi: 15.12.2021. Esasında BM’nin son yıllarda insan haklarına dair yaptığı çalışmaların odağında iş dünyasının insan haklarıyla olan ilişkisinin nasıl düzenleneceği meselesinin giderek daha fazla yer aldığını söylemek mümkündür. Üstelik bu çalışmaların, yalnızca bu kısımda incelenen Rehber İlkeler ile de sınırlı olmadığı gözlemlenmektedir. Hatta BM İnsan Hakları Konseyi’nden önce 2006 yılına kadar görev yapmış BM İnsan Hakları Komisyonu döneminde 1993 yılında “Düşünce ve İfade Özgürlüğünün Korunması ve Teşviki Özel Raportörlüğü” oluşturulmuştur. Söz konusu Özel Raportörlük çalışmaları kapsamında; nerede gerçekleşirse gerçekleşsin düşünce ve ifade özgürlüğü hakkının ihlalleri karşısında tüm ilgili bilgileri toplamak, ifade özgürlüğünün çeşitli görünümünün korunması ve teşviki amacıyla devletlerden, sivil toplum kuruluşlarından bilgiler almak, takip etmek, yanıt vermek, tavsiyelerde bulunmak ve teknik yardım veya danışmanlık hizmetleri sağlamak gibi faaliyetler yürütülmektedir. Bu kapsamda Özel Raportörlük, BM Genel Kurulu ve İnsan Hakları Konseyi’ne göreviyle ilgili faaliyetleri kapsayan yıllık raporlar sunmakta, hakikatleri tespit etmek (“*fact-finding*”) için ülke ziyaretleri yürütmekte, düşünce ve ifade özgürlüğü ihlalleri iddiası karşısında üye devletlere acil başvurular yapmakta, iddia metinleri (“*letters of allegation*”) sunmakta şikayetlere dair tüm bu yazışmaları BM İnsan Hakları Konseyi’ne yıllık bir raporlama ile sunmaktadır. Özel Raportör’ün faaliyetleri ve özel prosedürleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/mandate.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. Ayrıca çalışma kapsamında önem arz eden bir başka husus ise Özel Raportörlük’ün tematik raporlama faaliyetleridir. Özel Raportörlük’ün bu kapsamda şimdiye kadar sunmuş olduğu bütün raporlar için bkz. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/Annual.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. Ayrıca konu bazında yapılan tasniflendirmeye göre ilgili raporların ilgili paragraflarına yapılan atıfları görebilmek için bkz. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/Issues.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. BM Rehber İlkeleri’nin kendisinden sonra yürütülen çalışmaları nasıl etkilediğini özellikle 2011 yılından sonra Özel Raportörlük’ün yayınladığı tematik raporlar üzerinden takip etmek mümkündür. Ayrıca bu raporlar, tematik yapısı gereği sınırları daha belli ve yoğunlaştırılmış bir inceleme yapmaktadır. Söz konusu tematik raporlardan, bu çalışmanın kapsamıyla birebir örtüştüğünü düşündüğümüz ve literatürdeki yazarların sıklıkla atıf yaptığını tespit ettiğimiz tematik raporları belirtmek şu şekilde mümkündür: Frank William La Rue’nün görevde olduğu 2008-2014 yılları arasında: 2011 yılında A/66/290 sayılı “*İnternet Aracılığıyla Kullanılan Düşünce ve İfade Hakkı*”, bkz. <https://undocs.org/A/66/290>, Erişim Tarihi: 15.12.2021; A/HRC/17/27 sayılı “*Tüm Bireylerin İnternet Aracılığıyla Her Türden Bilgiyi ve Fikri Arama, Alma ve Verme Hakkına İlişkin Temel Eğilimler ve Zorluklar*”, bkz. <https://undocs.org/A/HRC/17/27>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. 2013 yılında A/HRC/23/40 sayılı “*Devletlerin İletişimleri Gözetim ve Denetim Altında Tutmasının, Özel Hayatın Gizliliği ile Düşünce ve İfade Özgürlüğüne Dair İnsan Haklarının Uygulanması Üzerindeki Etkileri*”, bkz. <https://undocs.org/A/HRC/23/40>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. David Kaye’nin görevde olduğu 2014-2020 yılları arasında: 2015 yılında A/HRC/29/32 sayılı “*Dijital Çağda Düşünce ve İfade Özgürlüğü Haklarını Kullanmak için Şifreleme ve Anonimlik Hakkı*”, bkz. <https://undocs.org/A/HRC/29/32>, Erişim Tarihi: 15.12.2021; A/70/361 sayılı “*Kaynakların ve*

Esasında Rehber İlkeler'in hazırlanmasının arka planında uzun bir çalışma maratonu bulunmaktadır. 2005 yılında BM Genel Sekreteri'nin insan hakları ve ulusötesi şirketler ve diğer ticari işletmeler konusunda özel bir temsilci ataması ve kapsamda saygın insan hakları hukukçusu John Ruggie'nin söz konusu temsilciliğe görevlendirilmesiyle çalışmalar başlamıştır⁶²⁰. Özel temsilci Ruggie, göreve başladığı 2005'ten 2011 yılına kadar BM İnsan Hakları Konseyi'ne BM Genel Kurulu'na ve İnsan Hakları Komisyonu'na pek çok rapor sunmuştur⁶²¹.

Söz konusu raporlamalar içerisinde özel temsilci Ruggie tarafından hazırlanan, 2008 yılında BM İnsan Hakları Konseyi'ne sunulan ve literatürde “*Koruma, Saygı ve Telif Çerçevesi*” olarak bilinen “*Kalkınma Hakkı Dahil, Medeni, Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tüm İnsan Haklarının Teşviki ve Korunması*” ana başlıklı ve “*İş Dünyası ve İnsan Hakları İçin Koruma, Saygı ve Telif Çerçevesi*” alt başlıklı Rapor'u (“Rapor” veya “Çerçeve”) , kapsamlı bir şekilde iş dünyası faaliyetlerinin insan hakları ihlalleriyle olan ilişkisini ortaya

İhbarcılarının Korunması”, bkz. <https://undocs.org/A/70/361>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. 2016 yılında A/HRC/32/38 sayılı “*Dijital Çağda İfade Özgürlüğü, Devletler ve Özel Sektör*”, bkz. <https://undocs.org/A/HRC/32/38>, Erişim Tarihi: 15.12.2021; A/71/373 sayılı “*İfade Özgürlüğünde Çağdaş Zorluklar*”, bkz. <https://undocs.org/A/71/373>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. 2017 yılında A/HRC/35/22 sayılı “*Dijital Erişim Sağlayıcıların Rolü*”, bkz. <https://undocs.org/A/HRC/35/22>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. 2018 yılında A/HRC/38/35 sayılı “*Çevrimiçi İçerik Düzenlemesi*”, bkz. <https://undocs.org/A/HRC/38/35>, Erişim Tarihi: 15.12.2021; A/73/348 sayılı “*Yapay Zeka Teknolojileri ve Bilgi Ortamına Etikeleri*”, bkz. <https://undocs.org/A/73/348>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. 2019 yılında A/HRC/41/35 sayılı “*Gözetim ve İnsan Hakları*”, bkz. <https://undocs.org/A/HRC/41/35>, Erişim Tarihi: 15.12.2021; A/74/486 sayılı “*Çevrimiçi Nefret Söylemi*”, bkz. <https://undocs.org/A/74/486>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. Ağustos 2020 tarihinden itibaren Özel Raportörlük görevini saygın insan hakları hukukçusu ve aktivisti Irene Khan yürütmektedir. Khan'ın döneminde de yine internete erişim engellemeleri, sosyal medya ortamında yalan haber ve dezenformasyonun yayılması temasına odaklanan, 2021 yılında BM İnsan Hakları Konseyine sunulan A/HRC/47/25 sayılı “*Dezenformasyon ile Düşünce ve İfade Özgürlüğü*” raporu bulunmaktadır, bkz. <https://undocs.org/A/HRC/47/25>, Erişim Tarihi: 15.12.2021.

⁶²⁰ Özel temsilci Ruggie'nin bu kapsamda yapmış olduğu tüm çalışmalara, raporlara, konuşma ve röportajlara, bölgesel, sektörel, hukuki ve çok paydaşlı istişarelere ve toplantılara, BM İnsan Hakları Konseyi'nin kararlarına ve bunlara ilişkin yorumlara dair daha fazla bilgi için bkz. <https://old.business-humanrights.org/en/un-secretary-generals-special-representative-on-business-human-rights>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

⁶²¹Daha fazla bilgi için bkz. <https://www.ohchr.org/en/issues/business/pages/srsgrtranscorpindex.aspx>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

çıkarmıştır⁶²². Çerçeve, küreselleşmeyle birlikte ulusötesi şirketler, onların alt şirketleri ve tedarikçilerinin insan hakları üzerinde yaratmış olduğu potansiyel riskleri tespit etmiştir⁶²³. Riskler karşısında yönetim boşluklarının azaltılması için hükümetleri, şirketleri, sivil toplumu, kısaca tüm sosyal aktörleri, kapsayacak şekilde, ayrıca insan hakları üzerindeki olumsuz sonuçların azaltılması noktasında daha tutarlı ve uyumlu yaklaşımların geliştirilmesi amacıyla üç sacayağı üzerinde Çerçeve hazırlanmıştır⁶²⁴.

Çizilen Çerçeve'nin ilk ayağını devletin koruma yükümlülüğü ("*state duty to protect*") oluşturmaktadır. Bu kapsamda kurumsal kültür, politika işbirlikleri, uluslararası düzeyde rehberlik ve destek ile çatışma bölgelerindeki özel politika ve uygulamaları gibi başlıklar altında, devletlerin koruma yükümlülüklerinin çerçevesi belirlenmiştir. Sonuçta devletlerin insan haklarına saygılı bir iş dünyasının yaratılması için teşvik etme görevi ve insan hakları ihlalleri riski karşısında acil politika önceliğinin benimsenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır⁶²⁵.

İkinci ayağını ise kurumsal saygı sorumluluğu ("*the corporate responsibility to respect*") oluşturmaktadır. Bu kapsamda ise kurumların, hem çalışmayla ilgili köleliğin ve zorla çalıştırmanın önlenmesi, çocuk işçiliğinin önlenmesi, çalışma hakkı, eşit işe eşit ücret hakkı, sendikal haklar, ayrımcılığa uğramama hakkı gibi haklara hem de çalışmayla ilgili olmayan yaşam hakkı, köleliğin ve kötü muamelenin önlenmesi hakkı, adil yargılanma hakkı, barışçı gösteri hakkı, fikir, bilgi alma ve ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, mahremiyet hakkı, eğitim hakkı, sosyal güvenlik hakkı gibi uluslararası düzeyde tanınan haklara bir bütün olarak saygı gösterme sorumluluğu olduğunun altı çizilmiştir⁶²⁶. Dahası, saygı gösterme sorumluluğunun, kurumlarca gerekli özeni

⁶²² Rapor hakkında daha fazla bilgi için bkz. <https://undocs.org/en/A/HRC/8/5>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

⁶²³ "*Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights*", UN Human Rights Council, Report of the Special Representative of the Secretary- General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, A/HRC/8/5, 7 April 2008, para. 11-15.

⁶²⁴ A/HRC/8/5 sayılı, "*Protect, Respect and Remedy Framework*", 2008, para. 17.

⁶²⁵ A/HRC/8/5, sayılı, "*Protect, Respect and Remedy Framework*", 2008, para. 27-50.

⁶²⁶ A/HRC/8/5, sayılı, "*Protect, Respect and Remedy Framework*", 2008, para. 51-53.

göstermekle mümkün olabileceği belirtilmiştir. Olumsuz insan hakları etkileri karşısında kurumların bu riskleri tespit etmesinin, önlenmesi için gerekli adımları atmasının, riskleri değerlendirmek ve yönetebilmek için uygun mekanizmaları işletmesinin önemi vurgulanmıştır. Söz konusu özen gösterme sorumluluğu bağlamında, kurumların politika belirleme, etki değerlendirmesi yapma, insan hakları politikalarıyla şirketlerin tepeden tırnağa entegrasyonunu sağlama ve denetleme, tüm bu izleme ve denetim faaliyetlerinin performansını takip etme gibi somut adımların atılması gerektiği Çerçeve’de belirlenmiştir⁶²⁷.

Ayrıca hukuki sorumluluğun atfedilebilmesi adına kurumların etki alanlarını (“*sphere of influence*”) belirlemeleri gerektiğini, şirket faaliyetlerinin sebep olabileceği potansiyel ve sebep olduğu gerçekleşmekte olan insan hakları etkilerinin değerlendirilmesinin zarurietini vurgulanmıştır⁶²⁸. Son olarak, kurumsal saygı sorumluluğunun hem doğrudan hem de dolaylı insan hakları ihlallerine iştirak etmemeyi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda şirketler, bildikleri veya makul koşullar altında onlardan bilmelerinin bekleneceği hallerde insan haklarının olumsuz etkisinden kaçınmaları gerekmektedir⁶²⁹.

Son sac ayağını ise telafi edici çözümlere erişimin sağlanması (“*access to remedy*”) oluşturmaktadır. Belirtmek gerekir ki telafiye erişim, sadece devletlerin sorumluluğunda değil aynı zamanda kurumların da sorumluluğunda bulunmaktadır. Bu bakımdan kurumlar da insan hakkının ihlal edildiğini düşünen kimselerin şikayetlerine, başvurularına karşı uygun hukuki kanalları açık tutmalı ve ihlalin giderilmesi için gereken telafi edici adımları atmalıdır⁶³⁰. Söz konusu telafi mekanizmaları yargısal mekanizmaların işletilmesi olabilir ve bu konuda sorumluluk devletlerin üzerindedir. Devletler bu bağlamda hukuki, cezai veya idari yaptırımları düzenlemeli, hızlı bir şekilde şikayetleri yargısal karara bağlamalı, mahkemelere erişim kolay ve ucuz olmalı, alınan adil kararların icrası

⁶²⁷ A/HRC/8/5 sayılı, “*Protect, Respect and Remedy Framework*”, 2008, para. 56-64.

⁶²⁸ A/HRC/8/5 sayılı, “*Protect, Respect and Remedy Framework*”, 2008, para. 65-72.

⁶²⁹ A/HRC/8/5 sayılı, “*Protect, Respect and Remedy Framework*”, 2008, para. 73-81.

⁶³⁰ A/HRC/8/5 sayılı, “*Protect, Respect and Remedy Framework*”, 2008, para. 82.

aşamasında karşılaşılabilecek zorluklar sebebiyle yargısal kapasite arttırılmalıdır⁶³¹.

Rapor'da yargısal olmayan şikayet mekanizmalarına da yer verilmesi oldukça yerinde bir karar olmuş ve insan hakları ihlali iddiası üzerine telafiye erişimin sağlanmasında yargının haricinde alternatif yollara başvurulmasını kolaylaştırmıştır. Yargısal olmayan şikayet mekanizmaları, şeffaf ve yeterli düzeyde bağımsız niteliklerini taşıyarak meşru bir zemine sahip olmalıdır. Ayrıca dil, uzaklık, mali engel gibi konular karşısında erişilebilir, prosedürleri açık ve bilinebilir şekilde işletilerek öngörülebilir, bilgiye erişim, tavsiye ve uzmanlık görüşü gibi hususlarda adil ve hakkaniyetli ve verdiği kararlarda uluslararası insan hakları standartlarıyla bağdaşır olmalıdır⁶³².

Hem şirketler düzeyinde hem de devletler düzeyinde şikayet mekanizmalarının kurulmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu noktada ise özellikle devletler düzeyinde ulusal insan hakları kurumları etkili bir şekilde devreye sokularak, şirketlerin faaliyetleri karşısında şikayetlerin muhatabı olma rolünü üstlenebilirler⁶³³. Bununla beraber Rapor'da, çok paydaşlı veya sektör girişimleriyle şikayet mekanizmaları yaratılabileceği belirtilmektedir. Özellikle şirketlerin insan haklarına saygı ve özen sorumluluklarına ilişkin performanslarının şikayet yoluna bu şekilde açık tutulmasının, insan hakları standartlarının korunmasına da teşvik edebileceği belirtilmiştir⁶³⁴. Son olarak hakları şirketler tarafından etkilenen çok sayıdaki kişinin, telafi sağlayabilecek herhangi bir mekanizmaya erişimden yoksun olduğu tespiti yapılmıştır. Bu eksikliğin sebebinin ise farkındalık seviyesinin oldukça az olmasına bağlanmıştır. Dolayısıyla ulusal insan hakları kurumları, sivil toplum örgütleri, akademik kurumlar, hükümetler ve diğer aktörlerin bir arada hareket ederek telafi

⁶³¹ A/HRC/8/5 sayılı, "*Protect, Respect and Remedy Framework*", 2008, para. 88-91.

⁶³² A/HRC/8/5 sayılı, "*Protect, Respect and Remedy Framework*", 2008, para. 92.

⁶³³ A/HRC/8/5 sayılı, "*Protect, Respect and Remedy Framework*", 2008, para. 93-99.

⁶³⁴ A/HRC/8/5 sayılı, "*Protect, Respect and Remedy Framework*", 2008, para. 100-101.

mekanizmaları hakkında bilgi akışını kolaylaştırmaları gerektiği, farkındalığın ancak bu şekilde arttırılabileceği vurgulanmıştır⁶³⁵.

Takip eden yıllarda da özel temsilci Ruggie, her bir sac ayağına dair daha detaylı ve açıklayıcı raporlamalar yaparak meselenin BM İnsan Hakları Konseyi nezdinde güncel tutulmasını sağlamıştır⁶³⁶. Kısaca özetlenmeye çalışılan bu yoğun çalışma sürecinin ardından BM İnsan Hakları Konseyi, Çerçeve'nin işlevsel hale getirilmesine karar vererek oybirliğiyle A/HRC/RES/8/7 kararıyla özel temsilci Ruggie'nin görev süresini üç yıllığına daha uzatmıştır⁶³⁷.

Söz konusu yetkilendirmenin neticesinde, iş dünyasının insan hakları üzerindeki olumsuz etki riskini önlemek, bu risklerin olumsuz etkilerini işaret etmek, iş dünyası ve insan haklarına ilişkin çerçeve standart ve uygulamaları geliştirmek için ilk kez küresel bir standart sağlayan Rehber İlkeler, BM İnsan Hakları Konseyi'nin A/HRC/RES/17/4 sayılı kararı ile oybirliğiyle kabul edilmiştir⁶³⁸. Rehber İlkeler'in teşviki, yaygınlaştırılması ve uygulanması kapsamında, BM İnsan Hakları Konseyi'nin yine A/HRC/RES/17/4 sayılı kararı ile yetki verilen Çalışma Grubu kurulmuştur⁶³⁹. Çalışma Grubu da Rehber İlkeler'in uygulanmasına dair iyi uygulamaları ve edinilen tecrübeleri paylaşmak, teşvik etmek ve ilkeler üzerine tavsiyelerde bulunma görevi dahilinde çeşitli çalışmalar yürütmüştür⁶⁴⁰. Çalışma Grubu, süreç içerisinde toplamda on sekiz özel oturum düzenleyerek oturum raporlarını paylaşmış, ziyaret edilen on üç ülke hakkında raporlar hazırlamış, yıllık periyotlarda “İş Dünyası ve İnsan Hakları

⁶³⁵ A/HRC/8/5 sayılı, “*Protect, Respect and Remedy Framework*”, 2008, para. 102-103.

⁶³⁶ Söz konusu raporların tamamına erişmek ve daha fazla bilgi için bkz. <https://www.ohchr.org/en/issues/business/pages/srsgtranscorpindex.aspx>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

⁶³⁷ İlgili kararın içeriğine dair daha fazla bilgi için bkz. https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_8_7.pdf, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

⁶³⁸ BM İnsan Hakları Konseyi'nin ilgili kararının tamamı için bkz. <https://www.undocs.org/en/A/HRC/RES/17/4>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

⁶³⁹ Söz konusu Çalışma Grubu'nun işlevleri, çalışma metodları, kararları hakkında daha fazla bilgi için bkz. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/WorkingMethods.aspx>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

⁶⁴⁰ Çalışma Grubu'nun tüm faaliyetlerinin paylaşıldığı resmi internet sitesine erişim için bkz. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/WGHRandtransnationalcorporationsandotherbusiness.aspx>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

Forumu” düzenleyerek raporlamalar yapmış, raporlarını hem BM İnsan Hakları Konseyi hem de BM Genel Kurulu nezdinde sunmuştur⁶⁴¹.

Rehber İlkeler’e bakıldığında ise ilk göze çarpan nokta içeriğinin büyük oranda Çerçeve ve onu takip eden çalışmalarda sunulan raporların yoğun bir şekilde damıtılmasıyla ortaya çıkmış olmasıdır. Bu sebeple Rehber İlkeler metni devlete ve şirketlere yeni ödevler ve sorumluluklar yüklememekte, Çerçeve’de belirtilen sorumlulukları daha özet bir şekilde ele almaktadır. Nitekim Rehber İlkeler’in girişinde yer alan “Genel İlkeler” bölümünde belirtildiği üzere:

“Bu Rehber İlkelerin hiçbiri yeni uluslararası yasal yükümlülüklerin yaratılması veya bir Devletin kabul ettiği veya tâbi olduğu insan hakları ile ilgili uluslararası hukukun sınırlandırılması veya ona zarar verilmesi şeklinde okunmamalıdır⁶⁴².”

Dolayısıyla Rehber İlkeler’in ne devletlere ne de şirketlere yeni yükümlülükler getirmek amacıyla hazırlandığını, daha ziyade uzun yıllardır BM bünyesinde mesele hakkında yapılan çalışmaları derleyip toparlamak, insan hakları risklerinin belirlenmesi, önlenmesi veya ortaya çıkan risklerin telafi edilmesi için güvenilir küresel standartlar manzumesi hazırlamak hedefinin olduğu çıkarımı yapılabilir. Bu bağlamda Segura’nın da altını çizdiği üzere, Rehber İlkeler konu hakkında yapılan çalışmaları birleştirmeyi ve küresel bir standart oluşturmayı hedefleyen çok paydaşlı bir yaklaşımı benimsemektedir. Rehber İlkeler’in açıklanmasıyla beraber, devletlerin ve şirketlerin sorumluluklarının birbirinden farklı ama birbirini tamamlayan nitelikte olduğu anlaşılmıştır⁶⁴³.

Esasında bu yaklaşımın Rehber İlkeler’in tamamında görünür olduğunu iddia etmemiz mümkündür. Rehber İlkeler, koruma, saygı ve telafi olmak üzere üç sac ayağı üzerine inşa edilmiştir. Jorgensen ise Rehber İlkeler’in şirketlerle

⁶⁴¹ Çalışma Grubu’nun bahsedilen faaliyetleri ile raporlarına erişmek ve daha fazla bilgi için bkz. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/Reports.aspx#wgsessions>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.

⁶⁴² Avrupa Birliği’nin Sivil Düşün Programı tarafından Türkçeye tercümesi yapılan Rehber İlkeler’in tamamı ve bahsedilen ilgili hükmü için bkz. <https://etkiniz.eu/wp-content/uploads/2021/01/BM-is-dunyas%C4%B1-ve-insan-haklari.pdf>, Erişim Tarihi: 12.12.2021.

⁶⁴³ SEGURA, “Contemporary Threats to Human Rights in the Online Public Sphere”, s. 57.

ilgili insan hakları ihlallerini önlemek, azaltmak ve telafi etmek için devletlerin ve şirketlerin uygulaması gereken bir dizi ilkeyi ortaya koymuştur. Hatta Rehber İlkeler, şirketlerin etki alanları yaklaşımının aksine herhangi bir iş dünyası faaliyetinin potansiyel ve gerçek insan hakları etkisine odaklanmayı merkeze almaktadır⁶⁴⁴.

Çerçeve hakkında yukarıda verilen bilgiler Rehber İlkeler'e bu şekilde sirayet etmiştir. Nitekim, devletlerin uygun politikalar, düzenlemeler ve yargı erkini kullanarak üçüncü kişilerce sebep olunan insan hakları ihlallerine karşı koruma yükümlülüğünün bulunduğu dair koruma ayağının yansımalarını Rehber İlkeler'in birinci bölümünün "*Devletlerin İnsan Haklarını Koruma Görevi*" başlıklı 1. maddesinden 10. maddesine kadar düzenlendiği görülmektedir. İkinci sac ayağı ise Rehber İlkeler'in ikinci bölümünün "*Şirketlerin İnsan Haklarına Saygı Gösterme Sorumluluğu*" başlıklı 11. maddesinden 21. maddesine kadar düzenlendiği tespit edilmektedir. Üçüncü sac ayağı da Rehber İlkeler'in üçüncü bölümünün "*Telafi Edici Çözüm Üretme*" başlıklı 22. maddesinden 31. maddesine kadar düzenlenmiştir⁶⁴⁵.

Segura'ya göre, Ruggie'nin insan haklarının korunması söylemine en önemli katkılarından biri şirketlerin insan haklarına özen gösterme yükümlülüğü kapsamında Rehber İlkeler'in 17. maddesinde düzenlenen insan hakları durum değerlendirmesi ("*human rights due diligence*") kavramını tanıtmış olmasıdır. Söz konusu insan hakları durum değerlendirmesi kavramının netleştirilmesi, şirketlerin atması gereken somut ve temel adımlar için gerçekten yol gösterici olmuştur⁶⁴⁶. Esasında "*due diligence*" kavramı şirketler hukuku literatüründe kullanılan bir kavram olup özellikle şirket birleşme ve satın alma işlemlerinde hedef şirketle birleşmeden veya onu devralmadan önce şirket faaliyetlerinin

⁶⁴⁴ Rikke Frank JORGENSEN, "*Human Rights and Private Actors in the Online Domain*", içinde "*New Technologies for Human Rights Law and Practice*", eds. Molly K. LAND ve Jay D. ARONSON, Cambridge University Press, 1. Edition, Pennsylvania, 2018, s. 255.

⁶⁴⁵ Belirtilen ilgili hükümler için bkz. <https://etkiniz.eu/wp-content/uploads/2021/01/BM-is-dunyas%C4%B1-ve-insan-haklari.pdf>, Erişim Tarihi: 12.12.2021.

⁶⁴⁶ SEGURA, "*Contemporary Threats to Human Rights in the Online Public Sphere*", s. 57.

ayrıntılı olarak incelenmesi anlamına gelmektedir⁶⁴⁷. Şirketler hukuku anlamında “*due diligence*” işleminin yapılmasıyla alıcı taraf, birleşme veya satın alma işlemi tamamlanmadan önce hedef şirket hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olur, böylece kapsamlı bir durum tespiti yaptığından satın almadan kaynaklanabilecek finansal ve hukuki riskleri azaltır⁶⁴⁸.

Yukarıdaki bölümlerde bahsedildiği üzere, kamu ve özel hukuk arasındaki ayırım zaman içerisinde ciddi anlamda bulanıklaşmıştır. Şirketler hukuku literatüründen bu kavramı alıp insan hakları çalışmalarına entegre eden John Ruggie, kavramın kullanılmalagelmekte olan içeriğini bir anlamda insan haklarına uyarlamıştır. Ayrıca bahsedildiği üzere, “*due diligence*” kavramı iş dünyasına hiç de uzak olmayan bir kavramdır. Ruggie’nin de “*due diligence*” kavramını, şirketlerin insan haklarına etkilerini değerlendirmek ve bir anlamda ortaya çıkabilecek riskleri önceden tespit etmek veya mevcut riskleri gidermek için yapılması gereken işlemleri belirlemek amacıyla Rehber İlkeler’e dahil ettiği ileri sürülebilir.

Gerçekten de 17. madde hükmü uyarınca şirketler, olumsuz insan hakları ihlallerini tespit etmek, mevcut ve potansiyel insan hakları etkilerini değerlendirmek, sonuçları takip etmek ve ihlal tespit edilmiş ise etkilerini azaltmak veya ihlalin nasıl değerlendirildiğini duyurmak için insan hakları durum değerlendirmesi yapmalıdırlar. Üstelik bu durum değerlendirmesinin, hem doğrudan şirketin kendi faaliyetleri veya iş ilişkileri tarafından gerçekleştirilen işlemler, ürünler ve hizmetlerle hem de doğrudan olmasa da şirketlerin katkıda bulunabileceği olumsuz insan hakları etkilerini içermesi gerekmektedir. Ayrıca söz konusu durum değerlendirmesinin şirketin faaliyetleri ve çalışma kapsamına göre zamanla değişebileceği öngörülerek süreklilik arz etmesi gerektiği düzenlenmiştir.

⁶⁴⁷ Hasan PULAŞLI, “*Şirket Satın Alma ve Birleşmelerinde İşletme Değerlemesi ve Due Diligence*”, Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi, C. 24, S. 2, 2007, s. 211.

⁶⁴⁸ Terry MULLINS, Barry THORNTON ve Michael ADAMS, “*The Role of Due Diligence in the Business Valuation Process*”, Journal of Business & Economics Research, Vol. 5, No. 5, 2007, s. 64.

Rehber İlkeler'in 17. maddesinin açıklama bölümünde de insan hakları durum değerlendirmesinin sadece 17. maddeden ibaret olmadığı, 18-22. maddelerde yer alan düzenlemelerle beraber bir bütün oluşturduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, 18. maddedeki insan hakları risklerinin tespiti ve değerlendirilmesi için uzmanlardan yararlanma ve paydaşlarla ciddi istişarelerde bulunma; 19. maddedeki şirketlerin iç süreçlerinde etki değerlendirmelerindeki bulguları birleştirme ve gerekli adımları atma, 20. madde kapsamında etkilerin doğrulanması adına uygun nitel, nicel göstergelerden ve etkilenen paydaşlar dahil geri bildirimlerden yararlanılarak etki izleme; 21. madde uyarınca şirketlerin insan hakkı riski ortaya çıktığını müdahale etme biçimlerini resmi olarak raporlama ve gerekli bilgileri sunma; son olarak 22. madde kapsamında olumsuz etkiye sebep olduğunda veya katkı sağlandığında telafi edici çözümler üretme ve işbirliği yapma bir bütün olarak insan hakları durum değerlendirmesi kavramının içeriğini somut bir şekilde oluşturmaktadır.

Hatta Rehber İlkeler'in 16. maddesinde düzenlenen, ticari şirketlerin saygı gösterme sorumluluğunu kamuoyuna bir politika bildiriyle açıkladıkları politika taahhüdü ("*policy commitment*") de uygulama ilkelerine dahil edildiğinden bahisle şirketlerin insan haklarına saygı gösterme sorumluluğunun Rehber İlkeler yoluyla net bir şekilde somutlaştırıldığı ileri sürülebilir. Kaldı ki Rehber İlkeler'in insan haklarına saygı gösterme sorumluluğuna dair temel ilkelerin belirlendiği 11-15. maddelerle beraber düşünüldüğünde, ikinci sac ayağı olan saygı gösterme sorumluluğunun hem normatif hem de pratik çerçevesinin çizilmiş olduğunu söylenebilir.

Buna mukabil Rehber İlkeler'in insan haklarının korunması için yeterli korumayı sağlamadığı veya beklendiği kadar farkındalık yaratamadığı yönünde eleştiriler de yöneltilmektedir. Söz gelimi Jorgensen'e göre, Rehber İlkeler etki değerlendirmelerine ilişkin süreci ayrıntılı bir şekilde açıklamamakta ve bu ilkelerin belirli sektörlere nasıl uyarlanması gerektiğine dair yönlendirmelerde bulunmaksızın oldukça genel düzeyde kalmaktadır. Ayrıca devletlerin koruma ve telafi etme yükümlülüğüne ilişkin ulusal ve uluslararası hukukta sert hukuk

kuralları bulunmasına karşın şirketlerin bu yöndeki sorumlulukları sadece yumuşak hukuk düzeyinde kalmaktadır. Jorgensen'e göre her ne kadar şirketler için bağlayıcı insan hakları yükümlülüklerinin oluşturulmasına dair tartışmalar uzun süredir devam etse bile yakın gelecekte şirketlerin uluslararası insan hakları hukukuna tâbi olabileceğine ilişkin çok az gösterge bulunmaktadır. Ancak Jorgensen, Rehber İlkeler'in etkisinin kısıtlı olması, doğrudan bağlayıcı yükümlülükler içermemesi sebebiyle eleştirilse de işin aslında katı bir cezai yaklaşımla meseleye bakılmasının şirketlerin daha şüpheli bir tavır takınmalarına yol açabileceği uyarısını yapmaktadır⁶⁴⁹.

Benzer yöndeki eleştirileri Aaronson ve Higham'da yöneltmektedir. Aaronson ve Higham, Ruggie'nin iş dünyası ve insan hakları ilişkisinin genel bir haritasını çıkarmasını, iş dünyasıyla yoğun görüşmeler yapıp yüzlerce şirketin fikirlerini almasını, devletlerin koruma yükümlülüğünü nasıl yerine getirdiğine dair görüşmeler ve incelemeler yapmasını, neticede Çerçeve ile birlikte potansiyel insan hakları ihlali risklerini tespit etmesini ve bunlara uygun telafi mekanizmaları önermesini takdirle karşılamaktadır⁶⁵⁰. Bununla beraber Aaronson ve Higham, özellikle insan hakları alanında faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerinden gelen endişelere referans vererek Rehber İlkeler standartlarının sadece en düşük ortak paydayı düzenlediğini ve nihayetinde etkisiz kalabileceğini belirtmektedir⁶⁵¹.

Yazarlar ayrıca, uluslararası örgütlerin ve bazı devletlerin Rehber İlkeleri hayata geçirme konusundaki heves ve gayretlerine rağmen; şirketler cephesinde yeterli desteğin sağlanamadığını, hızlıca reaksiyon verip destek sağlayan ulusötesi şirketler bulunsa bile şirketlerin genel olarak Rehber İlkeleri anlamak için zamana ihtiyaç duymaları sebebiyle mesafeli bir tutum sergilediklerini tespit etmektedir⁶⁵². Son olarak çalışmaların en başından beri Rehber İlkeler'in küresel

⁶⁴⁹ JORGENSEN, "Human Rights and Private Actors in the Online Domain", s. 255-257.

⁶⁵⁰ Susan Ariel AARONSON ve Ian HIGHAM, "Re-righting business": John Ruggie and the struggle to develop international human rights standards for transnational firms", Working Papers, 2013-5, The George Washington University, Institute for International Economic Policy, 2013, s. 5-14.

⁶⁵¹ AARONSON ve HIGHAM, "Re-righting business", s. 14.

⁶⁵² AARONSON ve HIGHAM, a.g.e, s. 15-21.

düzeyde kamuoyu tartışmasına açık olmasına ve çok paydaşlı bir çalışma yürütülmesine rağmen dünya kamuoyunun yeteri kadar bilgilendirilmediği, katılımın sağlanamadığı gibi eksikliklere dikkat çekilmektedir. Aaronson ve Higham'a göre devletler, şirketler, ve sivil toplum örgütleri Rehber İlkeleri hem hazırlarken hem de uygulamaya çalışırken bu ilkelerin niçin gerekli, kullanışlı ve kamu yararına olduğunu kamuya açıklamakla işe başlamalıdır⁶⁵³.

Netice itibarıyla Rehber İlkeler'in uluslararası insan hakları belgelerini odağına alarak hem devlet hem de özel sektör aktörleri için bütüncül bir davranış standartı oluşturma özelliği göz ardı edilemeyecek öneme sahiptir. Devlete yöneltilen insan haklarını koruma ödevi yaklaşımının da benzer bir mantıkla Rehber İlkeler'de düzenlendiği iddia edilebilir. Nitekim Rehber İlkeler'in hazırlanma süreci de dikkate alındığında koruma ödevinin sadece devletin pozitif yükümlülüklerini yerine getirmesi anlamına gelmediği, devletin insan hakları riskine karşı tüm paydaşlarla olan ilişkilerini düzenleyecek bir üst kavram olarak bilinçli bir şekilde Rehber İlkeler metninde kullanıldığı söylenebilir. Benzer şekilde Rehber İlkeler'in bağlayıcı nitelikte normatif düzenlemeler öngörmemesi yönündeki eleştirilere de bu perspektiften bakılması gerektiği düşünülmektedir. Meseleyi sadece yükümlülükler açısından yaklaşılacak olursa; devletler bakımından yalnızca negatif veya pozitif yükümlülük, şirketler bakımından da düzenlemenin sadece normatif içeriğine uyup uymadığı yönünden bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır.

Oysaki şirketlerin saygı gösterme sorumluluğu ve insan hakları durum değerlendirmesi bahsinde özellikle altı çizildiği üzere, insan hakkı ihlalleri riskinin en başta tespit edilmesi, şirket faaliyetlerinin insan hakları üzerindeki etkisinin her aşamada değerlendirilmesi ve bu risklerin zamanında, yerinde önlenmesi, önlenemediği takdirde etkili ve uygun telafi edici mekanizmalarla çözüme kavuşturulması perspektifi meseleye nasıl bütüncül ve çok boyutlu şekilde yaklaşıldığını göstermektedir. Devletin koruma ödeviyle beraber düşünüldüğünde, insan hakları ihlali riskine sebep olabilecek tüm aktörler Rehber

⁶⁵³ AARONSON ve HIGHAM, a.g.e s. 30.

İlkeler sayesinde çok daha bütüncül bir bakış açısına sahip olma fırsatını yakalamıştır.

Sonuçta Rehber İlkeler'e yöneltilen eleştirilerde bir dereceye kadar haklılık payı olduğu düşünölmekle beraber, Rehber İlkeler'in devlet, iş dünyası ve insan hakları arasındaki üç taraflı karmaşık ilişkideki dengeleri gözeterek hazırlanmış olduğu, sert hukuk kurallarına da bu dengeler dikkate alınarak yer verilmediğı, onun yerine daha ilkesel bir metin hazırlanarak sürecin tamamına odaklanıp daha kapsayıcı, uygulanabilir ve sürdürülebilir bir normatif çerçeve belirlendiğı görüşü kabul edilmektedir. Netice bu yaklaşımın, yukarıdaki bölümlerde yer verilen kamusal alanın müzakereye, iletişimselliğe, çoğulculuğa, eleştireliliğe, şeffaflığa, denetlenebilirliğe atfettiğı önemle çok daha bağdaşır olduğuna inanılmaktadır.

Sanal kamusal alanın imkanslılığına dair birbirinden farklılaşan görüşler olmakla birlikte sanal kamusal alanı kavramsallaştırmaya ve onun demokrasi idealine katkı sunabileceğine ilişkin kayda değer veriler hâlihazırda elimizde bulunmaktadır. Ancak daha da önemlisi sanal kamusal alanın hem devlet erkinden hem de ekonomik ilişkiler ağından sıyrılarak özerk bir pozisyona sahip olabilmesi için bazı ön koşulların sağlanması gerekmektedir. Bunun yolunun ise sanal kamusal alanı aynı zamanda mümkün kılan şirketlerin başta ifade özgürlüğü olmak üzere insan haklarına saygı gösterme sorumluluğunu eksiksiz bir şekilde yerine getirmesinden geçmektedir. Bu hususta BM'nin yukarıda bahsedilen çalışmalarının önemli bir perspektif sağladığı ve insan haklarının uluslararası düzeyde korunması için kayda değer bir patika açtığı söylenebilir. Buna mukabil bilgi ve teknoloji alanında faaliyet gösteren ulusötesi şirketler özelinde BM bünyesinde yürütölecek ilâve çalışmalar ve bu çalışmaların neticesinde ortaya çıkarılacak kapsayıcı, tüm paydaşların menfaatlerini dikkate alan bir uluslararası sözleşmenin geniş bir mutabakatla yürürlüğe girmesiyle sanal kamusal alan kavrayışını kökünden değıştirmek daha mümkün olabilecektir.

SONUÇ

Bu çalışma, kamusal alanın tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümü ortaya koyarak sanal kamusal alanın niteliklerinin neler olabileceği sorusu ile imkanlılığı sorunsalına yanıt aramış; mevcut siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullar altında, ulusötesi düzeyde faaliyet gösteren internet aracı şirketlerinin sanal kamusal alan üzerinde insan hakları bağlamında yaratmış olduğu tehlikelere dikkat çekmiş; neticede sanal kamusal alanın, demokrasi ve insan hakları ideali için yeniden güçlü, eleştirel ve özerk normatif bir değere sahip olabilmesi için şirketlerin insan haklarına saygı sorumluluklarının, BM bünyesinde yürütülen çalışmalarda ortaya konulan perspektifte olduğu gibi, uluslararası insan hakları çalışmalarına öncelikli bir şekilde konu edilerek bu perspektifin güçlendirilmesi gerektiği çıkarımına son tahlilde ulaşmıştır.

Kamusal alan aleniyet, denetlenebilirlik, eşitlik, çoğulculuk, katılımcılık, eleştirelilik, rasyonel düşünce, ifade özgürlüğü, müzakere etme ve kamuoyu oluşturma gibi demokrasiye içkin kavramlarla tasvir edilmektedir. Ayrıca kamusal alanın hem devlet erkinin alanından ayrı tutulması hem de toplumsal alandan ayrı tutulması, ama her ikisinin ortasında konumlanarak demokrasinin pratikte işlerlik kazanabilmesine, siyasal iktidarın kendi meşruiyetini temellendirebilmesine ve kamuoyunun oluşum koşullarını sağlayarak toplumun doğrudan siyasete katılımını mümkün hale getirmesine yönelik fonksiyonları kavramın demokrasi ideali bakımından normatif önemini ortaya çıkarmaktadır.

Bu çerçevede literatürde farklı düşünce geleneklerinden gelen yazarların birbirinden farklılaşan analizlerine yer verilerek kamusal alanın normatif önemi ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada klasik kamusal alan modelleri olarak tanımlanan, temelde dört farklı düşünce geleneğinin görüşlerini yansıtan kamusal alan yaklaşımları, kamusal alan kavramının antikiteden moderniteye kadar olan süreçte geçirdiği dönüşümleri ve demokrasi idealine ulaşmak bakımından üstlenmiş olduğu tarihsel işlevi açıklamaktadır. Ne var ki söz konusu dört model, kamusal alanın normatif yapısını açıklarken belirli bir tarihsel dönemin koşulları veya

olgularıyla sınırlı kalabilmektedir. Bu bakımdan klasik kamusal alan modellerini anlayabilmek, kavramın normatif içeriğine ve değerine dair birtakım olgusal referansları aydınlatmakla birlikte güncel siyasal, toplumsal, ekonomik ve hukuki gelişmeleri kavrayabilmek için yetersiz kalabilmektedir.

Özellikle modernitenin etkisini kaybetmesi, küresel ölçekte kapitalizmin adeta zamanın ruhu haline gelmesi, bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan hızlı gelişmelerin, Habermas'ın ayrımıyla, hem yaşam dünyasını hem de sistem dünyasını çepeçevre sarması karşısında klasik kamusal alan modellerinin aşılmasının kaçınılmaz olduğu tasvir edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber, çalışmada belirtildiği üzere bu klasik kamusal alandan tamamen bir kopuş anlamına gelmemektedir. Nitekim çalışmada detaylı bir şekilde sunulan tarihsel akış içerisinde kamusal alanın pek çok kez dönüşüm geçirdiği fakat normatif bakımdan devamlılık arz ettiği ortaya çıkarılmıştır.

Bu bağlamda çalışmada teorik olarak söz konusu dört farklı klasik kamusal modeline temas edilmekle birlikte sanal kamusal alan kavramsallaştırmasıyla farklı bir tartışma boyutu yaratılmıştır. Son yarım yüzyılda bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan baş döndürücü gelişmeler, bambaşka ekonomik ve toplumsal ilişki biçimleri yaratmıştır. Süreç içerisinde internet hizmetinin küresel ölçekte inanılmaz şekilde yaygınlaşması en dikkat çekici olgu olarak 21. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada sadece güncel olanın takip edilmesinin getirmiş olduğu cazibeyle internetin hayatımızda neleri değiştirdiğine, sıradan neden sonuç ilişkilerine odaklanılmamıştır. Bunun yerine olgulara daha çok eleştirel ve politik ekonomik bir perspektifle yaklaşılmaya gayret edilmiştir. Bu bakımdan çalışmada internetin ortaya çıkış süreci ve internet mimarisinin kendisine özgü yapısına kamusal alan tartışmaları yönünden büyük önem atfedilmiştir.

İnternetin ilk ortaya çıktığı ve yaygınlaşmaya başladığı zamanlardaki merkeziyetsiz yapısı, kapitalist ekonomik ilişkileri ve siyasal elitleriyle iç içe geçmiş, belirli güç odaklarında yoğunlaşmış geleneksel medya döneminden

farklılaşmaktadır. Ayrıca internetin, geleneksel medya organlarına karşı bağımsız konumu, henüz eşik bekçilerinden arı kalması, kullanıcılar için bilgiye erişimi kolaylaştırması, ifade özgürlüğü bakımından hakkın yeni bir gerçekleştirilme sahası olması gibi nitelikleri sebebiyle farklı disiplinlerden yazarların internete sanal kamusal alan niteliğini kolayca atfetmelerine sebep olmuştur. Buna mukabil özellikle Web 2.0 dönemine geçilmesi ve sosyal medya uygulamalarının internetin esas yüzü olmasıyla birlikte internetin kamusal alan olarak nitelendirilip nitelendirilmeyeceğine dair temkinli ve şüpheli görüşler güç kazanmaya başlamıştır. Nitekim özellikle Habermas'ın burjuva kamusal alanın dönüşümüne dair yaptığı analizde belirttiğine benzer bir dönüşüm Web 2.0 döneminde internet üzerinden yeniden gerçekleşmiştir.

Habermas'ın yeniden feodalleşme şeklinde ifade ettiği, kamusal ve özel olanın yeniden birbirinin içine geçtiği, neyin özel neyin kamusal olduğunun bulanıklaştığı bir süreç özellikle sosyal medya uygulamalarının yaygınlaşmasıyla da yaşanmıştır. Ayrıca hem Arendt'in hem de Habermas'ın altını çizdiği üzere, kamusal alanın sadece devlet erkinden bağımsız olmasının yetmeyeceği fakat aynı zamanda toplumsal alanın ekonomik ilişkilerinden de bağımsız olması gerektiğine dair tespitlerinin internet bakımından sağlanamadığı görülmektedir. Geleneksel medya döneminde iletişim araçlarının yaşamış olduğu ticarileşme ve metalaşmanın bir benzeri çok kısa bir süre içerisinde internette de gerçekleşmiştir. Nitekim, sosyal medya uygulamalarının yaygınlaşmasıyla birlikte reklamcılık ve halkla ilişkiler yöntemleri, kendilerine adeta vaha gibi yeni bir piyasa bulmuştur.

Böylece kısa bir süreliğine ve çeşitli sınırlılıklarla da olsa ifade özgürlüğünün, kamusal tartışmanın ve kamuoyu oluşturma zemini olan internet, çok yoğun bir şekilde ticarileşmenin, metalaşmanın, tüketimin, reklamcılığın, arzu üretiminin, eğlencenin cazibe merkezine dönüşmüştür. Diğer yandan internetin oldukça parçalı ve farklılaşan yapısı farklı toplum kesimlerinin seslerini duyurabilmesine imkan tanımakla birlikte artık rasyonel ve kapsayıcı bir siyasal müzakere sürecini internet üzerinden yürütmek çok zor hale gelmiştir. Üstelik sosyal medyanın şirketler tarafından kontrol edilmesi, şirketlerin kendi

kârlılıklarını gözeterek sosyal medyayı bir meta piyasası olarak görmeleriyle birlikte kullanıcıların üzerindeki algoritmik manipülasyonlar had safhaya ulaşmıştır. Diğer yandan sosyal medyada yankı odası, filtre balonu, troll hesaplar gibi olguların ortaya çıkmasıyla rasyonel ve eleştirel bir tartışma ortamı yaratmak giderek zorlaşmıştır.

Bu gibi sebeplerle internetin sosyal medya döneminde yaşanan kırılmayla birlikte internetin siyasal işlevi oldukça sınırlanmıştır. İnternetin merkeziyetsiz yapısı zaman içerisinde kaybolmaya yüz tutmuş, devasa büyüklüğe sahip, çokuluslu, küresel oligopol konumuna gelmiş, sınırlı sayıdaki teknoloji şirketleri tarafından kontrol edilen bir yapıya bürünmüştür. Üstelik internetin kuşatılması sadece özel sektör aktörlerince gerçekleşmemiş, devletler de özellikle kullanıcıların ifade özgürlüğü bağlamında internete müdahale etmekten hiç çekinmemişlerdir. Neticede internet, farklı çıkarların birbiriyle çatıştığı bir iletişim alanı ve meta piyasasına dönüşmüştür. Bu koşullar altında klasik kamusal alan modellerinde belirtilen demokrasi idealini destekleyen normatif ilkelerin yaratılması, yaygınlaştırılması ve sürdürülmesi zorlaşmıştır.

Dolayısıyla sanal kamusal alanın imkanlılığına dair yapılan tartışmalarda belirtildiği üzere iyimser görüşe katılmak, çalışmada sergilenmeye çalışılan politik ekonomik ve toplumsal gerekçelerle artık mümkün değildir. Bununla beraber, her ne kadar internet kullanım amacının siyasal bir işlev üstlenmesinde literatürde belirtilen sınırlılıklara büyük oranda katılmak mümkün olsa da internetin kanaat edinme, ifade özgürlüğünün kullanılması, bilgiye erişim, bilgiyi yayma, haber alma özgürlüğü bakımından sağlamış olduğu imkanlara bu çalışmada özel bir önem atfedilmektedir. Bilhassa internetin, karşıt kamusal alanlar yaratmak, madun grupların örgütlenmesini sağlamak, toplumsal muhalefeti genişleterek iktidarları aleniyete ve hesap verilebilirliğe zorlamak, kamuoyunun oluşabilmesi için minimum siyasal iletişim koşullarını sağlamak gibi işlevleri yerine getirmesi sebebiyle kamusal bir rolünün bulunduğu inanılmaktadır. Bu sebeple sanal kamusal alanın imkanına dair en makul, kavrayışlı ve gerçekçi analizleri sunan temkinli yöndeki görüşlere katılmıştır.

Böylesine karmaşık siyasal, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin iç içe geçtiği koşullar altında, sosyal bilimlere ilişkin fenomenler hakkında siyah ve beyaz gibi kesin yargılara ulaşmak pek de mümkün gözükmemektedir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, internet dolayısıyla ortaya çıkan ağ toplumu ve ağ bağlantılı kamuların, sınırlı bir şekilde olsa da sanal kamusal alan oluşturabileceğine inanılmaktadır. Buradaki mesele sanal kamusal alanın, yoğun metalaşma, ticarileşme ve oligopol konumuna gelmiş, devasa büyüklüğe sahip ulusötesi şirketlerin kontrolünden nasıl kurtarılabiliridir. Daha açık bir ifadeyle şirketlerin kâr odaklı yaklaşımları ile internetin yarattığı kişisel bilgi ekonomisine dayalı iş modeli ve bu iş modelinin esaslı unsurları olan içerik yönetimi veya küratörlüğü uygulamalarının nasıl düzenlenebileceğidir. Bu noktada ise çalışma yanıtı insan hakları kuramında aramış ve konuyla ilgili insan hakları koruma enstrümanlarını Birleşmiş Milletler bünyesinde yürütülen küresel ölçekteki çalışmalarda bulmuştur.

Günümüzde kamusal alanın karşı karşıya kaldığı tehlikelerin doğrudan insan haklarıyla ilişkili olduğu açıklanmıştır. Bu bağlamda özellikle mahremiyet hakkı ve ifade özgürlüğünün ciddi risk altında olduğu tespit edilmiştir. Mahremiyet hakkının risklere karşı korunmasına dair hem ulusal hem de bölgesel ölçekte çeşitli insan hakları koruma mekanizmalarının belirli bir seviyeye ulaştığı belirtilmiştir. Hakkın muhatabı olan devlet aktörleri ulusal ve bölgesel hukuki düzenlemeler yoluyla; diğer muhatabı özel sektör aktörleri ise kendi iç süreçlerinde ve denetimlerinde kullanıcıların mahremiyet hakkının sanal uzamda korunması adına somut bir çaba içerisindeyler. Her ne kadar veri güvenliği ve mahremiyet hakkının uluslararası insan hakları standartlarına uygun olarak korunması bakımından birtakım noksanlıklar bulunsa bile, ifade özgürlüğüyle mukayese edildiğinde, mahremiyet hakkı özelinde ciddi bir hak koruması gelişiminin gerçekleştiği saptanabilir.

Halbuki ifade özgürlüğü boyutunda çok daha ciddi sorunların bulunduğu ve bu hak kategorisinde hem devlet hem de özel sektör aktörlerinin oldukça

isteksiz, anti-demokratik bir tutum sergiledikleri çalışmada tespit edilmiştir. Bu bağlamda her iki aktörün de ifade özgürlüğünde yaratmış oldukları risklerin tespit edilmesinin önemi peşinen kabul edilmiştir. Bununla beraber çalışmanın geneli boyunca ekonomik ilişkilerin kamusal alan, dolayısıyla demokrasi üzerindeki etkilerine odaklanıldığından daha çok şirket aktörlerinin yaratmış olduğu riskler ve bu risklerin nasıl giderilebileceği ön plana çıkarılmıştır. Şüphesiz bu hususta şirketlerin hem iş modellerini hem de faaliyetlerini uluslararası insan hakları standartlarına uyumlulaştırması ve insan haklarını ihlal etme risklerine karşı denetlenebilmesi gerekmektedir. Söz konusu uyumluluğun ve denetimin etkili bir şekilde sağlanabilmesi, meseleyle ilgili tüm aktörlerin meşru menfaatlerinin göz edilmesi ve küresel ölçekte etkili bir insan hakları koruma mekanizmasının kurulabilmesine bağlıdır. Bunun için söz konusu göreve en uygun uluslararası örgüt olarak Birleşmiş Milletler görülmüştür. Üstelik çalışmada açıklandığı üzere BM yaklaşık yirmi yıldır iş dünyasının, uluslararası insan hakları standartlarına uyum göstermesi için ciddi çalışmalar sürdürmektedir.

BM'nin insan haklarının uluslararası boyutta korunması bakımından şimdiye kadar üstlenmiş olduğu tarihsel rol ve kendi bünyesinde geliştirdiği pek çok uluslararası sözleşme çerçevesinde yarattığı insan hakları standartları ile koruma mekanizmaları göz önünde bulundurulduğunda; meseleye dair bütün aktörleri dinleyip her bir aktörün meşru menfaatlerini ihmal etmeksizin insan haklarını önceleyen küresel ölçekte bir çalışmanın günümüz koşullarında sadece BM tarafından gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Nitekim BM'nin Küresel İlkeler Sözleşmesi ile Rehber İlkeleri çerçevesinde yürütmekte olduğu çalışmalar da bu görüşümüzü destekleyici niteliktedir. Ancak bunların içerisinde Rehber İlkeler'in daha özel bir gücünün olduğu tespit edilmiştir. Yöneltilen tüm eleştirilere rağmen Rehber İlkeler'in, BM'nin bütün insan hakları sözleşmelerini kendine temel alması ve hem devlet hem de özel sektör aktörlerini bütüncül bir yaklaşımla ele almasının önemli olduğu düşünülmektedir. Rehber İlkeler'in sert hukuk normlarıyla donatılmamış olması literatürde sıklıkla eleştiri konusu yapılırsa bile bu aşamada özellikle şirket aktörlerini mecazi anlamda "ürkütmemek" ve

onları da sürecin içerisine dahil etmek bakımından kapsayıcı davranış standartlarının yumuşak hukuk kuralları olarak şekillendirilmesinin bilinçli ve yerinde bir karar olduğu ileri sürülebilir.

Bu bağlamda Rehber İlkeler, devletler bakımından getirilen insan haklarını koruma ödeviyle geleneksel insan hakları literatüründeki yatay hak ihlali ve devletin negatif ve pozitif yükümlülükleri doktrinlerini aşan bir bakış açısı getirmektedir. Rehber İlkeler'in hazırlık sürecine, özellikle Çerçeve'nin içeriğine, bakıldığında devletin insan hakları risklerine karşı muhatap olduğu tüm paydaşlara karşı insan haklarını koruma bilinciyle hareket etmesi gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Nitekim insan haklarına yöneltilen risklere karşı sadece önleyici veya telafi edici hukuk normlarına uyum gösterilip gösterilmediğine değil, bunun da ötesinde sürecin tamamına odaklanan bir devlet politikasının geliştirilmesi anlayışı Rehber İlkeler'de ön plana çıkmaktadır.

Şirketlerin insan haklarına saygı gösterme sorumluluğu bağlamında da söz konusu bütüncül ve kapsayıcı bakış açısına özen gösterilmiştir. Bu yönden Rehber İlkeler, devlet, iş dünyası ve insan haklarının özneleri olmak üzere üç paydaşlı ilişkinin hassasiyetine maksimum dikkati göstererek ilkesel bir duruş ortaya koymuştur. Şirketlerin sorumluluklarına ilişkin en soluk kesici ilkenin ise “*due diligence*” kavramsallaştırması üzerinden gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Bu kavramın merkeze alınarak şirketlerin insan haklarına nasıl özen göstermesi gerektiği Rehber İlkeler'de somut bir şekilde kurgulanmıştır. Şirketler, “durum değerlendirmesi” yaparak hem doğrudan kendi faaliyetleri hem de dolaylı olarak katkıda bulunabilecekleri iş faaliyetleri bakımından olumsuz insan hakları ihlallerini tespit etmek, etkilerini değerlendirmek, ihlal gerçekleşmişse riskin ortadan kaldırılması için hızlıca eyleme geçmek gibi birtakım somut sorumluluklar yüklenmiştir. Dolayısıyla şirketler, Rehber İlkeler'de ön görülen insan hakları durum değerlendirmesinin prosedürlerini takip ettikleri takdirde somut bir şekilde insan haklarına saygı gösterdiklerini ispat edebileceklerdir.

Kısaca, Rehber İlkeler'in yaratmış olduğu normatif çerçevenin ve BM'nin meseleye ilişkin en başından beri izlediği çok paydaşlı yaklaşımının, bizzatihi kamusal alanın normatif özellikleriyle örtüştüğu düşünölmektedir. Kamusal alanın, demokrasi ideali için ilkesel önemini koruyabilmesinin yolu insan haklarının güçlendirilmesinden geçmektedir. Bilhassa geleneksel insan hakları hukukunun birey-devlet merkezli bakış açısının, daha kapsayıcı ve çok paydaşlı bir şekilde birey-şirket-devlet odaklı hale gelmesi gerekmektedir. Özellikle bilgi teknolojileri alanında ulusötesi faaliyet gösteren, küresel ölçekte neredeyse tekel konumuna gelmiş şirketlerin insan haklarına saygı gösterme sorumluluklarının daha fazla gündemde tutulması ve insan hakları doktrininde ana akımlaştırılması gerekmektedir.

İleriye dönük olarak güçlü bir kamusal alandan beslenen demokrasinin inşa edilebilmesi için kamusal alanın ekonominin aktörlerinin etkisinden maksimum seviyede arındırılması gerektiği iddia edilebilir. Bu bağlamda kamusal alanın özerkliğinin sağlanması ve demokrasi idealine bir adım daha yaklaşmak adına; ulusötesi şirketlere insan haklarının korunması bakımından daha somut ödevler yükleyen, sert hukuk kuralları barındıran, tüm aktörlerin geniş mutabakatı sağlanarak BM nezdinde hazırlanan bir uluslararası insan hakları belgesinin uzun vadede kabul edilmesi önerilerimiz arasında yer alabilir.

KAYNAKÇA

- AARONSON, Susan Ariel ve HIGHAM, Ian, “‘*Re-righting business*’: *John Ruggie and the struggle to develop international human rights standards for transnational firms*”, Working Papers, 2013-5, The George Washington University, Institute for International Economic Policy, 2013.
- ABIDIN, Crystal, “*From ‘Networked Public’ to ‘Refracted Publics’: A Companion Framework for Researching ‘Below the Radar’ Studies*”, *Social Media+Society*, Vol. 7, No. 1, 2021, s. 2-3.
- AGAMBEN, Giorgio, “*Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*”, (çev.: İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2020.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, vd., “*Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*”, ed. Mehmet Ali AĞAOĞULLARI, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011.
- AICHNER, Thomas ve JACOB, Franck, “*Measuring the Degree of Corporate Social Media Use*”, *International Journal of Market Research*, Vol. 57, No. 2, 2015, s. 258-259.
- AKAD, Mehmet, DİNÇKOL, Bihterin, ve BULUT, Nihat, “*Genel Kamu Hukuku*”, Der Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2018.
- AKDENİZ, Yaman, “*Media Freedom on the Internet: An OSCE Guidebook*”, Office of the OSCE Representative on Freedom of the Media, Vienna, 2016.
- AKKOL, Mümtaz Levent, “*Jürgen Habermas’ın İletişimsel Eylem Kuramı ve Kamusal Alan Kavramının Analizi*”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 37, 2019, s. 173-176.

- AKSOY, Mete Ulaş, “*Giorgio Agamben: Mesihçi Bir Siyaset Felsefesinde Kutsal İnsan ve İstisna*”, Kaygı, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, S. 27, 2016, s. 52.
- ALAN, Ryan, “*Liberalizm*”, (çev.: Aykut Örküp), içinde “*Çağdaş Siyaset Felsefesi Kılavuzu: Disiplinler ve İdeolojiler*”, ed. Robert GOODIN, Philip PETTIT ve Thomas POGGE, Dipnot Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016, s. 505-509.
- ALİYEV, Cabir, “*Çevrimiçi İfade Özgürlüğü: Teorisi ve Hukuku*”, Liberte Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2018.
- ARENDT, Hannah, “*Geçmişle Gelecek Arasında*”, (çev.: Bahadır Sina Şener ve Onur Eylül Kara), İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2020.
- ARENDT, Hannah, “*İnsanlık Durumu*”, (çev.: Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2021.
- ARENDT, Hannah, “*Totalitarizmin Kaynakları 1/ Antisemitizm*”, (çev.: Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2018.
- ARENDT, Hannah, “*Totalitarizmin Kaynakları 2/ Emperyalizm*”, (çev.: Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2018.
- ARENDT, Hannah, “*Totalitarizmin Kaynakları 3/ Totalitarizm*”, (çev.: İsmail Serin), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2018.
- ARIK, Emel, “*Dijital Mahremiyet: Yeni Medya ve Gözetim Toplumu*”, Literatürk Academia Yayınları, 1. Baskı, Konya, 2018.
- ASLAN, Seyfettin, “*Türkiye’de Sivil Toplum*”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 9, S. 31, 2010, s. 261-262.
- AVŞAR, Hüseyin, “*Siyaset Felsefesi Açısından John Rawls’un Adalet Teorisi*”, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 2006.

- BAĞDER, Müfit Mert, “*John Rawls’un Adalet Düşüncesinin Oluşum Şartları Üzerine*”, Felsefe Arkivi, S. 53, 2020, s. 106-107.
- BAUM, Bruce, “*Freedom, Power and Public Opinion: J.S. Mill on the Public Sphere*”, History of Political Thought, Imprint Academic, Vol. 22, No. 3, 2001, s. 501-514.
- BENHABIB, Seyla, “*Models of Public Sphere*”, içinde “*Habermas and Public Sphere*”, ed. Craig CALHOUN, M.I.T Press, 4. Edition, Cambridge, 1996, s. 73-87.
- BENKLER, Yochai, “*The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*”, Yale University Press, 1. Edition, New Haven, 2006.
- BERBEROĞLU, Berch, “*Küresel Çağda Siyasal Sosyoloji: Devlet ve Toplum Giriş*”, (çev.: Edip Sönmez), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.
- BERKTAY, Fatmagül, “*Politikanın Çağrısı*”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2016.
- boyd, danah, “*It’s Complicated: the Social Lives of Networked Teens*”, Yale University Press, 1. Edition, New Haven, 2014.
- boyd, danah, “*Social Networks Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications*”, içinde “*Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*”, ed. Zizi PAPANCHARISSI, Routledge, 1. Edition, New York, 2011.
- BRUNS, Axel, “*Filter Bubble*”, Internet Policy Review, Vol. 8, No. 4, 2019, s. 1-14.
- CALHOUN, Craig, “*Introduction*”, içinde “*Habermas and Public Sphere*”, ed. Craig CALHOUN, M.I.T Press, 4. Edition, Cambridge, 1996.

- CALHOUN, Craig, “*Civil Society and the Public Sphere*”, içinde “*The Oxford Handbook of Civil Society*”, ed. Michael EDWARDS, Oxford University Press, 1.Edition, New York, 2011, s. 312.
- CARR, Cale T. and HAYES, Rebecca A., “*Social Media: Defining, Developing and Divining*”, *Atlantic Journal of Communication*, Vol. 23, No. 1, 2015, s. 49-52.
- CASTELLS, Manuel, “*Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*”, içinde “*Ağ Toplumunun Yükselişi, Cilt: 1*”, (çev.: Ebru Kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2013.
- CASTELLS, Manuel, “*İnternet Galaksisi: İnternet, İş Dünyası ve Toplum Üzerine Düşünceler*”, (çev.: Tuğba Asrak Hasdemir), Phoenix Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2020.
- CINELLI, Mateo, vd., “*The Echo Chamber Effect On Social Media*”, *Proceedings of National Academy of Sciences*, Vol. 118, No. 9, 2021, s. 1-8.
- COHEN-ALMAGOR, Raphael, “*Internet Architecture, Freedom of Expression and Social Responsibility: Critical Realism and Proposals for a Better Future*”, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 28, No. 2, 2015, s. 4.
- CONSTANTINIDES, Efthymios ve FOUNTAIN, Stefan J., “*Web 2.0: Conceptual Foundations and Marketing Issues*”, *Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice*, Vol. 9, No. 3, 2008, s. 232-233.
- COULDRY, Nick ve KALLINIKOS, Jannis, “*Ontology*”, içinde “*The SAGE Handbook of Social Media*”, eds. Jean BURGESS, Alice MARWICK ve Thomas POELL, SAGE Publications, 1. Edition, London, 2018, s. 147-148.

- ÇALIŞKAN, Osman, “*Kamusal Alan Bağlamında Ağ Toplumu ve Yeni Kamusal Alan Anlayışı*”, Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, C. 1, S.1, 2014, s. 53-54.
- ÇELEBİ, Aykut, “*Kamusal Alan ve Sivil Toplum: Siyasal Bir Değerlendirme*”, içinde “*Kamusal Alan*”, içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 295-303.
- ÇİĞDEM, Ahmet, “*Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas*”, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2012.
- DACHEUX, Eric, “*Kamusal Alan: Demokrasinin Anahtar Bir Kavramı*”, içinde “*Kamusal Alan*”, (çev.: Hüseyin Köse), ed. Eric DACHEUX, İstanbul Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 14-21.
- DAHLGREN, Peter, “*Public Sphere Participation Online: The Ambiguities of Affect*”, Les Enjeux de l’information et de la communication, Vol. 19, No. 1, 2018, s. 7-14.
- DAHLGREN, Peter, “*The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation*”, Political Communication, Vol. 22, No. 2, 2005, s. 152-156.
- DAHLGREN, Peter, “*The Political Web: Media, Participation and Alternative Democracy*”, Palgrave Macmillan, 1. Edition, London, 2013, s. 133.
- DEAN, Jodi, “*Communicative Capitalism: Circulation and the Foreclosure of Politics*”, Cultural Politics an International Journal, Vol. 1, No. 1, 2005, s. 51-70.
- DEAN, Jodi, “*Why the Net is not a Public Sphere*”, Constellations, Vol. 10, No. 1, 2003, s. 102-104.
- DEMİR, Şeymus ve SESLİ, Mutlu, “*Kamusal Alan (Türkiye’de Kamusal Alan Kavramlaştırılmasının Muhtevası: Tektopluluk mi, Çoğulculuk mu?)*”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 1, 2007, s. 278-279.

- DEMİREL, Nuri, “*Kuramsal ve Tarihsel Aşamaları ile Sivil Toplum ve Türkiye*”, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2009.
- DENARDIS, Laura, “*The Global War For Internet Governance*”, Yale University Press, 1. Edition, New Haven, 2014.
- DINUCCI, Darcy, “*Fragmented Future*”, Print Magazine, Vol. 53, No. 4, 1999, s. 32.
- DINWOODIE, Graeme, “*Who are Internet Intermediaries?*”, içinde “*Oxford Handbook of Online Internediary Liability*”, ed. Giancarlo FROSIO, Oxford University Press, 1. Edition, Oxford, 2020.
- DİNÇKOL, Bihterin, “*Yönetilenlerin ‘Öz’ Yönetimi- Kamuoyu*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 5, S. 10, 2006, s. 50.
- DUBREUIL, Laurent ve EAGLE, Clarissa C., “*Leaving Politics: Bios, Zōē, Life.*” Diacritics, Vol. 36, No. 2, 2006, s. 84.
- DUTTON, William H., “*Networked Publics: Multi-Disciplinary Perspective on Big Policy Issues*”, Internet Policy Review, Vol. 7, No. 2, 2018, s. 3.
- ELCİYAR, Kemal, “*Ağların Zenginliği: Sosyal Üretim, Pazarı ve Özgürlüğü Nasıl Dönüştürmektedir*”, Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi, C. 4, S. 13, 2017, s. 121-122.
- ERBUYURUCU, İrem, “*Hannah Arendt Düşüncesinde Kamusal Alan ve İnsanlık Durumu*”, içinde “*Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk*”, ed. Ülker YÜKSELBABA, Tekin Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2017, s. 116-128.
- ERDEM, Faysal, “*Hannah Arendt’te Politik Özgürlük*”, (Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Mardin, 2019.

- FEIGIN, Eric J., “*Architecture of Consent: Internet Protocols and Their Legal Implications*”, Stanford Law Review, Vol. 56, No. 4, 2004, s. 940.
- FLORIS, Bernard, “*Kamusal Alan ve Ekonomik Alan*”, içinde “*Kamusal Alan*”, (çev.: Hüseyin Köse), ed. Eric DACHEUX, Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 67.
- FRASER, Nancy, “*Rethinking the Public Sphere*”, içinde “*Habermas and Public Sphere*”, ed. Craig CALHOUN, M.I.T Press, 4. Edition, Cambridge, 1996, s. 123.
- FUCHS, Christian, “*Google Capitalism*”, TripleC, Vol. 10, No. 1, 2012, s. 42-43.
- FUCHS, Christian, “*Social Media and the Public Sphere*”, TripleC, Vol. 12, No. 1, 2014, s. 96.
- FUCHS, Christian, “*Sosyal Medya: Eleştirel Bir Giriş*”, (çev.: Diyar Saraçoğlu ve İlker Kalaycı), Nota Bene Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2020.
- GEIGER, R. Stuart, “*Does Habermas Understand the Internet? Algorithmic Construction of the Blog/Public Sphere*”, Gnavis: A Journal of Communication, Culture and Technology, Vol. 10, No.1, 2009, s. 10-11.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih, “*Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri: II. Cilt Uluslararası Sistemler*”, Legal Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul, 2011
- GILLESPIE, Tarleton, “*Platforms Are Not Intermediaries*”, Georgetown Law Technology Review, Vol. 2, No. 2, 2018, s. 198-216.
- GÖKSU, Vahap, “*Kamusal Alan ve Siyasal Katılım Mecrası Olarak Sosyal Medya*”, Çizgi Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Konya, 2016.
- GÖZE, Ayferi, “*Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*”, Beta Yayınları, 17. Baskı, İstanbul, 2017.

- GÖZLÜ, Ahmet, “*Antik Yunan’da Polis Öncesi Bir Sosyo-Ekonomik Formasyon: Oikos*”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 60, 2018, s. 274.
- HABERMAS, Jürgen, “*Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*”, (çev.: William Rehg), The MIT Press, 2. Edition, Cambridge, 1996.
- HABERMAS, Jürgen, “*Further Reflections on the Public Sphere*”, içinde “*Habermas and Public Sphere*”, ed. Craig CALHOUN, M.I.T Press, 4. Edition, Cambridge, 1996, s. 462-463.
- HABERMAS, Jürgen, “*İletişimsel Eylem Kuramı*”, (çev.: Mustafa Tüzel), Alfa Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul, 2019.
- HABERMAS, Jürgen, “*Kamusal Alan*”, (çev.: Meral Özbek), içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 95-102.
- HABERMAS, Jürgen, “*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*”, (çev.: Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, 2018.
- HABERMAS, Jürgen, “*Legitimation Crisis*”, (çev.: Thomas McCarthy), Polity Press, 2. Edition, Cambridge, 1992.
- HANSEN, Miriam, “*Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge’nin ‘Kamusal Alan ve Tecrübe’si: Değişken Karışımlar ve Genişlemiş Alanlar*”, (çev.: Meral Özbek), içinde “*Kamusallık ve Tecrübe*”, KLUGE ve NEGHT, “*Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusallığın Analizine Doğru*”, (çev.: Müge Atala), NotaBene Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018, s. 26-61.
- HE, Wei, “*Networked Public: Social Media and Social Change in Contemporary China*”, Tsinghua University Press and Springer-Verlag Berlin, 1. Edition, Heidelberg, 2017.

- HERMAN, Edward S., ve CHOMSKY, Noam, “*Rızanın İmalatı: Kitle Medyasının Ekonomi Politikği*”, (çev.: Ender Abadoğlu), BGST Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2012.
- HEYWOOD, Andrew, “*Politics*”, Palgrave Macmillan, 4. Edition, New York, 2013.
- HORKHEIMER, Max ve ADORNO, Theodor W. “*Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*”, (çev.: Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan), Kabalcı Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2010.
- HUNSINGER, Jeremy ve SENFT, Theresa, “*Introduction*”, içinde “*The Social Media Handbook*”, eds. Jeremy HUNSINGER and Theresa SENFT, Routledge, 1. Edition, New York, 2014, s. 1-2.
- IŞIK, Alper, “*Dijital Demokrasi*”, On İki Levha Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2020.
- ITO, Mizuko, “*Introduction*”, içinde “*Networked Publics*”, ed. Kazys VARNELIS, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2008, s. 2-5.
- JORGENSEN, Rikke Frank, “*Framing Human Rights: Exploring Storytelling within Internet Companies*”, Information, Communication & Society, Vol. 21, No. 3, 2018, s. 341-351.
- JORGENSEN, Rikke Frank, “*Human Rights and Private Actors in the Online Domain*”, içinde “*New Technologies for Human Rights Law and Practice*”, eds. Molly K. LAND ve Jay D. ARONSON, Cambridge University Press, 1. Edition, Pennsylvania, 2018, s. 255-257.
- JORGENSEN, Rikke Frank, “*Platforms*”, içinde “*Human Rights in the Age of Platforms*”, ed. Rikke Frank JORGENSEN, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2019, s. 117.

- JORGENSEN, Rikke Frank, “*What Platforms Mean When They Talk About Human Rights: Platforms and Human Rights*”, Policy and Internet, Vol. 9, No. 2, 2017, s. 280-346.
- KAPLAN, Andreas ve HAENLEIN, Michael, “*Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media*”, Business Horizons, Vol. 53, No.1, 2010, s. 62-64.
- KARADAĞ, Ahmet, “*Kamusal Alan Modelleri: Çoğulcu Perspektifinden Bir Değerlendirme*”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 58, S. 3, 2003, s. 172-183.
- KEANE, John, “*Civil Society, Definitions and Approaches*”, içinde “*International Encyclopedia of Civil Society*”, eds. Helmut ANHEIER ve Stefan TOEPLER, Springer, 1. Edition, New York, 2009, s. 461.
- KELLNER, Douglas, “*Tabandan Küreselleşme: Radikal Demokratik Bir Teknopolitikaya Doğru*”, (çev.: Tülin Kurtarıcı), içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 861-876.
- KIM, Dan J., YUE, Kwok-Bun, HALL, Sharon Perkins ve GATES, Tacy, “*Global Diffusion of the Internet XV: Web 2.0 Technologies, Principles and Applications: A Conceptual Framework from Technology Push and Demand Pull Perspective*”, Communications of the Association for Information Systems, Vol. 24, No. 38, 2009, s. 658.
- KLUGE, Alexander ve NEGT, Oskar, “*Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusallığın Analizine Doğru*”, (çev.: Müge Atala), Nota Bene Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018.
- KOÇ, Cansu, “*Neoliberalizmde Devlet ve Kamusal Alan Üzerine Bir Bakış*”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, C. 27, S. 117, 2015, s. 102-114.
- KÖROĞLU, Cemile Zehra ve KÖROĞLU, Muhammet Ali, “*Klasik Kamusal Alan Modelleri ve Türkiye'nin Kamusal Alan Tecrübesi Üzerine Genel Bir*

Değerlendirme”, The Journal of Academic Social Science Studies, C. 6, S. 4, 2013, s. 921-922.

KURT, Ayşegül Yaman, “*Adorno ve Horkheimer’in Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme*”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecelik Anabilim Dalı, İstanbul, 2009.

LAND, Molly K., “*Regulating Private Harms Online: Content Regulation under Human Rights Law*”, içinde “*Human Rights in the Age of Platforms*”, ed. Rikke Frank JORGENSEN, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2019, s. 290-306.

LESSIG, Lawrence, “*Code: Version 2.0*”, Basic Books, 1. Edition, New York, 2006.

LIEBMAN, Stuart, “*Alexander Kluge ile Söyleşi: Yeni Alman Sineması, Sanat, Aydınlanma ve Kamusal Alan Üzerine*”, (çev.: Nefin Dinç ve Meral Özbek), içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 782-786.

LIM Merlyna, ve KANN, Mark E., “*Politics: Deliberation, Mobilization, and Networked Practices of Agitation*”, içinde “*Networked Publics*”, ed. Kazys VARNELIS, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2008, s. 100-101.

LISCHKA Konrad ve STÖCKER, Christian, “*The Digital Public: How algorithmic processes influence social discourse*”, Working Paper, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 2018.

MİNARLI, Mustafa Ali, “*İletişimsel Bir Ortam Olarak Sosyal Medya ve Demokrasi*”, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo, Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı İletişim Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2019.

MİNARLI, Mustafa Ali, “*Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları*”, İnsan ve İnsan, C.6, S. 21, 2019, s. 577-583.

- MOELLER, Judith ve HELBERGER, Natali, “*Beyond Filter Bubble: Concepts, Myths, Evidence and Issues for Future Debates*”, University of Amsterdam, 2018.
- MOROZOV, Evgeny, “*The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*”, PublicAffairs, 1. Edition, New York, 2011.
- MULLINS, Terry, THORNTON Barry ve ADAMS, Michael, “*The Role of Due Diligence in the Business Valuation Process*”, Journal of Business & Economics Research, Vol. 5, No. 5, 2007, s. 64.
- MÜFTÜOĞLU, Aydın, “*Liberal Kamusal Alan Tanımına Yeni Bir Bakış: Rawls’un Uzlaşmacı Liberal Kültürü*”, içinde “*Sivil Bir Kamusal Alan*”, Kaknüs Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2005.
- ODABAŞ, Uğur Köksal, “*Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 22 (Özel Sayı), 2018, s. 2052-2053.
- ONAT, Nazım, “*Kamusal Alan ve Sınırları: Hannah Arendt ve Jürgen Habermas’ın Yaklaşımları*”, Durakİstanbul, 1. Baskı, İstanbul, 2013.
- O’REILLY, Tim, “*What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software*”, Communications & Strategies, No. 65, 2007, s. 18-19.
- ÖZBANK, Murat, “*Jurgen Habermas*”, içinde “*Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon’dan Zizek’e*”, ed. Ahu TUNÇEL ve Kurtul GÜLENC, Doğu Batı Yayınları, 4. Basım, Ankara, 2021, s. 726-727.
- ÖZBEK, Meral, “*Giriş: Kamusal Alanın Sınırları*”, içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 32-66.
- ÖZBEK, Meral, “*Çevirmen Notu*”, içinde “*Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge’nin ‘Kamusal Alan ve Tecrübes’si: Değişken Karşımlar ve*

- Genişlemiş Alanlar*”, HANSEN, Miriam, içinde “*Kamusal Alan*”, ed. Meral ÖZBEK, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 141.
- ÖZÇETİN, Burak, “*Kitle İletişim Kuramları: Kavramlar, Okullar, Modeller*”, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2020.
- ÖZÜAYDIN, Bergen Coşkun, “*Hannah Arendt’in Vita Activa’sı*”, içinde “*İnsan, Toplum ve Siyaset: Felsefi Sorgulamalar*”, ed. Ahmet Umur HACİFEVZİOĞLU, Sosyal Yayınlar, 1. Baskı, İstanbul, 2019, s. 122-126.
- PAAKI, Henna, vd., “*Disruptive Online Communication: how asymmetric trolling-like response strategies steer conversation off the track*”, Computer Supported Cooperative Work, Vol. 30, 2021, s. 425-461.
- PAPACHARISSI, Zizi, “*A Private Sphere: Democracy in a Digital Age*”, Polity Press, 1. Edition, Cambridge, 2010.
- PAPACHARISSI, Zizi, “*The Virtual Sphere: The Internet as a Public Sphere*”, New Media & Society, SAGE Publications, Vol. 4, No. 1, 2002, s. 10-23.
- PAPACHARISSI, Zizi, “*The Virtual Sphere 2.0: The Internet, the Public Sphere, and Beyond*”, in “*Routledge Handbook of Internet Politics*”, eds. Andrew CHADWICK and Philip N. HOWARD, Routledge, 1. Edition, New York, 2009, s. 235-244.
- PARISER, Eli, “*The Filter Bubble: What The Internet Is Hiding From You*”, Penguin Press, 1. Edition, New York, 2011.
- POLLICINO, Oreste, “*Judicial Protection of Fundamental Rights on the Internet. A Road Towards Digital Constitutionalism?*”, Hart Publishing, 1. Edition, Oxford, 2021.
- PULAŞLI, Hasan, “*Şirket Satın Alma ve Birleşmelerinde İşletme Değerlemesi ve Due Diligence*”, Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi, C. 24, S. 2, 2007, s. 211.

- RAUCHFLEISCH, Adrian, “*The Public Sphere as an Essentially Contested Concept: A Co-Citation Analysis of the last 20 years of public sphere research*”, *Communication and the Public*, Vol. 2, No. 1, 2017, s. 6-12.
- RAPPA, Antonio L., “*Modernity and the Politics of Public Sphere: An Introduction*”, *The European Journal of Science*, Vol. 15, No. 1, 2002, s. 7.
- RASMUSSEN, Terje, “*Internet and the Political Public Sphere*”, *Sociology Compass*, Vol. 8, No. 12, 2014, s. 1326.
- RASMUSSEN, Terje, “*Panel Discussion II: Culture and Media Technology: The Internet and Differentiation in the Political Public Sphere*”, *Nordicom Review*, Vol. 29, No. 2, 2017, s. 77-81.
- RASMUSSEN, Terje, “*The Internet Soapbox: Perspectives on a Changing Public Sphere*”, Universitetsforlaget, 1. Edition, Oslo, 2016.
- RAWLS, John, “*Bir Adalet Teorisi*”, (çev.: Vedat Ahsen Coşar), Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2018.
- RHEINGOLD, Howard, “*The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*”, Addison- Wesley Publishing, Reading, 1993.
- RIORDAN, Jaani, “*The liability of Internet Intermediaries*”, (PhD Thesis), Magdalen College, University of Oxford, Oxford, 2013.
- RITZER, George, vd., “*The Coming Age of the Prosumer*”, *American Behavioral Scientist*, Vol. 56, No. 4, 2012, s. 379-398.
- SAKARIASSEN, Hilde, “*A Digital Public Sphere: Just in theory or a perceived reality for users of social network sites?*”, *MedieKultur: Journal of Media and Communication Research*, Vol. 36, No.68, 2020, s. 128.

- SALIKOV, Alexey, “*Hannah Arendt, Jürgen Habermas, and Rethinking the Public Sphere in the Age of Social Media*”, *Russian Sociological Review*, Vol. 17, No. 4, 2018, s. 90.
- SCHÄFER, Mike S., “*Digital Public Sphere*”, içinde “*The International Encyclopedia of Political Communication*”, ed. Gianpietro MAZZOLENI, vd., Wiley Blackwell, 1. Edition, Vol. 1, No. 7, London, 2015, s. 322-326.
- SCHEUERMAN, William E., “*Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas’s Between Facts and Norms*”, içinde “*Habermas: A Critical Reader*”, ed. Peter DEWS, Blackwell Publishers, 1. Edition, Oxford, 1999, s. 156-157.
- SEGURA, Maria Jose, “*Contemporary Threats to Human Rights in the Online Public Sphere: The case of Facebook*”, (Master Thesis), University of Southern Denmark, Danish Institute For Human Rights, 2018.
- SENNETT, Richard, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, (çev.: Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2020.
- SHIRKY, Clay, “*Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organization*”, Penguin Books, 1. Edition, New York, 2008.
- SHIRKY, Clay, “*The Political Power of Social Media: Technology, the Public Sphere, and Political Change*”, *Foreign Affairs*, Vol. 90, No.1, 2011, s. 32-41.
- SOLUM, Lawrence B., ve CHUNG, Minn, “*The Layers Principle: Internet Architecture and the Law*”, University of San Diego School of Law, Public Law and Legal Theory Research Paper, No. 55, 2003, s. 3-52.
- SULLIVAN, David, “*Business and Digital Rights: Taking Stock of the UN Guiding Principles for Business and Human Rights in the ICT Sector*”, Association for Progressive Communication, Issue Papers, 2016.

- TERRANOVA, Tiziana, “*Ağ Kültürü: Enformasyon Çağında Siyaset*”, (çev.: Ezgi Kaya), Ütopya Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2020.
- TRENZ, Hans-Jörg, “*Digital Media and The Return of The Representative Public Sphere*”, Journal of the European Institute for Communication and Culture, Vol. 16, No. 1, 2009, s. 35-44.
- ULUK, Murat, “*Hakikat Sonrası Çağda Yeni Medya ve Yalan Haber*”, Dorlion Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir, 2018.
- UYGUN, Oktay, “*Devlet Teorisi*”, On İki Levha Yayıncılık, 7. Baskı, İstanbul, 2020.
- ÜNLÜ, Ayhan, “*Habermasçı Kamusal Alanın İmkani: Sosyal Medya Üzerine Bir İnceleme*”, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi Bilim Dalı, Ankara, 2020.
- VAN DIJCK, Jose, “*The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*”, Oxford University Press, 1. Edition, New York, 2013.
- VAN DIJCK, Jose ve POELL, Thomas, “*Understanding Social Media Logic*”, Media and Communication, Vol.1, No.1, 2013, s. 5.
- VAN DIJK, Jan, “*The Network Society: Social Aspects of New Media*”, Sage Publication, 2. Edition, 2006.
- VOLKMER, Ingrid, “*The Global Network Society and the Global Public Sphere*”, Development, Vol. 46, No. 1, 2003, s. 9-15.
- WEINTRAUB, Jeff, “*The Theory and Politics of Public/Private Distinction*”, içinde “*Public and Private in Thought and Practice*”, eds. Jeff WEINTRAUB and Krishan KUMAR, The University of Chicago Press, 1. Edition, Chicago, 1997, s. 44.

- WILSON, David W., LIN, Xiaolin, LONGSTREET, Phil ve SARKER, Saonee, “Web 2.0: A Definition, Literature Review, and Directions for Future Research”, AMCIS 2011-All Submissions, Paper 368, 2011.
- YAYLAGÜL, Levent, “Kitle İletişim Kuramları: Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar”, Dipnot Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2021.
- YILMAZ, Zafer, “Hannah Arendt’te Özel Alan- Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alan”, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Erzurum, 2007.
- YORK, Jillian C. ve ZUCKERMAN, Ethan, “Moderating the Public Sphere”, içinde “Human Rigts in the Age of Platforms”, ed. Rikke Frank JORGENSEN, The MIT Press, 1. Edition, Cambridge, 2019, s. 139-145.
- YÜKSELBABA, Ülker, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 2008.
- YÜKSELBABA, Ülker, “Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlıları”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 66, S. 2, 2011, s. 229-262.
- ZABCI, Filiz Çulha, “Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı: Habermas ve Arendt”, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 1997.

ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR

Sözlük Kaynakları

“Amme”, Nişanyan Sözlük, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=amme&lnk=1>, Erişim Tarihi: 26.12.2021.

“Kamu”, TDK Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.09.2021.

“*Kamusal Alan*”, Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/s/KAMUSAL>, Erişim Tarihi: 27.12.2021.

“*Kamusal Alan*”, TDK Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.09.2021.

“*Öffentlich*”, çevrimiçi Langenscheidt Sözlük, <https://en.langenscheidt.com/german-turkish/oeffentlich#%C3%B6ffentlich>, Erişim Tarihi: 26.09.2021,

“*Öffentlichkeit*”, çevrimiçi Langenscheidt Sözlük, <https://en.langenscheidt.com/german-turkish/oeffentlichkeit#%C3%96ffentlichkeit>, Erişim Tarihi: 26.09.2021.

“*Özel*”, TDK Güncel Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

“*Umum*”, Nişanyan Sözlük, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=umum>, Erişim Tarihi: 26.12.2021.

Rapor Kaynakları

POLLICINO, Oreste, “*Digital Private Powers Exercising Public Functions: The Constitutional Paradox in the Digital Age and its Possible Solutions*”, European Court of Human Rights, The Rule of Law in Europe- Vision and Challenges Seminar, Early Draft Paper, https://echr.coe.int/Documents/Intervention_20210415_Pollicino_Rule_of_Law_ENG.pdf, Erişim Tarihi 29.10.2021.

Bilgi Kaynakları

Google ve Alphabet Inc. hakkında, <https://www.businessinsider.com/alphabet-google-company-list-2017-4#google-officially-became-alphabet-in-october-2015-with-the-hope-of-allowing-business-units-to-operate-independently-and-move-faster-google-cofounder-larry-page-was-named-the-ceo-of-the-umbrella-company-alphabet-1>, Erişim Tarihi: 03.12.2021.

Facebook’un unvanını Meta Platforms Inc. olarak değiştirdiği hakkında, <https://about.fb.com/news/2021/10/facebook-company-is-now-meta/>, Erişim Tarihi: 03.12.2021.

The Global Network Initiative endeksi hakkında, <https://rankingdigitalrights.org/index2020/>, Erişim Tarihi: 08.12.2021.

The Global Network Initiative, Twitter raporu hakkında, <https://rankingdigitalrights.org/index2020/companies/Twitter>, Erişim Tarihi: 08.12.2021.

The Global Network Initiative, Facebook raporu hakkında, <https://rankingdigitalrights.org/index2020/companies/Facebook>, Erişim Tarihi: 08.12.2021.

The Global Network Initiative, Amazon raporu hakkında, <https://rankingdigitalrights.org/index2020/companies/Amazon>, Erişim Tarihi: 08.12.2021.

BM Çalışmaları ve Uluslararası Sözleşmeler

BM Düşünce ve İfade Özgürlüğünün Korunması ve Teşviki Özel Raportörü'nün resmi internet sayfası, çalışmaları ve raporları, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/mandate.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/Annual.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/Issues.aspx>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/66/290 sayılı rapor <https://undocs.org/A/66/290>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/HRC/17/27 sayılı rapor <https://undocs.org/A/HRC/17/27>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/HRC/23/40 sayılı <https://undocs.org/A/HRC/23/40>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/HRC/29/32 sayılı <https://undocs.org/A/HRC/29/32>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/70/361 sayılı <https://undocs.org/A/70/361>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/HRC/32/38 sayılı <https://undocs.org/A/HRC/32/38>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/71/373 sayılı <https://undocs.org/A/71/373>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/HRC/35/22 sayılı <https://undocs.org/A/HRC/35/22>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/HRC/38/35 sayılı <https://undocs.org/A/HRC/38/35>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/73/348 sayılı <https://undocs.org/A/73/348>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/HRC/41/35 <https://undocs.org/A/HRC/41/35>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/74/486 sayılı <https://undocs.org/A/74/486>, Erişim Tarihi: 15.12.2021. A/HRC/47/25 sayılı <https://undocs.org/A/HRC/47/25>, Erişim Tarihi: 15.12.2021.

BM Genel Sekreteri İş Dünyası ve İnsan Hakları Özel Temsilcisi'nin ve Çalışma Grubu'nun resmi internet sayfası, çalışmaları, Çerçeve ve Rehber İlkeler, <https://old.business-humanrights.org/en/un-secretary-generals-special-representative-on-business-human-rights>, Erişim Tarihi: 11.12.2021. <https://www.ohchr.org/en/issues/business/pages/srsgranscorpindex.aspx>, Erişim Tarihi: 11.12.2021. A/HRC/8/5 sayılı Çerçeve <https://undocs.org/en/A/HRC/8/5>, Erişim Tarihi: 11.12.2021. Özel Temsilci tarafından BM İnsan Hakları Konseyi'ne sunulan raporlar <https://www.ohchr.org/en/issues/business/pages/srsgranscorpindex.aspx>, Erişim Tarihi: 11.12.2021. İnsan Hakları Konseyi'nin A/HRC/RES/8/7 sayılı kararı https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_8_7.pdf, Erişim Tarihi: 11.12.2021. , BM İnsan Hakları Konseyi'nin

- A/HRC/RES/17/4 sayılı kararı
<https://www.undocs.org/en/A/HRC/RES/17/4>, Erişim Tarihi: 11.12.2021.
- Çalışma Grubu'nun çalışma metodları
<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/WorkingMethods.aspx>,
Erişim Tarihi: 11.12.2021. Çalışma Grubu'nun faaliyetleri
<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/WGHRandtransnationalcorporationsandotherbusiness.aspx>, Erişim Tarihi: 11.12.2021. Çalışma Grubu'nun raporlamaları
<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/Reports.aspx#wgsession>,
Erişim Tarihi: 11.12.2021. Rehber İlkeler'in original metni
https://www.ohchr.org/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf, Erişim Tarihi: 15.12.2021. Rehber İlkeler'in Türkçe çevirisi
<https://etkiniz.eu/wp-content/uploads/2021/01/BM-is-dunyas%C4%B1-ve-insan-haklari.pdf>, Erişim Tarihi: 12.12.2021.
- BM Küresel İlkeler amaçları, <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.
- BM Küresel İlkeler Sözleşmesi, <https://www.unglobalcompact.org/>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.
- BM Küresel İlkeler Sözleşmesi On Ülke, <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.
- BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri,
<https://www.globalcompactturkiye.org/surdurulebilir-kalkinma-amaclari/>,
Erişim Tarihi: 09.12.2021.
- BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri başlıkları,
<https://www.unglobalcompact.org/sdgs/17-global-goals>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.
- MSHS, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>, Erişim Tarihi: 09.12.2021.